

ՌՈՒՐԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՁԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

9-10

9(47.925)

Կ-67

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրակրթական դպրոցի 9-10 -րդ դասարանի դասագիրք

9-10

ԷԴԻՑ ՊՐԻՆՏ

**Ձեռնարկը սույն հոդվածները համապատասխան է
Գաճաճեան Հոմապոետի և
Ռոշարդ և Թոմա Բառուլայի Հոմապոետի
մեկնատառերը:**

ԴՏՀ 373.167.1+94 (479.25)(0.75)
ՊՄԴ 63.3 (23)y72
Փ 673

Փ 673

Փիրումյան Ռուբինա
Հայկական հարցի պատմություն,
ուսուցչի մեթոդական ծեռնարկ, 9-10 դասարան.-
Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2002.-224 էջ:

Փ 4360602600
789(01)-2002 2002թ

ՊՄԴ 63.3 (23)y72

SBH 99930-821-7-1

- © Փիրումյան Ռ.
- © Կազմի ձևավորում Գևորգյան Ն.
- © «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչություն 2002

1288-2008

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XX դարը հարուստ է իրադարձություններով, որոնք մարդկությանը կանգնեցրին մարդ անհատի և նրա բնական իրավունքների ապահովման և պաշտպանության անհրաժեշտության առջև: Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերը, ամբողջարիթմական վարչակարգերի հաստատումը աշխարհի տարբեր երկրներում և մարդկանց տարրական իրավունքների ոտնահարումը, պատերազմների ընթացքում սանձարձակորեն կիրառված ցեղասպանությունները իրողություններ են, որոնց քաջարեղակ պետք է լինի հայրկապես մարտի սերունդը: Մարդու և ժողովուրդների բնական իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտությունն էր, որ դրդեց Միավորված ազգերի կազմակերպությանը՝ ընդունելու երկու կարևորագույն փաստաթղթեր՝ 1948թ. դեկտեմբերի 10-ի «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը» և նույն թվականի դեկտեմբերի 9-ի՝ «Ցեղասպանության հանցագործության կանխման և նրա համար պատժի մասին համաձայնագիրը»: Այս կարևորագույն փաստաթղթերի ընդունումը համաշխարհային հանրությունը ներկայացնող կազմակերպության կողմից վկայությունն է այն բանի, թե որքան մեծ նշանակություն է տրվում մարդու և ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության հարցին:

Պարմական հանգամանքների բերումով՝ հայ ժողովուրդը դարձավ համաշխարհային պարմության մեջ առաջին անգամ սանձազերծված ցեղասպանության զոհ: Ընդ որում այդ ցեղասպանությունը կանխամիտված էր, պետականորեն ծրագրված և իրականացված օսմանյան Թուրքիայում 1915-1923 թվականներին: Հայկական հարցը, նեղ առումով, 1878 թվականի Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով ծնունդ առած ու միջազգային դիվանագիտության սեղանին դրված, Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգներում անցկացվելիք բարենորոգումների, հայերի անձի, գույքի, պարմի ապահովության ու պաշտպանության հարցն էր: Լայն առումով՝ Հայկական հարցը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն է՝ հանուն ազգային պետականության վերականգնման, հանուն ազատ ու անկախ արեղծագործ կյանքի:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայ ժողովուրդը ցեղասպանության առաջին զոհերից է, որ անհրաժեշտ են նրա դարավոր իրավունքները, անհրաժեշտ է, որ Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթական դպրոցների բարձր դասարաններում ուսուցանվի «Հայկական հարցի պարմությունը»: Դա հնարավորություն կընձեռնի մեր մարտի սերունդին դաստիարակելու մարդու և ժողովուրդների բնական իրավունքները հարգելու և մարտ ու անկեղծ հայրենասիրության ոգով: Դասընթացը կնպաստի հայոց երբ պարմության հիմնախնդիրների հիմնավոր յուրացմանը:

Մի հնագույն քաղաքակրթության ջահակիր ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ոճրագործության դարապարմումը հրապարակապես և նշանակություն է ստանում առաջիկա ևս մեր օրերում, երբ ամբողջ քաղաքակրթ մարդկությանը հուզող առաջնահերթ հարցեր են հռչակվում ինչպես առանձին մարդ անհատի, այնպես էլ ամբողջ ժողովուրդների բնական և պարմական իրավունքների պաշտպանությունը, որը, ցավոք, շատ դեպքերում մնում է «ձայն բարբառոյ յանապարի»: Տխուր իրողություն է այն պարագան, որ այսօր էլ Հայկական հարցի և հայոց Մեծ եղեռնի նկատմամբ գոյություն ունեն քաղաքական շահագործություններով պարմում և դրանք անտեսելու միտումներ դրսևորող մտրեցումներ: Եվ մեր՝ հայերիս պարմքն է ցույց տալ, որ սա պարմական մի այնպիսի հիմնահարց է, որը վերաբերում է համայն մարդկությանը, և ոչ թե միայն մեր ժողովրդին:

Դասընթացն ունի լայն և համակողմանի ընդգրկում: Այն փուլ առ փուլ ծանոթացնում է Հայկական հարցի զարգացման ընթացքին: Լայն առումով՝ Հայկական հարցը սկիզբ է առել XVI դարում՝ հայ ազգային-ազատագրական ոգորմունքով: Դասագրքում հարմուկ

ուշադրություն է դարձված Հայկական հարցի բացահայտմանը՝ իբրև միջազգային դիվանագիտության հարցի: Վերանայելով Ման Սթեֆանոյի կախնական պայմանագիրը և Ռուսաստանի վերահսկողությամբ անցկացվելիք բարեփոխումներին վերաբերող 16-րդ հոդվածը փոխարինելով Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով ու բարեփոխումների վերահսկողությունը վերապահելով եվրոպական մեծ տերություններին՝ արևմտյան, հատկապես քրիստոնեական դիվանագիտությունը Հայկական հարցը վերածեց հիշյալ տերությունների շահադիպական եսակենտրոն նպատակամղումների գործիքի: Մուլթանական կառավարությունն արագորեն կոստեց այս հանգամանքը և հեղինակականորեն ձեռնամուխ եղավ Հայկական հարցի «լուծմանը»՝ հայ ժողովրդի բնաջնջման հրեշավոր քաղաքական ընթացքով: Արդեն 1890-ական թվականներից հայ ժողովրդի բողոքի և օգնության հուսահատ կանչը բախվում էր թուրքական անողորմ յաթաղանին ու բարեփոխումների «երաշխավոր» մեծ տերությունների քաղաքականությանը: Եվ երբ համբերության բաժակը լցվեց, հայ ժողովուրդը ելավ ազգային-ազատագրական պայքարի: Ազգային ինքնագիտակցության արթնացումը, բոլոր ուժերի համախմբման անհրաժեշտությունը ծնունդ տվեցին ազգային գաղափարախոսությանը և ազգային-քաղաքական կուսակցություններին: Հայոց ազատագրական պայքարը ներմուծում էր դրսից, Ռուսաստանի սադրանքների հեղեղներ էր, ինչպես ճգնում են ապացուցել թուրք պալատականները և նրանց արտասահմանյան վարձու ձայնափողերը:

Դասագրքում հեղինակականորեն և կոտ իրամասնությամբ այն ճշմարիտ միտքն է արտահայտվում, որ թուրքական բոլոր կառավարություններն էլ Հայկական հարցում միմյանց իրավահաջորդներն են ու հավասարաչափ պատասխանատու են հայ ժողովրդի ցեղասպանության համար՝ ն՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, և՛ նրան փախալիս երիտթուրքական ազգայնամոլները, և՛ բեմալական Թուրքիան, և՛ ներկայիս թուրքական իշխանությունները: Եթե վերջիններս այսօր չըջափակվեին մեջ են պահում Հայաստանի Հանրապետությունը, հրաժարվում են նրա հեղ ղիվանագիտական հարաբերություններ հասարակել, ձգտում են ամեն կերպ խոչընդոտել Արցախի հարցի արդար լուծմանը, եթե մերժում են հայոց ցեղասպանությունը և ճգնում են հակառակն ապացուցել, որ իբր թե հայերն են կոտորել թուրքերին, իրավամբ նրանք Օսմանյան կայսրության հարազատ ու օրինական իրավահաջորդն են, ուստի և պետք է փոխհատուցեն հայոց պահանջատիրությունը:

Հայկական հարցը մեր ազգային գաղափարախոսության անկապրելի մասն է: Մեծ տերությունները և բեմալական Թուրքիան կարծում էին, թե Լոզանի խորհրդածրոյում «թաղեցին» Հայկական հարցը: Բայց կարելի՞ է արդյոք «թաղված» համարել Հայկական հարցը, երբ գոյություն ունեն Հայաստանի Հանրապետությունը և բազմամիլիոնանոց հայկական սփյուռքը, որոնք օրինական պահանջարկերն են իրենց կորուստների և բռնազավթված հայրենիքի, երբ գոյություն ունեն բազմաթիվ հայկական քաղաքական և այլ կազմակերպություններ, որոնք մարտնչում են հանուն իրենց օրինական պահանջների, հանուն այն բանի, որ իրենց դատն ըմբռնել տան համաշխարհային հանրությանը:

Լուսաբանելով Հայ դատի և հայկական Մեծ եղեռնի ճշմարտացի պատմությունը՝ դասընթացը կոչված է պատմական դատերի հիման վրա դատարարակելու հայ ժողովրդի մարտնչական դատի և ժողովուրդների բնական իրավունքների պաշտպանության, ցեղասպանության երևույթի անվերապահ դատապարտման և անկաշառ հայրենասիրության ոգով:

Վ. Ա. Դիլոյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԲԱԺԻՆ Ա

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1 **ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀԻՄՔԸ**
ԿԱԶՄՈՂ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.
ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, ԱԶԳ,
ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1

ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ -
ԺՈՂՈՎՈՐԴ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ապրելու և կյանքն ու ազատությունը վայելելու մարդու իրավունքը բխում է բնության օրենքներից, իսկ այդ իրավունքին հասնելու ծագումը մարդու բնագոյի մեջ է արմատավորված: Այս իրողությունը դրսևորվել է մարդկային հասարակության հազարամյա պատմության մեջ և մեկն է այն գործոններից, որոնցով կարելի է բացատրել պատմությունը՝ իր բոլոր ոլորտներով: Այն օրերից, երբ գոյություն են ունեցել իշխողներ ու հպատակներ, նրանց միջև հարաբերությունների առանցքը եղել է մարդ անհատի, հետագայում՝ մարդ քաղաքացու իրավունքը:

Ժողովրդավարություն (դեմոկրատիա): Անհատի իրավունքները կարևորող առաջին հասկացությունն է, որը ծնունդ է առել մ.թ.ա. VI դարում Աթենքում: Ժողովրդավարություն բառը ուղղակի թարգմանությունն է հունարեն դեմոս (ժողովուրդ) և կրատոս (իշխանություն) արմատներից կազմված բառի, որը նշանակում է ժողովրդի իշխանություն:

Ժամանակի ընթացքում ժողովրդավարություն հասկացությունն ու նրա բաղկացուցիչ տարրերը մեծ փոփոխություններ են կրել: Մեր ժամանակներում էլ դրանք տարբերվում են ժողովրդավարական այս կամ այն երկրում: Այնուամենայնիվ, գոյություն ունեն հատկանիշներ, որոնք հիմնական են և ընդհանրական բոլորի համար: Դրանցից կարևորներն են՝

ա. խոսքի ազատությունը - ժողովրդավարությունը երաշխավորում է խոսքի, մամուլի, հանրահավաքների և հանրագրերի ազատություն:

բ. Ազատ ընտրությունները - Ընտրությունները պետք է լինեն ազատ, հավասար և գաղտնի: Ընտրելու իրավունք ունեն որոշակի տարիքի հասած բոլոր քաղաքացիները՝ առանց սեռի, կրոնի և ազգային խտրականության:

գ. Մեծամասնության օրենքը և փոքրամասնության իրավունքը - Որոշումները տրվում են մեծամասնության ձայնով: Այսուհանդերձ, մեծամասնությունը պիտի հարգի փոքրամասնության հիմնական իրավունքները՝ խոսքի, մամուլի, կրոնի ու հավատքների, և պիտի հաշվի առնի նրա կարծիքը:

Խճանկարը ցույց է տալիս Պղարունի վարժարանը Աթենքում, ուր ձ-ավորվում էին ժողովուրդ-իշխանություն արդար հարաբերությունների սկզբունքները:

կրոնական, կրթական, հաղորդակցական, բարեգործական և այլ գործունեություն են իրականացնում: Ամբողջատիրական երկրներում նման կազմակերպությունները ղեկավարվում են կառավարության կողմից:

2

«ԱԶԳ» ԵՎ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ. ՆՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մարդկության պատմության մեջ բնական երևույթ է ազգերի ձևավորումն ու զարգացումը: XIX դարից սկսած՝ փիլիսոփաները փորձել են գիտականորեն բացատրել ու բնութագրել «ազգ» հասկացությունը: Թերևս բոլոր բացատրությունների ամբողջությունը որոշ չափով բացահայտի այն, ինչը կոչվում է ազգային զգացում, կամ կարողանա բացատրել այն ներքին ուժը, որ մղում է մարդկանց դեպի մահ, դեպի անձնուրացություն:

«Ազգ» հասկացությունը: Ազգ է կոչվում մարդկանց կայուն ընդհանրությունը, որը ձևավորվում է դարերի ընթացքում՝ տարածքի, լեզվի և տնտեսական գործունեության ընդհանրության հիման վրա. բնորոշվում է մշակույթի և հոգեկան կերտվածքի առանձնահատկություններով: Ազգության գաղափարը և դրան բնականորեն կապված հայրենիքի գաղափարն անջնջելի են, և դրանց վրա է հիմնված աշխարհի առաջադիմությունն ու քաղաքակրթության զարգացումը:

«Ազգ» հասկացության հոլովույթը: Ազգություններ (ժողովուրդներ,

դ. Քաղաքական կուսակցությունները - ժողովրդավարական երկրներում մեկից ավելի քաղաքական կուսակցությունների առկայությունն անհրաժեշտություն է: Խիստ դրական է երկրում ընդդիմադիր կուսակցությունների կամ ճակատի գոյությունը: Մինչդեռ ամբողջատիրական վարչակարգերում իշխող կուսակցությանը քննադատելը դատապարտվում է.

ե. Ժողովրդավարական սկզբունքներով ամրագրված սահմանադրությունը - ժողովրդի կողմից վավերացված այս փաստաթուղթը (հիմնական օրենքը) սահմանում է կառավարության պարտականությունները, երկրի օրենքներն ու դրանց գործադրման միջոցները, հաստատում է, որ երկրի իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին.

զ. Հասարակական և մասնավոր կազմակերպությունները - ժողովրդավարական երկրներում գոյություն ունեն զանազան կազմակերպություններ, որոնք առանց կառավարության հսկողության հանրային,

թեև ոչ այսօրվա իմաստով) գոյություն են ունեցել շատ հնուց, մանավանդ՝ Հին արևելքում: Այդ հասկացության իմաստը կամ ազգային գիտակցությունը եղել է սահմանափակ: Օրինակ՝ մեր պատմության խորքերից եկել է «Ազգ Հայոց» անվանումը, բայց ժողովրդական լայն խավերի, մանավանդ՝ անազատների մեջ այդ գիտակցությունը շատ տարածված չի եղել: Նույնը՝ միջնադարյան Եվրոպայում: Ստրուկը, ճորտը ավելի ենթակա էին տերերին և նրանց բարի կամեցողությանը, որևէ ազգության պատկանելու գիտակցությունը կար

ազնվականության և հոգևորականության, այսինքն՝ տիրող դասակարգի մեջ:

Ազգային գաղափարի աղավաղումը: Բոլոր մեծ գաղափարների պես ազգային գաղափարն էլ ունեցավ իր ծայրահեղ դրսևորումները: Ազգային զգացումը դարձավ ազգայնամոլություն՝ իր ազգը բոլորից վեր դասելով, իր ազգային հպարտությունը ուրիշ ազգերին նսեմացնելու մեջ տեսնելով, ուրիշ ազգերի բռնությանը տիրելով, ազգային դրոշի խորհրդանիշը աղավաղելով ու նրա հովանու տակ ամենից զազրելի ոճիրները գործելով: Այս ամենը չի նշանակում, ինչպես ազգայնականության և հայրենասիրության հակառակորդներն են փորձում փաստել, թե ազգային գաղափարախոսությունը վարկաբեկված է ու հավասարեցված հոռի ազգայնամոլությանը (ֆաշիզմին): Պարզապես պիտի զերծ մնալ ազգային նախապաշարումներից և կանգնել մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսակետի վրա:

Ազգային գաղափարն ու սոցիալիզմը (ընկերվարություն): Իբրև արծազանք XIX դարի քաղաքական մտքի զարգացման թռիչքի և իբրև հաջորդ հանգրվան Ֆրանսիական հեղափոխության առաջադրած գաղափարների, ծնունդ առավ սոցիալիստական գաղափարախոսությունը: Սոցիալիզմը, ավելի իրապաշտ աշխարհայեցողության վրա հիմնված լինելով, տիեզերական չարիքները վերացնելու համար առաջադրում էր վերացնել նրանց սնունդ տվող պատճառները՝ տնտեսական, քաղաքական և ազգային հարստահարության բոլոր ձևերը: Ընկերվարության ջատագովները մտածում էին, որ անհրաժեշտ է ոչնչացնել դասակարգերը, որովհետև դասակարգային տիրապետությունն է հաճախ ծնունդ տալիս ազգերի միջև անհաշտ տիրապետությունն է հաճախ ծնունդ տալիս ազգերի միջև անհաշտ մրցակցությանը, ազգայնամոլությանն ու պատերազմներին: Պետք է վերացնել նաև բուրժուական մասնավոր սեփականատիրությունը՝ դասակարգային քաժանությունների պատճառը: Իբրև հակազդեցություն ծայրահեղության և վերածված տիրող ազգային-հայրենասիրական գաղափարախոսությանը և կապիտալիզմի ճնշող հարստահարություններին ու բանվորների կեղեքմանը՝

սոցիալիզմը հանդես եկավ որպես միջազգայնականության պաշտպան: 1848թ. հրապարակված մարքսեզմբայան «Մանիֆեստում» հնչեցին «Պրոլետարներ՝ բոլոր երկրների, միացե՛ք» և «Բանվորները հայրենիք չունեն» նշանաբան դարձած գաղափարները: Ըստ Մարքսի ու Էնգելսի՝ որպեսզի աշխատավոր դասակարգը կարողանա լիակատար ինքնաճանաչման հասնել, պիտի կտրել նրա կապերը ավանդականից՝ ազգային կյանքից: Ըստ նրանց՝ կապիտալիզմը տապալելու համար բանվորը պիտի պայքար մղի իր երկրի բուրժուազիայի դեմ, ոչնչացնի այդ դասակարգը, կազմակերպվի իբրև ազգ. նվաճի քաղաքական իշխանությունը իր հայրենիքում, ապա, այդ փուլն անցնելով, դառնա համաշխարհային համայնավարական (կոմունիստական) հայրենիքի մի մասնիկը: Իրականությունը հեռու մնաց առաջադրված տեսություններից: Խորհրդային Միության փլուզումը ցույց տվեց, որ հնարավոր չէր գործադրել ո՛չ միայն առաջադրված տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական համակարգը, այլև անժխտելի ու անհաղթահարելի ազդակներ են ազգն ու հայրենիքը:

Ընկերվարությունն իբրև տեսություն և քաղաքականություն, զարգացավ ազգային ուղիով և ավելի ու ավելի իրապաշտ դարձավ: Այս հոլովույթի մեջ մերժվեց «սոցիալիզմը և ազգությունը իրար հակոտնյա են» հասկացությունը, որը մանավանդ սկզբնական շրջանում տիրապետող էր Խորհրդային Միության ազգային քաղաքականության մեջ: Այս նույն հոլովույթում միջազգայնականությանն առնթեր, շեշտվեց ազգերի ազատ և համակոդմանի զարգացման ձգտումը: Սոցիալիստ տեսաբանները, օրինակ՝ Ժան Ժորեսը և նույնիսկ նրան հակառակ դիրքերում գտնվող Ժյուլ Գեդը, XIX դարի վերջերին արդեն հայտարարում էին, թե հանուն մարդկային միության սիրո կատարվելիք վաղվա հեղաշրջումը չպիտի լինի ազգությունների դեմ, այլ նրանց օգտին և նպաստի նրանց զարգացմանը: Նրանք ասում էին, թե «միջազգային ուղու վրա ոտք դնելով՝ մարդիկ չեն դադարում հայրենասեր լինելուց»: Միջազգայնականությունը չի հասկացվում որպես ազգության ու հայրենիքի գաղափարների ժխտում:

Սոցիալիզմը ճնշված ազգերի խնդրում: Սոցիալիզմի դավանած միջազգայնականության մեջ փոքր ու մեծ, ուժեղ ու ճնշված ազգերը չէին տարբերվում: Պայքարը շահագործման դեմ էր ընդհանրապես, առանց կորցնելու ազգային յուրահատկությունները և հայրենիքի սերը: Այս սկզբունքի վրա էր հիմնված սոցիալիստ գործիչների հայանպաստ կեցվածքը՝ «դեպի մի հեռավոր, ասիական, ճնշված ու փոքրիկ ազգություն՝ դեպի հայություն»:

Ֆրանսիացի սոցիալիստների պարագլուխ Ժան Ժորեսը, 1896 թ. Ֆրանսիայի խորհրդարանում ելույթ ունենալով, խստագույնս քննադատեց Ֆրանսիայի և ռուսական դիվանագիտության թուրքամետ քաղաքականությունը, նույնիսկ Ֆրանսիային ու Անգլիային հայերի դեմ գործված ոճիրներում թուրքերի մեղսակիցը համարեց:

Պրո - Արմենիա

Ժորեսի ճառը հիշատակված է Անգլիայի պաշտոնագրքում, որ «Կապույտ գիրք» է կոչվում: Այնտեղ նշված է, թե Ժան Ժորեսի խոսքերն իրենց ազդեցությունն ունեցան ֆրանսիական կառավարության քաղաքականության վրա: Ֆրանսիան ավելի նպաստավոր կեցվածք որդեգրեց հայերի նկատմամբ, և եվրոպական մյուս պետությունների հետ ինքն էլ դիմեց սուլթանին՝ հայերի վիճակը բարելավելու նպատակով բարենորոգումներ կատարելու:

Ժան Ժորեսն իր հայանպաստ գործունեությունը շարունակեց և իրեն համախոհ սոցիալիստ ղեկավարների հետ կարողացավ ազդել հասարակական կարծիքի վրա: Նա մեծ դեր ունեցավ նաև Փարիզում «Պրո-Արմենիա» թերթի և հայասերների նույնանուն խմբակի կազմակերպման գործում: Հայասերների այդ շարժումն անտարակույս իր ազդեցությունն ունեցավ ֆրանսիական քաղաքականության վրա:

Իսկ գերմանացի ճանաչված սոցիալ-դեմոկրատ Կարլ Կաուցկին 1902 թ. հայտարարեց. «Ես ամբողջ սրտով հայոց դատի համակրողն ու պաշտպանն եմ և հայոց դատ ասելով՝ հասկանում եմ ո՛չ միայն լոկ նրանց պաշտպանությունը թուրքական ու քրդական կոտորածների դեմ, այլև նրանց ազգային անկախության վերականգնումը»:

«ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՈՐՊԵՍ ԻԴԵԱՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿ

«Ազգային պետություն» հասկացությունը: Ժողովուրդների հասարակական կյանքի կառավարման համակարգի, այսինքն՝ պետության մեջ աստիճանաբար ստեղծվեցին միատեսակ օրենքներ, սովորություններ և շատ հաճախ՝ միատեսակ (ազգային) լեզու, կրոն և մշակույթ: Այլ խոսքով՝ տվյալ պետության քաղաքացիները ծնոք բերեցին իրավական անհատականություն, դարձան պետական կառույցով օժտված ամբողջություն: Ժողովուրդները վերածվեցին ազգերի, ծնունդ առան «ազգային պետությունները»:

Միջին դարերում բյուրգերների խավը, աստիճանական զարգացում ապրելով, իր շահերը պաշտպանելու համար ձգտեց ունենալ ավելի կայուն ու վստահելի կառավարություն: Նրանք կենտրոնաձիգ կառավարությունը նախընտրեցին տեղական իշխանություններից: Ձևավորվեցին հզոր թագավորություններ՝ որպես «ազգային պետություններ»: Այսպիսով՝ ազգության հասկացությունն ու ազգային զգացումն սկսեցին ավելի լայն տարածում գտնել ժողովրդի մեջ: Ազգության գաղափարին զուգընթաց զարգացան նաև մարդկանց իրավունքների սկզբունքները՝ իբրև անհատ և իբրև ազգ: Բայց, մյուս կողմից, աճեցին նաև շահագործումն ու կեղեքումը հենց ազգային պետություններում, որովհետև շատ թագավորություններ ժամանակի ընթացքում միահեծանության վերածվեցին: Այդ կեղեքումների ու շահագործումների դեմ պայքարի ելած ժողովուրդների իղծերն ու ձգտումներն իրենց ամենացայտուն դրսևորումը գտան Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության գաղափարների մեջ:

«Ազգային պետականություն» ունենալու հայի իրավունքը: Պատմությունից գիտենք արդեն, որ մ.թ.ա. VI դարում կազմվեց հայկական միասնական պետություն: Հայ ժողովուրդն իբրև ազգություն հարատևեց ու բարգավաճեց իր հայրենիքում: Նույնիսկ, երբ հայկական պետականությունը ժամանակավորապես դադարեց գոյություն ունենալ, այդ պետականության հաստատած և ավանդություն դարձած համակարգը գոյատևեց ու շարունակեց կարգավորել հայ ժողովրդի ներքին կյանքը: Իսկ դրա կրողը եղավ հայ եկեղեցին: Կարևոր դեր ունեցան նաև Պատմական Հայաստանի տարածքում առաջացած զանազան հայկական իշխանությունները: Այս տեսակետից էլ պետք է դիտարկել 1918թ. Հայաստանի պետականության վերահաստատման իրողությունը: Համաշխարհային քաղաքական իրավիճակի բերումով՝ հայը տիրացավ իր ազգային ինքնորոշման իրավունքին, որ դարերի ընթացքում պահել էր անխախտ: Հայը վերահաստատում էր իբրև ազգ ապրելու, ուրեմն և՛ ազգային պետություն ունենալու իր իրավունքը:

Մարդու իրավունքները ազգային պետության մեջ: Միաժամանակ դեմ ժողովուրդների մղած պայքարի առաջին զորեղ ընդհարումը տեղի ունեցավ Անգլիայում՝ 1640-1660 թվականներին: Անգլիան բացարձակ միապետական վարչակարգից անցավ հանրապետականի: Թագավորությունը վերացվեց, և պուրիտանների պարագլուխ Օլիվեր Կրոմվելն անցավ իշխանության գլուխ: Սակայն նա էլ շուտով իր կամքը պարտադրեց խորհրդարանին ու նույնիսկ լուծարեց այն: 1660թ. խորհրդարանը որոշեց երկիրը թագավորական վարչակարգին վերադարձնել, և Չարլզ Բ-ն գահ բարձրացավ: Անգլիայում շարունակվող հակամարտությունները թագավորի և խորհրդարանի միջև,

ինչպես նաև կաթոլիկների ու բողոքականների մրցակցությունը, թե ո՞ր դավանանքին հարած իշխանը պիտի ժառանգի Անգլիայի գահը, հանգեցրին 1688թ. անարյուն հեղափոխությանը, որը Փառավոր հեղափոխություն կոչվեց: Այդ հեղաշրջման կիզակետը անհատի և իշխանության հարաբերությունն էր, արդարության ու ազատության սկզբունքների իրագործումը՝ այդ հարաբերությունների մեջ:

1679թ., իբրև արդյունք իշխանություն-ժողովուրդ շարունակական պայքարի, անգլիական խորհրդարանն ընդունել էր Հաբեաս կորպուս (Habeas Corpus - լատիներեն նշանակում է՝ դու կարող ես ունենալ մարմինը) որոշումը, որ պաշտպանում էր անհատ քաղաքացիներին ապօրինի ձերբակա-

լությունից և հակաօրինական բանտարկությունից: Դրան հաջորդող Փառավոր հեղափոխությունը մեծապես ազդված էր անգլիացի փիլիսոփա Ջոն Լոկի առաջադրած գաղափարներից, այն է՝ մարդ անհատի ապրելու բնական իրավունքը, իր ազատությունը վայելելու և հատկապես սեփականություն ունենալու իրավունքը: 1689թ. խորհրդարանը վավերացրեց իրավունքների օրինագիծը, որը ո՛չ միայն խորհրդարանի գերիշխանությունն էր հաստատում երկրում, այլև ապահովում էր սովորական քաղաքացու իրավունքները: Անգլիայի խորհրդարանի ընդունած այս և հետագա մի քանի օրինագծերը, ինչպես նաև դրանցից շատ առաջ՝ 1215թ., Հովհան Անհող թագավորի ստորագրած «Մեծ խարտիան», որ ժամանակի առաջադեմ սկզբունքներով էր շարադրված, ըստ էության, կազմում են Անգլիայի սահմանադրությունը: Այս օրինագծերը քաղաքացու իրավունքների հաստատման առաջին պաշտոնական փաստաթղթերն են և այդ պատճառով իրենց կարևորությունն ունեն մարդու իրավունքների պատմության մեջ: Այս փաստաթղթերն իրենց որոշակի ազդեցությունը թողեցին Ամերիկայի «Անկախության հռչակագրի» և Ֆրանսիական հեղափոխությունը նախապատրաստող գաղափարախոսության վրա:

Ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Ֆրանսիական հեղափոխությունն իր առաջադրած գաղափարներով դարձավ ազգային գիտակցության զարգացման աղբյուր ո՛չ միայն Ֆրանսիացիների, այլև այդ գաղափարներից ազդված ուրիշ ժողովուրդների համար: 1792թ. Ազգային կոնվենտը խոստացավ «եղբայրական օգնություն» ցույց տալ այն բոլոր ժողովուրդներին, որոնք փորձում էին իրենց ազատությունը ձեռք բերել: 1795թ. «Մարդու իրավունքների հռչակագրի» մեջ հայտարարվում էր, թե ո՛չ մի ազգ իրավունք չունի ուրիշ ազգերի կառավարման գործերին միջամտելու. ժողովուրդներն անկախ են, ինքնիշխան, որքան էլ փոքր լինի նրանց թիվը կամ զբաղեցրած տարածքը: Ֆրանսիական հեղափոխության առաջադրած ազատություն, եղբայրություն, հավասարություն գաղափարներն ընկած են ժողովրդավարական երկրների սահմանադրությունների հիմքում: Այդ գաղափարներով են սնվել XIX դարում հետզհետե աճող և ազգային ինքնագիտակցության եկող փոքր ու մեծ ազգերը: Այդ գաղափարներով է սնվել նաև հայոց զարթոնքը:

Մեծ խարտիայի (Մագնա Բարտա) բնագիրը

Մարդու իրավունքների հռչակագիր

ՀԱՐՑԵՐ

1. Որտե՞ղ է ծնունդ առել ժողովրդավարությունը, և որո՞նք են ժողովրդավարության կարևոր հատկանիշները:
2. Դուք ինչպե՞ս կբացատրեք ազգային զգացումը: Ձեր կարծիքով՝ օգտակա՞ր, թե՞ վնասակար զգացում է դա:
3. Ինչպե՞ս կբացատրեք ազգային գաղափարի աղավաղման երկու ծայրահեղությունները:
4. Սոցիալիստ տեսաբաններն ինչպե՞ս էին հաշտեցնում ազգայնականության և միջազգայնականության գաղափարները: Մարքսը և Էնգելսը ի՞նչ կարծիք ունեին այդ մասին:
5. Ի՞նչ իմաստով կարելի է հասկանալ սոցիալիստ գործիչների և տեսաբանների հայանպաստ կեցվածքը: Ո՞ւմ կողմից և որտե՞ղ եղավ այդ բովանդակությամբ առաջին պաշտոնական արտահայտությունը:
6. Համայնավար գաղափարախոսության մեջ բուրժուական դասակարգը ո՞ւմ է հակադրված և ինչո՞ւ:
7. Ինչպե՞ս կբացատրեք «Հաբեաս կորպուսի» իմաստը:
8. Ջոն Լոկի ուսմունքն ինչպե՞ս ազդեց Անգլիայում մարդու և քաղաքացու իրավունքների համար մղված պայքարի և խորհրդարանի որոշումների վրա:
9. Որո՞նք են Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության երեք հիմնական գաղափարները: Դուք ինչպե՞ս եք հասկանում այդ գաղափարներից յուրաքանչյուրը ձեր անձնական կյանքում:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Ժողովրդավարության մասին դուք կարող եք կարդալ հանրագիտարաններում կամ հասարակական գիտությունների վերաբերյալ աշխատություններում: Դասարանում խմբերի բաժանվեք: Յուրաքանչյուր խումբ կարող է վերցնել դասագրքում բացատրված ժողովրդավարության մեկ սկզբունքը կամ հատկությունը և ուսումնասիրություններ կատարելով՝ ընդլայնել նյութն ու ներկայացնել դասարանին:
Ժողովրդավարության սկզբունքները չեն սահմանափակվում դասագրքում հիշված կետերով: Ուրեմն՝ այն խումբը, որ հանձն կառնի մոր սկզբունքներ գտնել և բացատրել՝ անշուշտ նշելով իր ուսումնասիրության աղբյուրը, հավելյալ թվանշան կստանա:
2. Իբրև կարևոր նյութ մտքերի փոխանակման համար, աշակերտները կարող են քննել իրենց երկրի քաղաքական ու վարչական դրվածքը և որոշել, թե ժողովրդավարության ո՞ր սկզբունքներն են գործադրվում և որոնք՝ ոչ:
3. Դասարանում բեմադրեք Ֆրանսիական խորհրդարանը: Որևէ աշակերտ կարող է ստանձնել ժան ժորեսի դերը և խոսել հայերի վիճակի մասին Օսմանյան կայսրության մեջ, երկրորդը՝ դատապարտել Ֆրանսիայի քաղաքականությունը, երրորդը՝ պաշտպանել այդ քաղաքականությունը՝ դրա մեջ Ֆրանսիայի շահերը տեսնելով: (Այս աշխատանքը կատարելու համար կարող եք օգտվել «Հայկական հարց» հանրագիտարանի «Ժորես ժան» հոդվածից, էջ 148-149):

Քարտեզ թիվ 2: Մեջուկյան արշավանքների իտալացի ժողովրդի հայրենիքը բողոքող հայերի դեմ: Կիլիկիա գաղթեցին: 1080թ. Ռուբինյան տոհմը այնտեղ կարողացավ ստեղծել իշխանություն, որը 1198թ. իռչակվեց բազմապետություն:

ԳԼՈՒԽ 2 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ: ՆՐԱ ԼՈՒԾՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

1 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ, ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀԵՏ

Հայկական հարցի սկզբնավորումը: «Ազգ», «հայրենիք», «ազգային պետականություն» և «մարդու իրավունք» հասկացությունները յուրաքանչյուր ժողովրդի՝ որպես ազգ հարատևելու և իր պետությունն ունենալու իրավունքի հիմքն են կազմում: Համաշխարհային կազմակերպությունները դատապարտում են այդ իրավունքի վրա բռնացողներին, և եթե հնարավորություն չունեն՝ բռնացողների դեմ պատմական միջոցներ կիրառելու, այնուամենայնիվ, նրանց դիրքորոշումն ազդում է հասարակական կարծիքի վրա: Իսկ հասարակական կարծիքը, անտարակույս, իր ազդեցությունն ունի միջազգային հարաբերությունների վրա:

Երիտ է, մախորդ դարերում չկար միջազգային որևէ կազմակերպություն, որ պաշտպաներ հայ ժողովրդի դատը, բայց դա չի նշանակում, թե այդ դատը գոյություն չունեն: Եթե նույնիսկ համաձայնեմք, որ հայը, թուրքական բռնությանը ենթարկվելով, աստիճանաբար խավարի մեջ մխրճվեց, դրսի աշխարհից կտրվեց և չէր կարող կամ չէր էլ մտածում ավելի լավին ծգտել կամ իր իրավիճակը փոխելու համար միջոցներ ձեռք առնել, դա դարձյալ չի նշանակում, թե «դատ» չկար, «հարց» չկար: Ուրեմն՝ Հայկական հարցի ակունքները հասնում են մինչև հայոց պետականության կորուստը, այսինքն՝ համընկնում են այն ժամանակաշրջանին, երբ

Վարդան Զորավարը իր ազգի և հայրենիքի համար կռվեց և զավթ սերունդների համար դարձավ խորհրդանիշը այդ զոհաբերության: (Գործ Գրիգոր Խանջեանի)

Կիլիկիա, Ղրիմ և այլուր:

Թուրքական ցեղերի՝ Մերձավոր Արևելքում հաստատվելով՝ բռնության, արյունի ու ավերի մի աննախընթաց շրջան սկսվեց հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Հայն իր հայրենիքում դարձավ ստրուկ՝ զուրկ մարդկային տարրական իրավունքներից: Ավելին, հայերի արտագաղթը պատճառ դարձավ, որ թուրք ցեղերն ավելի դյուրությամբ տեր դառնան հայկական հողերին, իսկ իրենց հողին կառչած հայերն աստիճանաբար աղքատացան, կորցրին այն: Մի կողմից, հայերի թիվը նվազեց, մյուս կողմից՝ անդադար տեղաշարժի մեջ գտնվող թուրք ցեղախմբերը հայկական հողերի վրա տեղավորվեցին:

Պետք է հիշել, սակայն, որ օսմանյան տիրապետությունը կարևոր արձատն է Հայկական հարցի, բայց ոչ ամբողջ հիմքը: Լրիվ պատկերը տեսնելու համար պիտի ընթանել Մերձավոր Արևելքի միջնադարյան աշխարհաքաղաքական դրվածքում տեղի ունեցած հեղաշրջումները: XVI դարի սկզբներին պարսից տերության դեմ վարած պատերազմներով Օսմանյան կայսրությունը տեր դարձավ պարսից տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերի մի մասին: Մյուս կողմից, XVIII դարի սկզբներին արդեն, հարավի տաք ծովերին հասնելու համար ռուսական ցարերն իրենց զորքերը դեպի պարսից և օսմանյան տերությունները շարժեցին: Մինչև 1878թ. տևող պատերազմների հետևանքով (Գյուլիստանի, Թուրքմենչայի, Ադրիանապոլսի ու Բեռլինի պայմանագրերով) Ռուսական կայսրությունը տիրացավ հայկական հողերի մի մասին: XIX դարի վերջին քառորդին Հայաստանի պատմական հողերը բաժանված էին օսմանյան, ցարական և պարսից կայսրությունների միջև: Ուրեմն՝ Հայկական հարցը առնչվում է ոչ միայն օսմանյան, այլ նաև ցարական և պարսից կայսրություններին:

«Արևելյան հարցի» ծագումն ու հոլովույթը: Որոշ պատմաբանների ու քաղաքագետների կարծիքով՝ «Արևելյան հարցը» գոյություն ունի այն ժամանակվանից, երբ թուրքական ցեղերը հարձակվեցին Մերձավոր Արևելքի վրա ու իրենց բռնապետությունը հաստատեցին այնտեղ: «Հարցը» գոյություն ուներ, քանի որ այդ բռնակալության ներքո տառապում էին ժողովուրդներ, որոնք զրկված էին ազատությունից, իրենց տարրական իրավունքներից և իրենց հայրենիքում ստրուկ էին դարձել:

Ավելի ընդունված է այն կարծիքը, թե «Արևելյան հարցը» ծագեց Մերձավոր

Արևելքում ցարական Ռուսաստանի հայտնվելով: Այդ ընթացքում էր, որ եվրոպական մեծ տերությունների ուշադրության առարկա դարձան Օսմանյան կայսրության ներքին քաղաքականությունն ու նրա հպատակ քրիստոնյա ազգերի ազատագրական պայքարը: Այդ պայքարը հովանավորելով՝ եվրոպական պետությունները նաև իրենց ազդեցությունը տարածեցին կայսրության մեջ: Ռուսաստանի գործնական օգնությունը Օսմանյան կայսրության դեմ ելած ազգերին, բարդացրեց իրավիճակն ու ավելի խորացրեց ազդեցության գոտիներ ստեղծելու, Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներից ազատ ելումուտ ունենալու եվրոպական պետությունների մրցակցությունը: Եվ այդ ժամանակից Արևելյան հարցը անլուծելի թնջուկ դարձավ:

Արևելյան հարցը եվրոպական պետությունների ուշադրության առարկան մնաց մինչև Բալկանյան պատերազմներն ու Մակեդոնիայի, Ալբանիայի և հունական որոշ կղզիների ազատագրումը (1912-1913), մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության մասնատման գաղտնի համաձայնությունները (Սալթ-Պիկո, 1916) ու մինչև Փարիզի խորհրդաժողովում (1919-1920) ու Սևրի պայմանագրով (1920) իրագործված Օսմանյան կայսրության մասնատումը: Լոզանի պայմանագրով (1923) նվիրագործվեց Մուստաֆա Քեմալի ստեղծած նոր Թուրքիան, ու մոռացվեց նախկին Օսմանյան կայսրության փոքրամասնությունների դատը:

Հայկական հարցը Արևելյան հարցի ոլորտում: 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հաղթանակով դուրս եկած Ռուսաստանն իր գրաված հողերը պաշտոնականացնող ու հաշտության պայմանները ճշտող Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը ստորագրեց օսմանյան պետության հետ: Ստեֆանոյի պայմանագիրը ստորագրեց օսմանյան պետության հետ: Ինքնաբերաբար առաջ քաշվեց Ռուսաստանի կողմից գրավված Արևմտահայաստանի արևելյան հողերի հարցը: Քաղաքական զարթոնք ապրող հայությունը, օրինակ առնելով հույների, բուլղարների և այլ քրիստոնյա փոքրամասնությունների ազատագրական պայքարից, ցանկանում էր ինքն էլ ազատությունների ազատագրական պայքարից, ցանկանում էր ինքն էլ ազատությունների ազատագրական պայքարից, ցանկանում էր ինքն էլ ազատությունների ազատագրական պայքարից, ցանկանում էր ինքն էլ ազատությունների ազատագրական պայքարից:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայվեց Բեռլինի կոնգրեսում: Հայկական հարցը քննեցին ոչ միայն Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունները, այլև Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ավստրո-Հունգարիան և ներքին, որոնք ժամանակի մեծ պետություններն էին: Հայկական հարցը, մեկ մասնիկն էր Արևելյան հարցի և այդ ծիրում էլ քննարկվեց: Բնականաբար, Հայկական հարցը գոյություն էր ունեցել Արևելյան հարցին զուգընթաց, սակայն

միջազգային ճանաչում գտավ միայն 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով:

2

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՃԱՆԱԴԱՐՀԻՆ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Հայկական հարցի արծարծման և լուծման առաջին փուլը, կարելի է ասել, անհատական նախաձեռնություններն են կազմում: Հայ ազգային-ազատագրական պայքարը փոքրաթիվ նվիրյալների հանդուգն քայլերով է սաղմնավորվում:

Առաջին փորձերը: Դեռևս XVI դարում սկիզբ առած թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում, երբ կռվախնձոր էր դարձել Հայաստանը, ձեռնարկվեցին Հայաստանի ազատագրության առաջին քայլերը, ըստ էության՝ Հայկական հարցը լուծելու ուղղությամբ: 1547թ. հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցու նախաձեռնությամբ էջմիածնում գումարվում է գաղտնի ժողով, որտեղ քննության է առնվում Հայաստանի ազատագրության հարցը: Կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն է ուղարկվում Վենետիկ և Հռոմ՝ նրանց դաշնակցությունն ու օգնությունն ապահովելու, սակայն ապարդյուն: 1562թ. Սեբաստիայում Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ նոր ժողով է գումարվում նույն նպատակով, վերստին պատվիրակություն է ուղարկվում Եվրոպա՝ Արգար դպիր Թոխատեցու գլխավորությամբ: Այս պատվիրակությունը ևս արդյունքի չհասավ: Բայց այդ ձեռնարկումները նշանավորում էին հայ ազգային-ազատագրական շարժման զարթոնքը և առաջին քայլերն էին այդ ճանապարհին:

Հայկական հարցի առնչությունը պարսից տերության հետ շեշտվեց XVII դարի վերջին, երբ հայ ժողովրդի հոգևոր ու աշխարհիկ ղեկավարությունն սկսեց պարսկական լծից ազատվելու միջոցներ խորհել: Պարսից տիրապետության պայմաններում ավելի ազատ էր ապրում Սյունիքի և Արցախի հայությունը, որը գործնականում ինքնիշխան էր և իր հայ մելիքներն ուներ: Քանի դեռ հայ մելիքները հարկ էին վճարում, պարսից շահերն էլ անպաշտոն ճանաչում էին այդ շրջանի հայության կիսանկախ վիճակը: Եվ ահա, այս լեռնային ժողովուրդն էր, որ ծնունդ տվեց հայ ազատագրական պայքարի կայծին: Պարսից շահերի թուլացումն ու խաների հետզհետե աճող բռնությունները խթանեցին այդ պայքարը:

1677թ. էջմիածնում գումարված գաղտնի ժողովը որոշեց Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ քրիստոնյա Արևմուտքի օժանդակությունը հայցելու: Ուրեմն՝ ազատագրման ճանապարհին կատարված այդ քայլը ևս, ինչպես նախորդ քայլերը, դեպի օտարի միջամտություն էր տանում: Այս առաքելության պատմությունը պատմությունն է Իսրայել Օրու կյանքի ու գործի: Նրա գործը դարձավ Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին մղված պայքարի սկզբնավորման խորհրդանիշը, որ սկսվելու էր Եվրոպայից: Օրին Պֆալցի իշխան Հովհան Վիլհելմին Հայաստանի թագը

Հայկական հարցը գոյություն էր ունեցել Արևելյան հարցին զուգընթաց, սակայն խոստացավ, եթե նա հայերին օգներ:

Ռուսների առաջին առնչությունը Հայ դատի հետ: Օտարի լծից ազատագրվելու ծրագրի գործադրության համար Օրին դիմեց ռուսական ցարին: Նրան խորհուրդ էին տվել Պետրոս Մեծին դիմել, քանի որ ցարը, իր երկրի շահերից ելնելով, ավելի մեծ հետաքրքրություն կարող էր ունենալ Կովկասում: 1701թ. հոկտեմբերին Օրին հանդիպեց ցարին, որը խոստացավ օժանդակել, երբ հարմար առիթ լիներ: Ծրագիրը Պարսկաստանի հայությանը ընդհանուր ապստամբության մղելն էր և ապա՝ եվրոպական կամ ռուսական զորքի օգնությամբ Հայաստանը ազատագրելը: Նկատի ունենալով Պարսկաստանի ներքին անկայուն իրավիճակը՝ ծրագիրը գործնական ու արագ իրականացվող էր թվում:

Շուտով Իսրայել Օրին՝ իբրև Հռոմի Պապի դեսպան, մեկնեց Պարսկաստան գաղտնորեն հայկական ապստամբությունը կազմակերպելու համար: 1709թ. նա Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահանում էր, բայց նրա առաքելության շուրջն արդեն կասկածներ կային, ու նրան հրամայվեց հեռանալ:

1722թ. Պետրոս Մեծը, օգտվելով Պարսկաստանում ծայր առած խառնաշփոթությունից, սկսեց իր պարսկական արշավանքը: Մեծ էր ոգևորությունը: Մինաս արք. Տիգրանյանը, որ կաթողիկոսի կողմից ամբողջ Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ էր նշանակվել, ռուսական բանակում էր գտնվում, իսկ Աղվանից Եսայի կաթողիկոսը, 10000 դարաբաղի հայ զինվորների գլուխ անցած, ռուսական զորքին դիմավորելու էր ելել:

Հայությունը իր ամբողջ հույսը Պետրոս Մեծի հետ էր կապել: Բայց հանկարծ, դեպի Շամախի շարժվելու փոխարեն, Պետրոս Մեծը հետ դարձավ, իսկ հայերին խորհուրդ տվեց ապահովության համար հեռանալ իրենց հայրենիքից և հաստատվել պարսիկներից գրաված հողերի վրա: Ցարը թուրք սուլթանի հետ համաձայնություն էր կնքել և մտադիր չէր հայերի պատճառով իր կայսրության շահերից դուրս ինչ շեղվելու: Դա բնական է, իհարկե. որևէ պետություն զուտ մարդասիրական դրդապատճառներով քայլ չի արել, մանավանդ եթե դա իր համար հատուկ շահ չի ապահովել: Հարցն այն է, որ հայ ժողովրդի համար նման փորձություններ և հուսախաբություններ շատ կրկնվեցին: Հայերին իր գրաված հողերի վրա տեղափոխելու Պետրոս Մեծի առաջարկը բարեբախտաբար չիրականացավ, իսկ նրա հաջորդները մի որոշ ժամանակով հրաժարվեցին բար չիրականացավ, իսկ նրա հաջորդները մի որոշ ժամանակով հրաժարվեցին դեպի Կովկաս շարժվելու ծրագրից: Արևելահայությունը մնաց մենակ՝ թուրքական բանակի ու թաթար ցեղերի անդադար հարձակումների դեմ հանդիման:

ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՈՒ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԿԱՐՃԱՏԵՎ ԱՆԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է

Արևելահայ ազատագրական ուժերի հիմնական հույսը Դավիթ-Բեկն էր:

հայտնի էր դարձել Կապանում, կարող էր շրջանի հայերին թալանից ու կոտորածից պաշտպանել:

Դավիթ - Բեկը Սյունիքում: Դավիթ - Բեկը կարողացավ իր շուրջը համախմբել քաջարի կռվողների նշանակալի զորք և ռազմական կարող ղեկավարություն՝ հանձնա Մխիթար Սպարապետի, Հալիծորի Մելիք Փարսադանի, Ավետիք քահանայի, Ստեփանոս Շահումյանի և ուրիշների: Նրա բանակը, աստիճանաբար աճելով, 7000-ի հասավ, ու այդ շոշափելի ռազմական ուժով 1724թ. նա հաստատեց հայերի անկախությունը: Սյունիքի շրջանները մաքրված էին իսլամ ցեղերից: Բայց շարունակվում էր թուրքական բանակի առաջխաղացումը, որը, Պարսկաստանում տիրող խառն իրավիճակից օգտվելով, փորձում էր նոր տարածքներ խլել Պարսկաստանից: Դավիթ - Բեկը 1727թ. Հալիծորում պարտության մատնեց օսմանյան բանակին ու պարսից շահ Թահմազ Բ-ից ստացավ իշխանաց իշխան տիտղոսն ու Սյունիքի նահանգապետությունը:

Դավիթ-Բեկին հաջորդած Մխիթար Սպարապետը, որքան էլ քաջ ու կարող, չկարողացավ հայ ղեկավարների միասնությունը պահել, և ինքն էլ զոհ գնաց դավաճանության: Մխիթար Սպարապետի մահով (1730) դադարեց Սյունիքի ազատագրական պայքարը: Ղարաբաղը հինգ տարի թուրքերի դեմ մարտնչեց, մինչև որ Նադիր շահը վտարեց թուրքերին ու Պարսկաստանի գահին նստեց (1736): Ղարաբաղը կարճ ժամանակով վերադարձավ իր նախորդ՝ կիսանկախ վիճակին: Հայ մելիքները, թուրքերի անվերջ ոտնձգություններից արդեն թուլացած, Նադիր շահի հաջորդների հարձակումների դեմ փորձում էին իրենց ազատությունը պաշտպանել: Դարձյալ՝ ներքին հակամարտություն: Դարձյալ՝ տասնամյակներ տևող թալան ու կոտորած: Դարձյալ՝ հույսը դեպի հյուսիսի «մեծ եղբայրը»՝ քրիստոնյա Ռուսաստանը:

Ղարաբաղի մելիքները մեկ անգամ ևս գրկաբաց ընդունեցին ցարի ազատարար զորքերին: 1813թ. Գյուլիստանի դաշնագրով Ղարաբաղը մտավ

ցարական հսկա կայսրության մեջ:

Ղարաբաղը հայ ազատագրական պայքարում: XVIII դարի սկզբի Արցախի մելիքների ազատատենչ ձգտումներն ու Դավիթ-Բեկի սխրանքներով հաստատված Սյունիքի անկախությունը շատ կարևոր իմաստ ունեն: Հայկական հարցը սերտորդ ամեն մի աշակերտ պիտի ըմբռնի այդ իմաստը՝ մինչև XX դարը երկարող Ղարաբաղյան պայքարը հասկանալու համար, որն իր ուժգնությամբ պոռթկումի հասավ 1988թ. և իր արդյունքը տվեց 1992թ. անկախության հռչակումով: Բնությամբ հախուռն ու ազատասեր արցախցուն օժանդակեց իր երկրի լեռնային անառիկ դիրքը: Ղարաբաղին պարսկական տիրապետության ամենածանր շրջանում անգամ զենք վերցրեց ու իր ազատությունը զենքով պաշտպանեց:

Բոցկլտացող մի նոր կայծ: Հայ ժողովրդի ազատագրման համար պայքարող անհատներից մեկն էր Հովսեփ Էմինը, որի ջանքն ու գործը XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական պայքարի կարևոր արտահայտություններից մեկը դարձավ:

Էմինի հայացքը հավասարապես ուղղված էր դեպի թուրքահայությունն ու պարսկահայությունը: Նա մեծ աշխատանք տարավ՝ օտար իշխանավորների հետ բանակցություններ վարելու, կամավոր գնդեր կազմելու և զինավարժություն կազմակերպելու գծով ինչպես և ազատագրական արշավանքներին անձամբ մասնակցելով: Նա լսել էր Ղարաբաղի ազատասեր հայերի մասին, ինչպես ինքն է գրում, այդ «սև հայերը» զենք էին գործածում և իրենց ազատությունը պաշտպանում: Նա ծրագրել էր Ղարաբաղի մարտիկներին մարզել և ուժեղ բանակ ստեղծել: Նա նույնիսկ կապ հաստատեց Մշո սբ. Կարապետ վանքի առաջնորդ Հովնան եպիսկոպոսի հետ՝ ընդհանուր ապստամբությունը վանքի առաջնորդ Հովնան եպիսկոպոսի հետ՝ ընդհանուր ապստամբությունը Պարսկաստանի սահմանից այն կողմ ևս տարածելու նպատակով: Էմինը, հայկական գյուղեր ու քաղաքներ այցելելով, փորձեց ազատության սերը քարոզել, ժողովրդի ոգին ու մտածելակերպը փոխել: Նրա կարծիքով՝ հայը ստրուկ էր, հայը տառապում էր օտար լծի տակ, քանի որ կռվել չգիտեր. հայը պիտի զենքին վարժվեր ու իր ազատությունը զենքով նվաճեր:

Էմինի ծրագրերը չիրագործվեցին ոչ միայն թուրքերի, պարսիկների և վրացիների թշնամության կամ կասկածի, այլ նաև հայ պահպանողական կամ վախկոտ հոգևոր ու աշխարհիկ ղեկավարության հարուցած դժվարությունների հետևանքով:

Հովսեփ Էմինի ինքնակենսագրությունը՝ «Հովսեփ Էմին հայի կյանքն ու արկածները» (1792), հայ քաղաքական գրականության կարևոր ստեղծագործություններից է, այն հայ քաղաքական մտքի զարգացման թռիչքն է ցույց տալիս:

Շարունակվող պայքար: Էմինի դավանած ու տարածած գաղափարները շարունակեցին ոգևորել հայ ազատագրական պայքարի հետագա գործիչներին: Այդ առումով պիտի հիշել Մադրասի հայ քաղաքական գործիչների՝ Շահամիր Շահամիրյանի, Մովսես Բաղրամյանի, Հակոբ Շահամիրյանի գաղափարական և գործնական քայլերը, նույնիսկ ապագա անկախ Հայաստանի ենթակառույցների մասին ծրագրերը:

Հայաստանի ազատագրման խնդիրը շոշափվեց նաև ցարական արքունի-

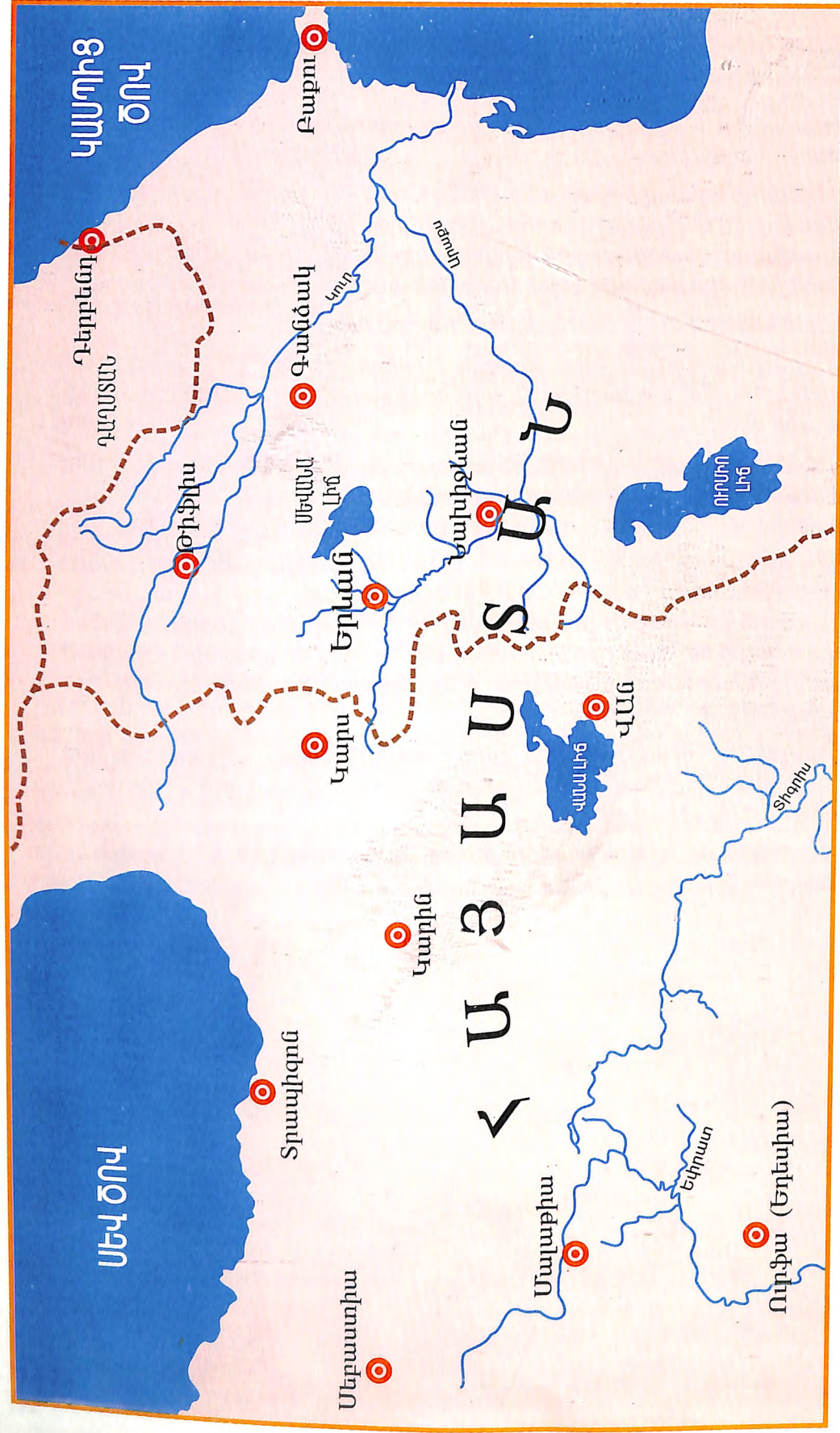

քում: Եկատերինա Բ կայսրուհին, ժամանակի հայ քաղաքական գործիչների ջանքերի շնորհիվ, որոշեց Հայաստանը ազատագրել և ռուսական հովանավորության տակ առնել, բայց որոշումն անկատար մնաց: 1795թ. Աղա Մուհամեդ պարսից շահի հարձակումը Վրաստանի վրա և Թիֆլիսի ավերումը դրդեցին կայսրուհուն ռուսական զորքերը դեպի Կովկաս շարժել: Ռուս-պարսկական պատերազմները, երկար դադարներով, տևեցին մինչև 1828թ.: Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղը անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ, իսկ 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանը տիրացավ նաև Երևանի ու Նախիջևանի խանություններին: Այս պատերազմների ընթացքում հատկանշական է հայերի ռազմական մասնակցությունը, կռվելու նրանց ունակությունը: Ռուսական բանակի կողքին պարսիկների դեմ կռվում էին հայ կամավորների հետևակ և հեծյալ ջոկատները:

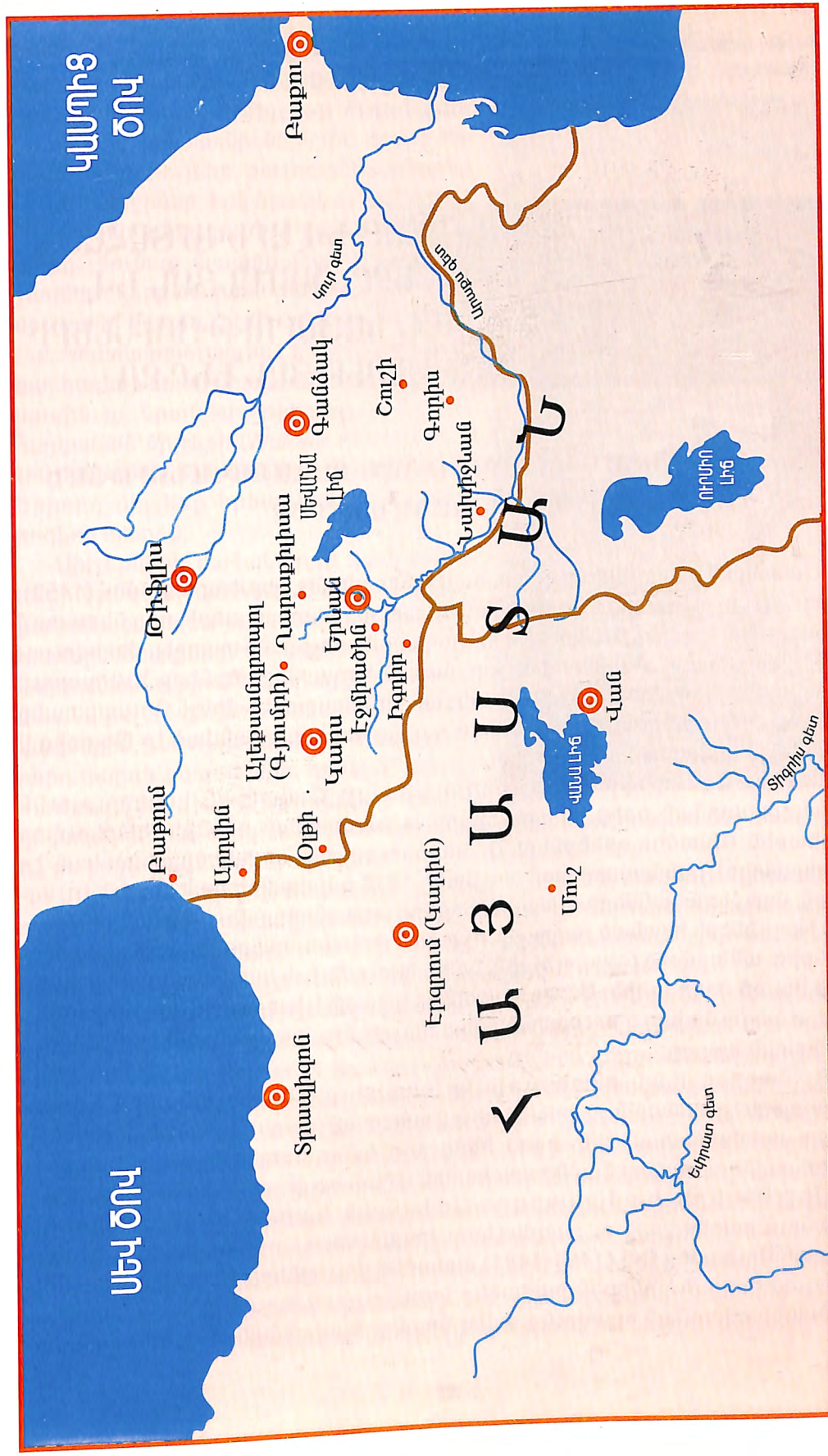
Պատմական Հայաստանի հողերի մի զգալի մասն ազատագրվեց: Իհարկե, այստեղ ազատագրում բառը պիտի հասկանալ համեմատական իմաստով, քանզի այն ժամանակ հայը, Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելով, ինքն իրեն ազատագրված էր համարում: Պարսկաստանի տարածքում մնացած հայերի դիմումի հիման վրա շուրջ 45000 հայեր Ատրպատականից, Սալմաստի և Ուրմիայի շրջաններից իրավունք ստացան Ռուսահայաստան գաղթելու: Այսպիսով՝ Հայաստանի մի զգալի մասը Ռուսաստանին անցավ, ուր, հակառակ վարչակարգի գործադրած խտրականություններին, հայությունը հնարավորություն ունեցավ զարգանալու, առաջադիմելու և Եվրոպայի քաղաքակրթության հետ շփվելու: Իսկ հայության մյուս մասը դեռ ասիական բռնապետության տակ էր տառապում:

ՀԱՐՅԵՐ

1. Հայ ժողովուրդը ե՞րբ կորցրեց իր պետականությունը: Ի՞նչ պայմաններ ստեղծվեցին այնուհետև:
2. Հայ ժողովրդի պատմության մեջ զանգվածային արտագաղթերը ի՞նչ պատճառներ են ունեցել և ի՞նչ հետևանքներ թողել: 1990-ական թվականներին դարձյալ զանգվածային արտագաղթ տեղի ունեցավ նորանկախ Հայաստանից՝ մեծ մասամբ դեպի Ամերիկա. դա ինչպե՞ս կբացատրեք:
3. Հայկական հարցն ինչո՞վ է առնչվում Արևելյան հարցին:
4. Հայ մելիքների և Իսրայել Օրու ծրագրած ապստամբությունը ո՞ւմ դեմ էր և ի՞նչ հիմքեր ուներ: Բացատրեցե՛ք այն հոգեբանությունը, որ մելիքներին այդ քայլին մղեց:
5. Ինչո՞ւ ենք ասում, թե հայերին իր գրաված հողերի վրա տեղափոխելու Պետրոս Մեծի ծրագիրը բարեբախտաբար չիրականացավ: Ի՞նչ կլինեք, եթե իրականանար:
6. Դավիթ-Բեկից հետո ինչո՞ւ Մխիթար Սպարապետին դավաճանեցին մյուս հայ ղեկավարները: Ինչո՞ւ նույնը Դավիթ-Բեկի դեմ չկատարվեց: Հոգեբանական ի՞նչ վերլուծություն կարող եք տալ այս երևույթին: Նման դեպքեր կարո՞ղ եք հիշել մեր պատմության մեջ: Եթե նման դեպքեր այդքան հաճախ չկրկնվեին, ծեր կարծիքով՝ ի՞նչ փոփոխություններ կլինեին մեր պատմության մեջ:
7. Ի՞նչ տեսակետ ուներ Հովսեփ Էմինը հայերի և հայ ազատագրական պայքարի մասին, իրավացի՞ էր արդյոք մտածել, որ հայը ստրուկ էր, որովհետև կռվել չգիտեր: Ինչո՞ւ:
8. Ռուս-պարսկական պատերազմները ե՞րբ ավարտվեցին և ի՞նչ արդյունք ունեցան:

Քարտեզ թիվ 3. Հայաստանը այլևս գուրկ է պետական սահմաններից: Հայկական հողերը բաժանվում են Օսմանյան և Պարսկական կայսրությունների միջև: Այս իրավիճակը շարունակվում է 1555թ. մինչև 1828թ.:

Զարտեղ թիվ 4. Յարական Ռուսատանը դեպի Կովկաս է տարածվում: Ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո, հայկական հողերի մի մասը մտավ Ռուսական կայսրության սահմանների մեջ:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

Օսմանյան պետությունը հզորացավ Կոստանդնուպոլսի գրավումով (1453): Օսմանցի սուլթանները տեր դարձան մի հսկա հողատարածքի, որը ներառում էր ծագումով, կրոնով, մշակույթով ու քաղաքակրթությամբ տարբեր ժողովուրդների: Պատմական Հայաստանի արևմտյան հողատարածքները XVI դարում օսմանյան տիրապետության տակ անցան, ու փաստորեն մինչև Ռուսաստանի Կովկաս մուտք գործելը Պատմական Հայաստանը բաժանված էր Պարսից և Օսմանյան կայսրությունների միջև:

Սուլթան-խալիֆի գերիշխանությունը: Օսմանյան կայսրությունն իր կազմավորման օրից, որպես երկրի կառավարման օրենքի, հետևում էր շարիաթին (Աստծու օրենքներին): Կայսրությունն աստվածապետական էր (թեոկրատիկ), իսկ կայսրը կամ սուլթանը 1517 թվականից նաև խալիֆ էր, այսինքն՝ մահմեդականների գլխավոր հոգևոր առաջնորդը: Ըստ օսմանյան սուլթան խալիֆների հետևած շարիաթի՝ ոչ իսլամ ժողովուրդները շեղվել էին Աստծու օրենքից, անհավատ (գյավուր) էին, անհանդուրժելի, և հավասար չպիտի դասվեին իսլամ ժողովուրդին: Ազատ հայրենիքի կորստի և խտրական այս դրվածքից էլ ահա ծագում է հայ և թուրք հակամարտությունը, այս արմատներից է սնվում Հայկական հարցը:

Ոչ մահմեդական բնակչությունը կայսրության մեջ երկրորդ կարգի քաղաքացի էր համարվում, իրավագուրկ հպատակ (ռայա): Նրա իրավունքները խիստ սահմանափակ էին, բայց հենց այդ նվազագույն իրավունքներն էլ պաշտպանելու համար նրանք սուլթանին պիտի հավելյալ հարկեր վճարեին:

Միլլեթների համակարգը: Օսմանյան կայսրության ստեղծման շրջանում բազմակրոն ու բազմալեզու կայսրությունը ղեկավարելու համար սուլթան Մուհամեդ Բ-ն (1451-1481) ստեղծեց միլլեթների կառույցը, այսինքն՝ ոչ իսլամ ժողովուրդներին բաժանեց կայսրության իսլամ հպատակներից և ինքնաղեկավարման իրավունք տվեց նրանց: Բաժանման սկզբունքը դավա-

նանքն էր և ոչ թե ազգությունը: Իսկ միլլեթի ղեկավարն այդ դավանանքի հոգևոր պետն էր: Առաջին միլլեթը ուղղափառ (օրթոդոքս) քրիստոնյաներն էին, որոնց մեջ մտնում էին հույներ, բուլղարներ, սերբեր և ռումինացիներ, իսկ նրանց գլխավորում էր Կոստանդնուպոլսի հունաց պատրիարքը: Հունաց պատրիարքի առանձնաշնորհումները հավասարակշռելու համար սուլթանը կազմում է նաև հայկական միլլեթ: Կոստանդնուպոլսի է բերում Բրուսայի հայ հոգևոր առաջնորդ Հովակիմ եպիսկոպոսին ու նրան պատրիարք կարգում: Հայկական միլլեթի (*էրմենի միլլեթի*) մեջ էին մտնում նաև ասորիներն ու ղպտիները: Երրորդ միլլեթը հրեաներն էին՝ իրենց հոգևոր պետով:

Միլլեթների համակարգը վարչական, սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական առավելություն ուներ կայսրության համար: Թուրքերը, որ կայսրության մեջ փոքրամասնություն էին, միացվելով տարատեսակ իսլամ ցեղերի, մեծամասնություն կազմեցին, իսկ ոչ իսլամները, որպես երկրորդ կարգի քաղաքացի, դրվեցին իրենց համապատասխան կրոնական պետի ղեկավարության տակ: Ուրեմն՝ հայ ժողովուրդն էլ կայսրության մեջ ճանաչվեց ոչ թե իբրև ազգություն, այլ կրոնական փոքրամասնություն:

Միլլեթների բոլոր հարցերը՝ քաղաքացիական, հոգևոր, կրոնական, դատական և այլն, նրանց կրոնական պետն էր լուծում, հայերի պարագայում՝ Կ.Պոլսի պատրիարքը, որն իր հերթին պատասխանատու էր օսմանյան կառավարության առաջ, և սուլթանի պաշտոնյան էր համարվում:

Փոքրամասնությունները՝ խտրական օրենքների ենթակա: Երկար ժամանակ, որքան որ հզոր էին սուլթանները, վարչական այս համա-կարգը սահուն աշխատում էր: Իհարկե, կրոնական փոքրամասնությունները կարգը սահուն աշխատում էին ենթարկվում, նրանք իրավունք չունեին բանաձևման ու խտրականության էին ենթարկվում, նրանք իրավունք չունեին արու անդամի կուն ծառայելու և դրա փոխարեն ընտանիքի յուրաքանչյուր արու անդամի դիմաց պիտի վճարեին հատուկ հարկեր: Նրանց թույլատրվում էին հագուստի որոշ գույներ միայն, նույնը՝ տան ճակատը ներկելու համար: Փոքրամասնություններն իրավունք չունեին դատարանում վկայություն տալու. մահմեդականի հետ դատ ունենալու դեպքում շահողը, բնականաբար, վերջինս էր: Կառավարությունը քրիստոնյա հպատակների լավագույն զավակներին մանուկ հաս-րությունը քրիստոնյա հպատակների լավագույն զավակներին մանուկ հաս-րությունում առևանգում ու մահմեդականացնում էր: Փոքրիկները, առանց իրենց կուն առևանգում ու մահմեդականացնում էին հիշողությունն ունենալու, մեծանում էին ընտանիքի կամ քրիստոնյա անցյալի հիշողությունն ունենալու, մեծանում էին

Նամիդիե մզկիթը սուլթանի պալատի մոտ

հատուկ միջավայրում, հատուկ դաստիարակություն ստանում: Նրանք պատրաստվում էին ապագայում սուլթանին ծառայելու, նրա համար հատուկ առաքելություններ կատարելու կամ *ենիչերիների* շարքերն ընդգրկվելու նպատակով: Իսկ ենիչերին, որ թուրքերեն նշանակում է նոր զորք, օսմանյան տիրապետության առաջին շրջանում կազմվում էր քրիստոնյա կամավորներից: Հետագայում դրանք միայն առևանգված և մահմեդականացված քրիստոնյա մանուկներն էին, որոնց պատրաստում էին՝ դառնալու վայրագ և արյունաբեր կռվողներ: Ենիչերիները, աստիճանաբար հզորանալով, սկսեցին սարսափ տարածել կայսրության մեջ ու նույնիսկ սուլթանի վրա իշխել: Դրանք վերացվեցին 1826 թ. Մահմուդ Բ-ի հրովարտակով:

Այս բոլոր անարդարություններով հանդերձ, եթե միլլեթը համակերպվում էր, նրա կյանքին վտանգ չէր սպառնում: Սուլթանները դեռևս ցեղասպանության քաղաքականություն չէին վարում. հակառակը, նրանք փոքրամասնությունների հարկերի կարիքն ունեին իրենց գանձարանը լցնելու համար: Կայսրության մեջ փոքրամասնությունների համար ստեղծված միջավայրը ստիպում էր շատ քրիստոնյաների իսլամանալ և օգտվել մահմեդականին վերապահված առավելություններից: Իրավագրկության ու շարունակական վախի մթնոլորտը նրանց դեպի ստրկություն էր տանում, իրավիճակ, որի մեջ տեղ չունեին ազգային արժանապատվությունն ու ինքնագիտակցությունը:

Կեղեքում ու շահագործում: Հայը, համակերպված իր վիճակին, սկզբնապես չէր բողոքում և կոչվում էր *միլլեթի սեղիք* (հավատարիմ ժողովուրդ): XVII դարից սկսած, սակայն, մահմեդական ցեղապետերի շարունակական ապստամբությունները, կառավարության մեջ արմատ նետած կաշառակերությունը և նեխածությունը թուլացրին սուլթանների իշխանությունն ու հսկողությունը երկրի վրա: Հայ գյուղացին շարունակաբար թուրք, քուրդ և, ընդհանրապես, մահմեդական ցեղերի հարձակումների, իր ինչքի կողոպտման, հարս ու աղջիկների առևանգման, իր տուն ու տեղի ավերման սարսափն էր

Խրիմյան Հայրիկ

ապրում: Մերթ ընդ մերթ հարձակումները մեծ չափերի էին հասնում, կոտորածների վերածվում, իսկ կառավարությունը չէր միջամտում ու, ընդհակառակը, իր կաշառակեր պաշտոնյաներով և տեղում հաստատված զորքով մասնակցում էր թալանին և կոտորածին: Մյուս կողմից, սուլթաններն իրենց պալատական շվայտ կյանքը շարունակել կարողանալու համար եվրոպացիներից մեծ պարտքեր էին վերցրել, որ կուտակվել էին, ու վերադարձնելու միակ միջոցը ժողովրդին, մանավանդ՝ փոքրամասնություններին կեղեքելն ու ապօրինի հարկեր գանձելն էր: Օսմանյան քաղաքականությունը փոքրամասնությունների և մանավանդ՝ հայերի նկատմամբ այս ամբողջ ժամանակաշրջանում, կրոնական խտրականությունից բացի, հիմնված էր նաև տնտեսական գործոնի վրա:

Հայոց զարթոնքը՝ որպես հակասություն: Օսմանյան կայսրության վարչական ու տնտեսական վայրէջքի առաջն առնելու և կայսրության ներքին կյանքը

կարգավորելու համար եվրոպացիները բարենորոգումներ (*Թանզիմաթ*) պարտադրեցին, որոնք սուլթան Աբդուլ Մեջիդի կողմից իբրև հրովարտակ հռչակվեցին 1839թ. «*Հաթթը շերիֆ*» և 1856թ. «*Հաթթը հումայուն*» անուններով: Այս հրովարտակները ազատություն և իրավական հավասարություն էին խոստանում օսմանյան բոլոր հպատակներին՝ առանց ազգության ու կրոնի խտրության: Խոստացված բարենորոգումներն իրականում որևէ արդյունք չտվին, միայն ավելի շեշտվեց հայ ղեկավարության հավասարության, արդարության ու կյանքի ապահովության պահանջը: Այս տագնապալի ժամանակաշրջանին էր զուգահեռվել հայ ժողովրդի վերագարթնումը, լավ ու ազատ ապրելու, իր կյանքն ու ինչքը պաշտպանելու ձգտումը: Հայը այլևս միլլեթի սեղիք չէր ու պիտի պատժվեր:

1869թ. Խրիմյան Հայրիկը, Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվելով, քննություն բացեց Արևմտահայաստանում ապրող հայերի սոսկալի վիճակի մասին: Նա իր վստահելի ու հավատարիմ աշակերտներին (Գարեգին Սրվանձտյանց, Արիստակես և Երեմիա Տևկանցներ և ուրիշներ) Արևմտահայաստան ուղարկեց ժողովրդի վիճակն ուսումնասիրելու համար: Նրանց ուղարկած պաշտոնական զեկուցագրերը Կ. Պոլսի հայ ղեկավարների ու մտավորականության առջև բացեցին իրականության տխուր պատկերը: Խրիմյան Հայրիկը նույնիսկ համարձակություն ունեցավ Բարձր դռանը հղելու տեղի ունեցող անարդարությունների ու բռնարարքների մասին մի ընդարձակ ցանկ: Նա դիմեց սուլթանին՝ այդ անարդարությունները վերացնելու, հայկական նահանգներում կարգ ու կանոն հաստատելու: Դիմումը, իհարկե, անարդյունք մնաց:

1876թ. օսմանյան գահին բարձրացավ Աբդուլ Համիդ Բ-ն (1876-1909) և որպես առաջին քայլ՝ իր բարի նպատակները ժողովրդին ցույց տալու համար, վավերացրեց կայսրության սահմանադրությունը (որի մշակմանը մասնակցել էր նաև Գրիգոր Օտյանը) և կատարեց օսմանյան խորհրդարանի բացումը: Հայության մեջ մի նոր հույս ծագեց: Սահմանադրությունը բավականին արդիական էր և ազատական սկզբունքներով շարադրված: Հայերն էլ խորհրդարանում ունեցան իրենց ներկայացուցիչները, ու նույնիսկ խորհրդարանի նիստերից մեկում (1877թ. հունիսի 14) Էրզրումի ներկայացուցիչ Համազասպ Պալլարյանը, խոսք առնելով, բողոք հայտնեց հայկական նահանգներում հայերի դեմ քրդերի կատարած վայրագությունների առնչությամբ: Խորհրդարանը միաձայն որոշեց դիմել Բարձր դռանը՝ քրդերին սաստելու պահանջով, բայց, իհարկե, անօգուտ: Կառավարությունում Պալլարյանի հարցապնդումներին պատասխանել էին, թե դրա մեջ գաղտնիք կա, իշխանության գաղտնիքը (*հիքմեթի հուրումեթ*):

Կոպրուս

մյուսներում կրճատվեցին հայերենի դասաժամերը: Կառավարությունն իր ասելիքն ուներ նաև կաթողիկոսի ընտրության մեջ: Եթե սկզբում աննկատելի էր այդ միջամտությունը, ապա աստիճանաբար ավելի շեշտվեց ու զգալի դարձավ ճնշումը հայ եկեղեցու վրա: Նպատակն էր այդ ազգային հաստատությունը վերացնել և հայ ժողովրդին հպատակեցնել ռուսական ուղղափառ եկեղեցուն:

Ընդհանրապես նկատելի էր խտրականությունը բոլոր փոքրամասնությունների, մանավանդ՝ Կովկասի ժողովուրդների նկատմամբ: Եվ երբ 1864թ. կազմվում էին զեմստվոներ (զանազան նահանգներում ստեղծված համադասյան ժողովրդական խորհուրդներ, որոնք պիտի ապահովեին տեղական ինքնավարությունը), ու դասերի համար դատական ընդհանուր համակարգ էր ընդունվում, կառավարությունը մերժեց այդ բարենորոգումներն իրագործել Կովկասում:

Կառավարությունը Կովկասում ավելի մեծ հնարավորություններ էր տալիս թաթարներին ու պաշտպանում նրանց, քան հայերին՝ մի շատ պարզ պատճառով. թաթարները կազմակերպված ազգություն չէին և ռուսացման քաղաքականությանն առայժմ չէին խոչընդոտում:

ՀԱՐՑԵՐ

1. Ի՞նչ է նշանակում աստվածապետական երկիր: Ինչո՞ւ ենք Օսմանյան կայսրությունն այդպես անվանում:
2. Օսմանյան կայսրության մեջ միլլեթներն ինչո՞ւ էին առանձնացված և ի՞նչ խտրական օրենքների էին ենթակա:
3. 4. Պոլսի Հայոց պատրիարքը ի՞նչ պարտականություններ ուներ և ո՞ւմ էր հաշվետու:
4. Ենիչերիները ովքե՞ր էին և ինչո՞ւ չեզոքացվեցին:
5. Ի՞նչ նպատակով հռչակվեցին «Թանգիմաթի» հրովարտակները և գործնականում ի՞նչ արդյունք ունեցան:
6. Հայերը ինչո՞ւ էին միլլեթի սեդիք կոչվում: Ե՞րբ և ինչո՞ւ վերացվեց այդ անվանումը:
7. Խրիմյան Հայրիկի նախաձեռնած ուսումնասիրությունները տիրող իրավիճակի մասին ի՞նչ պատկեր բացահայտեցին և ի՞նչ հետևանք ունեցան:
8. Համազասպ Պալլարյանի հարցապնդումներն ի՞նչ գաղտնիք բացահայտեցին:
9. Ինչպե՞ս կրնոթագրեք օսմանյան քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ՝ կայսրության կազմավորումից մինչև Հայկական հարցի միջազգայնացումը:
10. Կովկասը գրավելու և ընդհանրապես դեպի հարավ ծավալվելու հարցում Ռուսաստանը ի՞նչ շահ ուներ:
11. Ռուսական տիրապետությունը հայ ժողովրդի համար ի՞նչ առավելություններ ուներ:
12. Որո՞նք էին ռուսական տիրապետության անպատեհությունները հայերի համար:
13. Ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ 1836թ. կանոնադրությունը հայ եկեղեցու և հայկական դպրոցների գործունեության վրա:

ԳԼՈՒԽ 4 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

Ռուսաստանի համար կարևոր հարց էր սևծովյան նեղուցներով՝ Բոսֆորով և Դարդանելով ազատ ելումուտի խնդիրը: Բացի այդ, եվրոպական տերությունները ձգտում էին Օսմանյան կայսրության մեջ ազդեցիկ դեր ստանձնել: Դա նրանց միջև անհամաձայնությունների և ընդհարումների պատճառ դարձավ:

Ռուս-թուրքական պատերազմները և արևմտահայությունը: 1828-1878թթ. տեղի ունեցած ռուս-թուրքական երեք պատերազմների ժամանակ Արևմտահայաստանը (Կարսը, Արդահանը, Բայազետը, Կարինը) դարձել էր ռազմաբեմ: Այդ պատերազմները ոչ միայն ռուս-թուրքական սահմանները փոխեցին, այլև իրենց անդառնալի ազդեցությունն ունեցան հայ ժողովրդի ճակատագրի վրա, նոր գաղափարների արմատավորման, ինչպես նաև տեղաշարժերի ու արտագաղթի պատճառ հանդիսացան: Եվ իրոք, 1829թ., երբ հաղթական Ռուսաստանը Ադրիանապոլսի պայմանագրով համաձայնվեց իր գրաված հողերի մեծ մասը թուրքերին վերադարձնել ու հեռանալ Էրզրումի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Կարսի ու Վանի տարածքից, հայ բնակչության մի հսկա զանգված հետևեց հեռացող ռուսական զորքին ու գաղթի ճանապարհի ծանր դժվարությունները կրելով՝ տեղավորվեց Ախալքալաքի, Շիրակի, Երևանի ու Սևանի շրջաններում: Նույնը կրկնվեց 1856թ. Փարիզի դաշնագրով՝ Կարսը և 1878թ. Բեռլինի դաշնագրով Էրզրումը, Ալաշկերտը և Բայազետը թուրքերին վերադարձնելու հետևանքով: Այդ տեղաշարժերը շահավետ էին օսմանյան կառավարության համար. հայերը թողնում էին իրենց տունն ու տեղը և դուրս գալիս երկրից, «գյավուրների» թիվը պակասում էր կայսրության մեջ: Կառավարությունը նրանց տեղում բնակեցնում էր վաչկատուն մահմեդական ցեղերի: Եվ այդպես, փոխվում էր հայկական նահանգների ազգաբնակչության պատկերը:

Ռուսական բանակի հայ զորականների՝ արևմտահայերի վրա թողած տպավորությունն ու ներմուծած գաղափարներն էլ իրենց հերթին մի նոր շունչ էին՝ ազատության ավետաբեր, որոնք իրենց ազդեցությունն ունեցան Արևմտա-

հայաստանում խմորվող ազատագրական զինված պայքարի վրա:

Ռուս-թուրքական յուրաքանչյուր պատերազմից հետո ռուսական տիրապետությունը Արևմտահայաստանի արևելյան շրջաններում, իհարկե, ժամանակավոր էր լինում: Եվրոպական պետությունների մրցակցությունը՝ Արևելյան հարցն ի նպաստ իրենց լուծելու փուլքը, պատճառ էր դառնում, որ այդ պետությունները Ռուսաստանին պարտադրեին թուրքերից գրաված հողերի մեծ մասն ազատել: Այնուամենայնիվ, այդ կարճ ժամանակում հայը, մահմեդական բռնապետությունից ազատագրված, քրիստոնյա մի պետության հովանին էր զգում իր գլխավերևում: Տեսնում էր տարբերությունը, զգում էր, թե կա այլընտրանք, ու սովորում էր լավին ձգտել:

Դարձյալ ինքնավարություն ստանալու հույսեր: 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ռուսական բանակը գրավել էր Բաթումը, Կարսը, Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտն ու Էրզրումը: Երբ բալկանյան ճակատի ռուսական բանակի հրամանատարությունը, սուլթանի ներկայացուցիչների հետ բանակցությունների մատած, հաշտության պայման-

Սուլթանը Դորմա Բաղեի իր դքսի պալատում տեսակցում է եվրոպացի դիվանագետների հետ

ներն էր ճշտում, հայերը փորձեցին իրենց վիճակի բարելավման հարցը ևս բանակցությունների առարկա դարձնել: Հայ ղեկավարներն այս առիթով մեծ իշխան Նիկոլային և նրա միջոցով նաև Ալեքսանդր Բ կայսրին էին դիմել՝ հայկական նահանգներում բարենորոգումներ մտցնելու և դրանց ինքնավար կարգավիճակ տալու խնդրանքով: Այդ ձևակերպումը շահավետ էր Ռուսաստանի համար, քանի որ ինչպես Բոսնիայի, Զեքեգեովինայի ու Բուլղարիայի ինքնավարությամբ ինքը մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերում Օսմանյան կայսրության արևմտյան մասում, այնպես էլ կարող էր Արևմտահայաստանի ինքնավարությամբ նման ազդեցություն ձեռք բերել Արևելյան մասում: Դասավորումը շահավետ էր նաև սուլթանի համար, որ արևելյան մասում: Դասավորումը շահավետ էր նաև սուլթանի համար, որ բարենորոգումների ու որոշ ինքնավարության խոստումով անփոփոխ կպահեր իր կայսրության արևելյան սահմանները:

Ըստ 1878թ. փետրվարի 19-ին ստորագրված պայմանագրի՝ Ռուսաստանը վաճառում էր Կարսը, Արդահանը, Բաթումը, Բայազետն ու Ալաշկերտը և վերադարձնում էր Էրզրումը: Պայմանագրի 16-րդ հոդվածով սուլթանը խոստանում էր առանց հապաղման բարենորոգումներ և կյանքի պայմանների բարելավում մտցնել հայկական նահանգներում: Անգլիային թիկունք ունենալով՝ թուրքերը կարողացել էին 16-րդ հոդվածից հանել տալ նախապես գոյություն ունեցող

«վարչական ինքնավարություն» ձևակերպումը հայկական մահաճգնների համար: Ռուսական բանակը մնալու էր իր գրաված հողերի վրա մինչև բարենորոգումների իրագործումը:

Սան Ստեֆանոյից մինչև Բեռլին: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի մեղմացված պայմաններով հանդերձ՝ Անգլիան, ի դեմս վարչապետ Դիզրայելու, դժգոհ էր արդյունքից: Նա պարզ տեսնում էր Ռուսաստանի տևական ներկայությունը Օսմանյան կայսրության մեջ, իսկ դա հակասում էր Անգլիայի շահերին: Անգլիայի պարտադրանքով Ռուսաստանը ստիպված էր հրաժարվել Սան Ստեֆանոյի պայմանագրից ու սպասել Բեռլինում կայանալիք մեծ տերությունների վեհաժողովին, ուր վերանայվելու էին ռուս-թուրքական հաշտության պայմանները:

Դիզրայելին, մի կողմից, Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության տեսակետն էր պաշտպանում, մյուս կողմից՝ զաղտնի համաձայնությամբ (1878թ. հունիսի 4-ի համաձայնագիր) Կիպրոսն էր խլում սուլթանից՝ փոխարենը խոստանալով պարտադրել ռուսներին առանց բարենորոգումներին սպասելու գորքերը հետ քաշել գրավված հայկական մահաճգններից: Իսկ բարենորոգումների մանրամասնությունները հետագայում ճշտորոշվելու էին Անգլիայի ու օսմանյան կառավարության համաձայնությամբ:

Հայկական հարցը միջազգային ուշադրության առարկա: Սան Ստեֆանոյի բանակցություններից սկսած՝ հայ ժողովրդի վիճակը և Հայկական հարցին լուծում տալը դարձել էին քննարկման առարկա մեծ տերությունների

Հայկական հարցը բրիտանական կառավարական մի համաձայնություն

տեսանկյունից: մեկնեց Բեռլին:

Բեռլինում այլ էր պատկերը. պատվիրակությունը դեմ հանդիման կանգնեց Դիզրայելու և Բիսմարկի անգիջում կեցվածքին: Հայերի պահանջները համեստ էին՝ բարենորոգումներ իրականացնել Էրզրումի, Վանի ու Մուշի շրջաններում, մանավանդ՝ հարկահավաքման ու դատական համակարգերում, մաև արտոնել հայերին մասնակցելու ոստիկանության կազմին, և քրիստոնյա մահաճգապետի նշանակում այս շրջանների համար: Սույն պայմաններն առաջարկված էին Լիբանանի օրինակով, որն այս դրվածքն ուներ 1861թ. ի վեր: Որքան էլ որ

համեստ էին այս առաջարկները, մեկ ամիս տևող բանակցություններից հետո 1878թ. հուլիսի 1(13)-ին ստորագրված պայմանագրում դրանք անտեսված էին: Սան Ստեֆանոյի համեմատությամբ Բեռլինի համաձայնագրի պայմանները հայերի համար ավելի աննպաստ էին: Նախ՝ Բայազետն ու Ալաշկերտը վերադարձվում էին թուրքերին, իսկ ըստ 61-րդ հոդվածի, Բարձր դուռը հանձն էր առնում անհապաղ տեղական պահանջներից բխող բարենորոգումներ կատարել այն մահաճգններում, ուր հայեր էին ապրում, և պաշտպանել հայերին քրդերից ու չերքեզներից: Բարձր դուռն իր կատարած քայլերի մասին պարբերաբար պիտի զեկուցեր մեծ տերություններին, որոնք հսկելու էին բարենորոգումների իրագործումը: Ռուսական բանակի հեռացումը պայմանավորված չէր բարենորոգումների իրագործմամբ, այլ պիտի կատարվեր անմիջապես: Բեռլինի համաձայնագիրը նույն թուրքամետ վերաբերմունքը և մեծ տերությունների չկամությունից ու անտարբերությունից բխող նույն անորոշ կեցվածքը դրսևորեց մաև Բալկանների հարցում:

Բեռլինի համաձայնագրի ոչ հստակ ձևակերպումներն ու մեծ տերությունների անտարբերությունը Հայկական հարցի նկատմամբ զենք դարձան օսմանյան կառավարության ձեռքին իր ուզած ձևով հայերի հետ վարվելու համար: Հետզհետե ավելացան խտրականությունն ու հալածանքները, որոնք ի վերջո հանգեցրին 1894-1896թթ. մախըթագը չունեցող կոտորածներին:

2

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Բեռլինի վեհաժողովը անկյունադարձային նշանակություն ունեցավ Հայկական հարցի պատմության մեջ՝ այն միջազգայնացնելու և հայ ժողովրդի քաղաքական մտքի զարգացման տեսակետից: Հայոց պատվիրակության ղեկավար Խրիմյան Հայրիկի պատմական «երկաթե շերտի» այլաբանությունը հայերի մտածելակերպի և գործելակերպի հեղաշրջման անհրաժեշտությունն էր հնչեցնում:

Բեռլինի վեհաժողովից հետո շատ բան փոխվեց եվրոպական պետությունների քաղաքականության մեջ, որն իր ազդեցությունը թողեց Օսմանյան կայսրության և բնականաբար մաև Հայկական հարցի պատմության վրա:

Փոփոխություն Անգլիայի քաղաքականության մեջ: Ռուսաստանի դեմ գործել պատմեշ ունենալու համար Անգլիան բուռն կերպով պաշտպանում էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանում էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը: Արտաքին գործերի և թիկունք էր կանգնում սուլթանի քաղաքականությանը: Վրտաքին գործերի և թիկունք էր կանգնում սուլթանի քաղաքականությանը: Դիզրայելու հետ, չէր պաշտպանում սուլթանի ներքին քաղաքականությունը: Նրա կարծիքով՝ բարենորոգումներն անհրաժեշտ էին երկրի ներքին ապահովության համար:

Սուլթերին լրջորեն սկսեց հետևել բարենորոգումների հարցին: Նա նույնիսկ ութ զինվորական հյուպատոսներ նշանակեց հայկական վիլայեթներում, որոնք, հայերի իրավիճակի մասին տեղեկություններ քաղելով, գեկուցում էին էրզրումի և Սվազի գլխավոր հյուպատոսներին և նրանց միջոցով՝ անգլիական կառավարությանը: Ջեկուցագրերում ավելի էր ընդգծվում բարենորոգումների անհրաժեշտությունը: Սուլթանին շահագրգռելու համար Սուլթերին նույնիսկ 6 միլիոն անգլիական ոսկու վարկ խոստացավ նրան, եթե նա ի կատար ածեր բարենորոգումները: Սուլթանը, սակայն, Դիզրայելու պաշտպանությունն ունենալով, միշտ խուսափեց գործնական քայլերից: 1880թ. Դիզրայելին տանուլ տվեց Անգլիայի ընտրություններում, և Գլադստոնը, որ հայասերի համբավ ուներ, փոխարինեց նրան: Փոխվեց նաև Անգլիայի շեշտված թուրքամետ և հակահայ ուղղությունը:

Գլադստոնի կառավարությունը հանգեց այն եզրակացության, որ Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պաշտպանելը, ինչպես վարվել էր Անգլիան տասնամյակներ շարունակ, որևէ առավելություն չունի: Նույնիսկ պատկերացվում էր նրա մասնատումը: Ինչպես լորդ Բրայսն էր արտահայտվել, խնդիրը ամեն գնով Օսմանյան կայսրությունը պահելը չէր, այլ այն ինչով փոխարինելը: Լորդ Բրայսը միշտ հայտնի է եղել Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների հանդեպ իր բարի տրամադրություններով, իսկ լորդ Սուլթերին, որ ինքն էր վարում Անգլիայի բանակցությունները Բեռլինում, խոստովանել է, թե Անգլիան Բեռլինում սխալ հաշվարկ էր արել:

Փոփոխություն Ռուսաստանում: Ռուսաստանում Ալեքսանդր Բ-ի սպանությամբ (1881) և Լորիս-Մելիքովի հեռացումով փոխվեց հայերի համար որոշ չափով նպաստավոր ուղղություն ունեցող ռուսական քաղաքականությունը: Դրան նպաստեց նաև այն իրողությունը, որ չնայած բալկանյան երկրները Ռուսաստանի բացահայտ օգնությամբ էին ազատություն ստացել, բայց զգուշավոր էին Ռուսաստանի հանդեպ և արգելում էին նրա միջամտությունն ու ազդեցությունը իրենց երկրներում: Դա որևէ այլ քրիստոնյա ազգության համար այլևս զոհողություն չանելու դաս եղավ Ռուսաստանին: Կար նաև մեկ ուրիշ հարց. եթե Ռուսաստանը Արևմտահայաստանի ինքնավարությունը պաշտպաներ, այդ ինքնավարությունը մի օր անկախության ձգտումի կարող էր վերածվել հայերի մեջ ու վարակել նաև կովկասահայությանը: Իսկ դա ցանկալի չէր Ռուսաստանի համար:

Բարենորոգումները մոռացվեցին: Անգլիայի կառավարությունը փորձեց սուլթանին պարտադրել, որ վերջապես գործադրի բարենորոգումները: Նա մի քանի անգամ դիմեց եվրոպական մեծ տերություններին՝ միասնաբար վերջնագիր հղելու սուլթանին, բայց նրանք շահագրգռվածություն չցուցաբերեցին: Նման մի վերջնագիր, դարձյալ Անգլիայի ջանքերով, սուլթանին էր ուղարկվել 1880թ. հունիսին, որն անպատասխան էր մնացել:

1883թ. արդեն Եվրոպայի համար մոռացված հարց էր հայկական բարենորոգումների խնդիրը: Կիպրոսի (1878) և Եգիպտոսի (1882) գրավումից հետո Անգլիայի համար Օսմանյան կայսրությունը՝ Զնդկաստանի ճանապարհը բաց և ապահով պահելու տեսակետից, իր նախկին արժեքը կորցրել էր արդեն: Կորել էր նաև նրա հետաքրքրությունը հայկական բարենորոգումների նկատմամբ:

Չնայած զինվորական հյուպատոսները հետ էին կանչված, սակայն Վանի ու Տիգրանակերտի փոխհյուպատոսների զեկույցներն էրզրումի ընդհանուր հյուպատոսի միջոցով Անգլիա էին հասնում, և ամբողջ Եվրոպան տեղյակ էր, թե ինչ հալածանքի ու չարչարանքի է ենթարկվում հայ ժողովուրդը Օսմանյան կայսրության մեջ: Այդ տեղեկությունների տարածումը Եվրոպայում սոսկ հայա-նպաստ հասարակական կարծիք էր ստեղծում, եվրոպական ժողովուրդների կարեկցությունը շարժում ու մերթ ընդ մերթ բողոքների առիթ տալիս: Հետզհետե հայ ժողովրդի իրավիճակը եվրոպական պետությունների համար դարձավ խաղաքարտ սուլթանի հետ բանակցությունների մատելիս: Ինչպես Նանսենն է ասել՝ մեծ տերությունները եվրոպական հասարակական կարծիքն օգտագործեցին որպես միջոց՝ իրենց երկրների համար սուլթանից նոր շնորհներ ու զիջումներ կորզելու՝ առանց օգնելու այն նահատակվող ժողովրդին, որի տառապանքը շարունակում էր տպավորիչ ու հուզիչ նյութ տալ ճառախոսներին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը և Հայկական հարցը: Եվրոպական պետություններն օգտագործում էին Հայկական հարցը Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամուխ լինելու համար: Եվ դա ցանկալի չէր սուլթանին: Նա երկու ուղի ուներ՝ կամ իրագործել բարենորոգումների ծրագիրը, կամ իր միջոցներով Հայկական հարցն իմաստագրվել: Սուլթանը երկրորդ ճանփան ընտրեց:

Նախ և առաջ նա փոփոխության ենթարկեց հայկական մահաճգների սահմանները, դրանց կազմի մեջ մտցրեց տարածքներ, որտեղ ապրում էին մեծ թվով մահմեդականներ: Այդպես փոխվեց հայկական վիլայեթների ազգագրական պատկերը: Արդեն 1877-78թթ. Ալաշկերտի ու Բայազետի կոտորածների հետևանքով ռուս-թուրքական սահմանակից շրջաններում հիմնականում քրդեր էին ապրում:

Երկրորդ միջոցառումը Տավրոսի հարավից վաչկատուն ցեղերին Սուշի, Վանի և էրզրումի հայկական բնակավայրերում բնակեցնելն էր: Իհարկե, սա պատճառ դարձավ նաև, որ մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական մշակովի բերրի հողեր անասնապահ քրդերի համար վերածվեց արոտատեղիի:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը

Երրորդ միջոցառումով սուլթանը հայկական «վրտանգը» կանխելու համար խիստ հալածանքի ենթարկեց մանավանդ Ձեյթունի, Սասունի, Հաճնի ու Շատախի հայերին, որոնք հայտնի էին լեռնականի իրենց անընկճելի ոգով:

Չորրորդ միջոցառումը համիդիե կոչված քրդական անկանոն զորքի ստեղծումն էր: 1891թ. սուլթանի անունով կազմված այս զինված

գորագնդերը Կ. Պոլսում գործում էին որպես սուլթանի անձնական թիկնապահներ, իսկ բուն երկրում՝ որպես սահմանապահներ: Սակայն նրանց իրական առաքելությունը քրիստոնյաներին վնասելն էր և շարունակական հարձակումներով, թալանով ու կոտորածով սարսափի մեջ պահելը: Հայ հեղափոխական շարժման դեմ ստեղծված ամենասարսափելի խոչընդոտներն էին սրանք:

Հինգերորդ միջոցառումը հայ բնակչության թվի խեղաթյուրումն էր: 1867թ., երբ Հայկական հարցը ուշադրության առարկա չէր, Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը պաշտոնական մարդահամարով ներկայացված էր 2 400 000: 1880թ. հայկական վեց վիլայեթների՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբերդի ու Սվազի հայ բնակչության թիվը մեծ տերություններին ներկայացնելու համար կառավարությունն այդ վիլայեթների վրա ավելացրեց Հալեպը, Ադանան, Տրապիզոնը, և ընդհանուր թիվը ներկայացրեց 3 620 000, որից 727 000-ը հայ և 283 000-ը՝ այլ ազգեր: Խեղաթյուրումն ակնհայտ էր, բայց եվրոպական պետությունները դա անուշադրության մատնեցին: Հետաքրքիր է, որ հայոց ցեղասպանությունն ուրացող թուրք և թուրքամետ պատմաբանները հենց այս թիվն են օգտագործում՝ ժխտելու մեկուկես միլիոն հայերի ջարդը:

Այսպիսով՝ սուլթան Աբդուլ Համիդի նպատակն էր իր կայսրության ներքին գործերի մեջ վերացնել կամ նվազագույնի հասցնել եվրոպական տերությունների միջամտությունը:

ՀԱՐՅԵՐ

1. Արևմտահայաստանի ո՞ր շրջաններն էին պարբերաբար ռուս-թուրքական պատերազմի թատերաբեմ դառնում:
2. Արևմտահայաստանի որոշ շրջաններին ինքնավարություն տալը ի՞նչ հետևանք կարող էր ունենալ Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության համար:
3. Անգլիան ինչո՞ւ հարկադրեց չեղյալ համարել Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը:
4. Ի՞նչ էական տարբերություններ կան Սան Ստեֆանոյի հոդված 16-ի և Բեռլինի հոդված 61-ի միջև:
5. Գիտե՞ք արդյոք, թե Խրիմյան Հայրիկի պատմական ծառն ինչ առիթով էր արտասանված, և ո՞րն էր «երկաթե շերտի» նշանակությունը:
6. Ի՞նչ ուղղությամբ և ինչո՞ւ փոխվեց Անգլիայի քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ:
7. Ռուսաստանի վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ ե՞րբ և ի՞նչ փոփոխություն կրեց:
8. Սուլթան Համիդը ինչպե՞ս էր փորձում լուծել Հայկական հարցը:
9. Հայ ժողովրդի հանդեպ ի՞նչ փոփոխություն տեղի ունեցավ Օսմանյան քաղաքականության մեջ XIX դարի վերջերին:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Այս դասընթացում որոշ չափով խոսվեց սուլթան Համիդի մասին. այս արյունարբու սուլթանին լավ ճանաչելու համար պատրաստեք նրա թղթածրարը: Դասարանում խմբերի բաժանվելով՝ վերցրեք մեկ թեմա և այդ թեմայի շուրջ նախորդ տարիների պատմության դասագրքերից, այս դասագրքի դասանյութերից, հանրագիտարանից ու այլ աղբյուրներից տեղեկություններ քաղելով, պատրաստեք ձեր գեկույցը: Թեմաները կարող են լինել՝

ա. Սուլթան Համիդի կենսագրությունը:

բ. Սուլթան Համիդը և ռուս-թուրքական պատերազմը (մինչև Սան Ստեֆանո և Բեռլին):

գ. Սուլթան Համիդը և 1894-96թթ. կոտորածները:

դ. Սուլթան Համիդի գահընկեցությունը:

2. Խոսվեց ռուսական տիրապետության առավելությունների և անպատեհությունների մասին: Փորձեք դրանք նժարի վրա դնել ու կշռել: Նկատի ունեցե՛ք նաև այն պարագան, որ հայերը ռուսական տիրապետությունը համարում էին ազատաբեր, և սկզբնական շրջանում քչերին էր հասանելի

նրա ազգային քաղաքականությունը: Գերմանացի պատմաբան Չաքսհաուզենը 1856թ. գրում էր. «Հայերը Կովկասի գրավումը ռուսների կողմից չդիտեցին իբրև գրավում, այլ իբրև ստացած ազատություն: Նրանք միակ ժողովուրդն էին Կովկասում, որ իրենց հավատարմությունը ցույց տվեցին ռուսներին, իսկ ռուսական իշխանությունը դժբախտաբար չըմբռնեց և չզնահատեց դա»: Այս բոլոր տվյալները նկատի ունենալով և հավելյալ ընթերցանությամբ ձեր գիտելիքներն այս հարցում ավելացնելով՝ մտքերի փոխանակման նյութ դարձրե՛ք ռուսական տիրապետությունը Ռուսահայաստանում օգո՞ւտ էր հայությանը, թե՞ ոչ:

3. Սան Ստեֆանոյից մինչև Բեռլին տեղի ունեցած կարգադրություններն ու անգլոռուսական մրցակցության մթնոլորտը զուգահեռ եզրեր ունեն մեր օրերում ծավալված Արցախյան շարժման և այսօրվա մեծ պետությունների մրցակցության հետ: Ուսումնասիրեցե՛ք երկու իրադրությունները և համեմատե՛ք: Ի՞նչ կարող ենք սովորել անցյալից:

Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովի մանրամասնությունների մասին կարող եք կարդալ «Հայկական հարց» հանրագիտարանում (էջ 399-400 և 80-81):

ԳԼՈՒԽ 5

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԹՈՆՔԸ՝ ԱԶԱՏԱԳԻԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆԱԽԱՔԱՅԼ

1

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԱԾՆՆԴԻ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ

Օսմանյան ու պարսկական լծի տակ հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն իր ազգային գերիշխանությունն էր կորցրել, այլև համաշխարհային մշակույթին ու քաղաքակրթությանը համընթաց քայլելու հնարավորությունը: Օտարի բռնակալ լուծը զրկել էր նրան ազատ մտածելու, լավին ձգտելու, իր մարդկային իրավունքները պաշտպանելու կարողությունից: XVIII դարի վերջերից սկսած և մանավանդ XIX դարի ընթացքում հայ մտավորականությունը, եվրոպական լուսավորականության գաղափարներով ներշնչված, փորձեց տգիտության ու խավարի մեջ ընկղմված հայ զանգվածներին արթնացնել, տոգորել նրանց այն գաղափարներով, որոնք հեղաշրջել էին եվրոպան: Փորձենք վերհիշել հայոց զարթոնքի ազդակները:

Եվրոպական ազդեցություն: Եվրոպական, մանավանդ՝ ֆրանսիական քաղաքակրթությունը, կենցաղը, ճաշակը, արվեստը, գրականությունը, մշակույթը ազդել էին Օսմանյան կայսրության՝ արդիականության ձգտող հայ և թուրք բարձր խավի մտայնության ու աշխարհայացքի վրա: Նույն այս եվրոպական ազդեցությունը գործեց նաև Կովկասում, ռուսական տիրապետության շրջանում: Ռուսաստանն իր հետ բերել էր ո՛չ միայն անձի ապահովություն, կարգ ու կանոն, այլև մշակույթ ու քաղաքակրթություն, իր մշակույթի միջոցով՝ նաև եվրոպական ազդեցություն:

Գաղթաշխարհի ավանդը: Հայկական գաղութները միշտ էլ նպաստել են հայրենիքի բարգավաճմանն ու վերելքին: Այդ գաղութներից էր Նոր Զուղան՝ իր վանքով, հարուստ գրադարանով, համալսարանի մակարդակ ունեցող վարժարանով, բազմաթիվ հրատարակություններով և մանավանդ՝ առևտրական կաններով, որոնք հայոց մշակույթի ու քաղաքակրթության տարածողներն էին նույնիսկ մինչև հեռավոր Չինաստան: Նոր Զուղայից վերաբնակված հայերն

իրենց հերթին հիմնեցին Հնդկաստանի հայ գաղութը՝ մեծ մասամբ Մադրասում և Կալկաթայում կենտրոնանալով: Իսկ հնդկահայ գաղութի, մանավանդ՝ նրա մտավորականության ներդրումը հայ ժողովրդի մտավոր զարգացման մեջ անփոխարինելի է:

Հայ եկեղեցին: Անգնահատելի է նաև Հայ եկեղեցու դերը հայկական զարթոնքում: Արդարև, անկախ պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի համար եկեղեցին միակ հաստատությունն էր, որ գոյատևեց ու դարձավ այն խարիսխը, որը պահպանեց ու անկումից փրկեց հայ մշակույթն ու ազգային գիտակցությունը: Հայ եկեղեցին, քրիստոնեական հավասարության, արդարության և եղբայրության գաղափարները հարազատորեն յուրացրած, իր ժողովրդավար կառույցով օրինակ դարձավ իր հետևորդներին ու այդպես դաստիարակեց նրանց:

Օսմանյան կայսրության մեջ ընդունված միլլեթների համակարգում հայոց պատրիարքին մեծ դեր էր վերապահված: Պատրիարքներ Հովհաննես Բաղիշեցու (Կոլոտ), Հակոբ Նալբանի, Խրիմյան Հայրիկի (պատրիարք, հետո՝ կաթողիկոս), Ներսես Վարժապետյանի, Մաղաթիա Օրմանյանի և շատ ուրիշ ազգանվեր պատրիարքների ձեռքով եկեղեցին նորոգվեց, մտավ ժողովրդի մեջ ու իր երբեմնի դերը ստանձնեց: Հայ եկեղեցին ստեղծեց դպրոցների ու լուսավորության կենտրոնների այն ցանցը, որի միջոցով հայ ժողովրդի սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային զարթոնքի գաղափարները պիտի տարածվեին:

Արևմտահայ մտավորականության ջանքերով 1853թ. դրվեց ազգային սահմանադրության ստեղծման հիմքը: Հայ համայնքի ղեկավարությունը՝ ամիրաները, էմնաֆները, հոգևորականներն ու մտավորականությունը, 1860թ. հաստատեց այն ու ներկայացրեց կառավարությանը: Միայն 1863թ. կառավարությունը վավերացրեց սահմանադրությունը: Այն հայոց զարթոնքի ակնառու դրսևորումներից էր:

Այլ հարանվանություններ: Օսմանյան և պարսից տերություններում մահմեդականներին դարձի բերելու և քրիստոնեական եկեղեցուն միացնելու բողոքական միսիոներների ջանքերը արդյունքի չհասան, և նրանք իրենց աշխատանքը կենտրոնացրին արդեն քրիստոնյա հայերի վրա: Քարոզչական այս աշխատանքն ավելի մեծ հաջողություն ունեցավ Օսմանյան կայսրության մեջ, ուր շուտով նոր համայնքներ կազմեցին կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցիներին հարած հայերը: XIX դարի սկզբին եվրոպական պետությունների միջամտությամբ դրանք Բարձր դռան կողմից ճանաչվեցին իբրև պաշտոնական համայնքներ (միլլեթ) և ավելացան հույն, հրեա և հայ միլլեթներին: Այդ միլլեթների կազմությամբ հայկական համայնքից մի շրջափելի հատված բաժանվեց:

Միսիոներներն իրենց հետ բերեցին նաև այլ մշակույթ ու քաղաքակրթություն: Բացեցին դպրոցներ, հիվանդանոցներ, շրջեցին հայկական գյուղերում ու քրիստոնեական ուսմունքն ամրապնդելու նպատակով գրագիտություն տարածեցին, ազատ ու լավ ապրելու և հավասարության գաղափարներ քարո-

զեցին: Բողոքական և կաթոլիկ համայնքների ստեղծմամբ Օսմանյան կայսրության մեջ թափ առավ եկեղեցական-կրթական գործը: Հիմնվեցին բարձրագույն դպրոցներ, ինչպես Ռոբերտ քոլեջը Կ. Պոլսում, միջազգային քոլեջ՝ Իզմիրում (Ձմյուռնիա), Եփրատ քոլեջը՝ Խարբերդում:

Այս միսիոներներն էին, որ հայ ժողովրդի սոսկալի վիճակի մասին առաջին ահագանգը հնչեցրին Եվրոպայում և, մանավանդ, հայկական կոտորածների ընթացքում շարունակեցին իրենց տեսածներն ու լսածները գրի առնել՝ պատմությանը հանձնելով փաստաթղթի արժեք ունեցող արձանագրություններ:

Մխիթարյան միաբանություն: Մխիթար Սեբաստացու՝ 1717թ. հիմնադրած և Վենետիկի սբ. Ղազար կղզում հաստատված հայ կաթոլիկ միաբանության դերը մեծ է հայ ժողովրդի զարթոնքի մեջ:

Տարիների ընթացքում, Եվրոպայի անկաշկանդ մթնոլորտում աշխատելով, Մխիթարյան միաբաններն իրենց ուսումնասիրություններով ու հրատարակություններով վերականգնեցին հայոց հնադարյան մշակույթի արժեքները: Ժամանակի գիտական, փիլիսոփայական առաջադեմ ուղղություններին քաջատեղյակ՝ նույն մեթոդներով գրի առան հայոց պատմությունն ու աշխարհագրությունը, ուսումնասիրեցին գրաբար լեզուն, գրականությունն ու քերականությունը: Կազմեցին բառարաններ ու հանրագիտարաններ, ստեղծեցին դասագրքեր հայ նոր սերնդին մայրենի լեզվով կրթելու, նրանց անցյալի արժեքներին հաղորդակից դարձնելու համար: Եվ վերջապես, ժամանակի եվրոպական փիլիսոփայական ուղղությունների ու գաղափարների թարգմանը եղան հայ մտքի համար:

Խարբերդի Եփրատ քոլեջում ուսանող հայ պարսնիկներ և երիտասարդներ (16-25 տարեկան), նկարված 1890-ական թվականներին

Մխիթարյանների Մայրավանքը սբ. Ղազար կղզում

Մխիթարյան միաբանության ճարտարապետ Մկրտիչ

Վենետիկի Մխիթարյանների և 1807թ. Վիեննայում հաստատված նրանց մասնաճյուղի դերը անգնահատելի է հայ մշակույթի զարգացման գործում:

2

ՄԱՄՈՒԼ ԵՎ ԶԱՐԹՈՆՔԻ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անձի սոցիալական, քաղաքական ու տնտեսական առաջադիմությունն ապահովող եղբայրության, ազատության, հավասարության գաղափարներն առաջին հերթին տոգորեցին հայ մտավորականությանը՝ այն տարրին, որը ոգեշնչված էր այդ գաղափարներով և ունակ՝ յուրացնելու Վոլտերի, Մոնտեսքյոյի ու Ռուսոյի ուսմունքները: Բայց անհրաժեշտ էր, որ ժողովուրդն էլ ներշնչվեր ու ապրեր այդ գաղափարներով, որոնք, որքան էլ հարազատ լինեին ժողովրդի ոգուն, պիտի խմորվեին, մարսվեին ու զարգանային հայի սեփականությունը, հայոց զարթոնքի գաղափարախոսությունը դառնալու համար:

Այդ հեղաշրջումն իրականացնելու համար նախ անհրա-
ժեշտ էր լուսավորություն տարածել, պայքարել տիրող
անգրագիտության ու տգիտության դեմ, որպեսզի կարելի
լիներ ազատական այդ գաղափարները հասցնել ժողովրդին:
Անհրաժեշտ էր հող նախապատրաստել այդ գաղափարները
սերմանելու համար:

Մամուլ և տպագրություն: Գուտենբերգի գյուտից շատ չէր անցել, երբ հայերն էլ սկսեցին օգտվել տպագրության հնարավորություններից: Հրատարակվեցին գրքեր նախ՝ մեծ մասամբ կրոնական, հետո նաև՝ գրական և պատմական բովանդակությամբ: Տպագրական այս առաջին փուլին հետևեց պարբերական մամուլը, որ ավելի ժողովրդական մակարդակով գիտելիքներ ու գաղափարներ փոխանցելով՝ հայ մարդու մտքի հեղաշրջման կարևոր գործոն դարձավ: Մամուլը պայքարեց տգիտության դեմ, տարածեց նոր մտքեր, լուրեր աշխարհից, տվեց օրինակներ քաղաքակիրթ ժողովուրդների կյանքից ու մտածելակերպից, նմուշներ և նրանց գրականությունից, զարգացրեց ընթերցողի միտքն ու ճաշակը, մղեց նրան մտածելու, առաջադիմության ձգտելու:

Պարբերական մամուլը իր դերը կատարեց նաև աշխարհաբար լեզվի հղկման ու զարգացման առումով: Նրա էջերում լույս տեսան կարծիքներ, առաջարկներ, մտքերի փոխանակություն ու վեճ, մինչև որ գաղափարները բյուրեղացան, ու գծվեց ուղի: Նրա մեկ այլ դերը իրարից հեռու և անկախ

մտածող ու գործող մտավորականներին միմյանց հետ հարաբերության մեջ դնելն էր, միմյանց գաղափարներին ծանոթացնելն ու միացյալ աշխատանքի հնարավորությունն ստեղծելը:

Աշխարհաբարը որպես միջոց: Դարերի ընթացքում հայոց գրական լեզուն տեղի էր տվել խոսակցական բարբառներին: Գրաբարը ժողովրդի համար մնացել էր անհասկանալի և օտար: Նրանով կատարվում էին եկեղեցական ծեսերը, նրանով գրվում էին պաշտոնական նամակներն ու այլ գրություններ, նրանով բանաստեղծում էին ուսյալ մտավորականները: Լուսավորություն տարածելու համար միջոց էր պետք, իսկ գրաբարը այդ միջոցը չէր: Միաժամանակ թե՛ Կովկասում և թե՛ Արևմտահայաստանում մտավորականներն սկսեցին մշակել խոսակցական լեզուն՝ այն գրական լեզվի մակարդակին բարձրացնելու հեռանկարով. իսկ գրական արևելահայերենի համար հիմք եղավ արարատյան, գրական արևմտահայերենի համար՝ Կ. Պոլսի բարբառը: Եթե մտավորականությունն ուզում էր ժողովրդին լուսավորել, պիտի արտահայտվեր նրան հասկանալի լեզվով:

Մյուս հասկանալի լեզվով:
 Չարթունքի գրականությունը և լեզվական բարենորոգումները: 1850-1880-ական թվականները հատկանշվում են որպես աշխարհաբարի հղկման ու կատարելագործման շրջան: Այդ ժամանակաշրջանի գրական գործիչների մասին արդեն գիտենք: Ծանոթ ենք նրանց տարածած գաղափարներին: Դրանց օրինակներն են Խաչատուր Աբովյանի առաջադրած մանկավարժական նոր մեթոդները, որոնք, լեզվական բարեփոխումներով զորացած, ազգապահպանման կարևոր ազդակներ պիտի լինեին, ինչպես նաև նրա պատկերացրած ազատագրական պայքարը. Միքայել Նալբանդյանի և Ստեփանոս Նազարյանցի հսկա ներդրումը՝ կրթադաստիարակչական հարցերի, արևելահայ լեզվական բարենորոգումների, հայ համայնքի կառույցի աշխարհականացման, նոր սերնդի մեջ հայրենասիրության ներշնչման, հայ ժողովրդի ազատագրությանն առաջնորդող քաղաքական գաղափարախոսության բնագավառներում. Մկրտիչ Խրիմյանի, հայրենասիրության, հայրենի հողին կառչած մնալու, նրանից երբեք չհեռանալու կոչը. Ջեթունի հերոսամարտից ներշնչված Ծերենցի ու Մկրտիչ Պեշկոթաշյանի ճիգը՝ ազգային հպարտություն և ինքնագիտակցություն ներշնչելու, ազատության, հավասարության և եղբայրության գաղափարները տարածելու և ազատագրական պայքարի կենդանի օրինակներ տալու. Բաֆֆու կերտած հայ ազատագրական պայքարի նոր հերոսի կերպարը՝ Վարդանը («Խենթը»), Կարոն, Ասլանն ու Ֆարիատը («Կայծեր»), Սարիատը («Ջալալեդդին»):

Մկրտիչ Պեշկոթաշյան

Մյուս հասկանալի լեզվով: Չարթունքի գրականությունը և լեզվական բարենորոգումները: 1850-1880-ական թվականները հատկանշվում են որպես աշխարհաբարի հղկման ու կատարելագործման շրջան: Այդ ժամանակաշրջանի գրական գործիչների մասին արդեն գիտենք: Ծանոթ ենք նրանց տարածած գաղափարներին: Դրանց օրինակներն են Խաչատուր Աբովյանի առաջադրած մանկավարժական նոր մեթոդները, որոնք, լեզվական բարեփոխումներով զորացած, ազգապահպանման կարևոր ազդակներ պիտի լինեին, ինչպես նաև նրա պատկերացրած ազատագրական պայքարը. Միքայել Նալբանդյանի և Ստեփանոս Նազարյանցի հսկա ներդրումը՝ կրթադաստիարակչական հարցերի, արևելահայ լեզվական բարենորոգումների, հայ համայնքի կառույցի աշխարհականացման, նոր սերնդի մեջ հայրենասիրության ներշնչման, հայ ժողովրդի ազատագրությանն առաջնորդող քաղաքական գաղափարախոսության բնագավառներում. Մկրտիչ Խրիմյանի, հայրենասիրության, հայրենի հողին կառչած մնալու, նրանից երբեք չհեռանալու կոչը. Ջեթունի հերոսամարտից ներշնչված Ծերենցի ու Մկրտիչ Պեշկոթաշյանի ճիգը՝ ազգային հպարտություն և ինքնագիտակցություն ներշնչելու, ազատության, հավասարության և եղբայրության գաղափարները տարածելու և ազատագրական պայքարի կենդանի օրինակներ տալու. Բաֆֆու կերտած հայ ազատագրական պայքարի նոր հերոսի կերպարը՝ Վարդանը («Խենթը»), Կարոն, Ասլանն ու Ֆարիատը («Կայծեր»), Սարիատը («Ջալալեդդին»):

Դպրոցական ցանց: Վերածննդի գաղափարները ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու համար պետք էր լուսավորություն տարածել ամենից առաջ դպրոցների միջոցով: Դա, իհարկե, դժվար էր կազմակերպված ու նյութապես ապահով պետությունների համար անգամ: Բայց այդ

Մկրտիչ
Պետկոթաշյան

Արուր Աբովյան

Միքայել Նալբանդյան

GammaPhi

Իզմիրի տղայոց «Մեսրոպյան» վարժարանը

Ստեղծված ազգային մթնոլորտը մղում էր երիտասարդությանը՝ թողնելու եվրոպական մայրաքաղաքների հանգիստ կյանքն ու հաճույքները և Արևմտահայաստան գնալու՝ օսմանյան լծի տակ տառապող արևմտահայ քույրերին ու եղբայրներին օգնելու համար։ Այդ մթնոլորտում պիտի խմորվեին

մարտահրավերն էլ ընդունեցին հայ երիտասարդ մտավորականներն ու առաջադեմ հոգևորականները։ 1840-1850-ական թվականներին թե՛ Կովկասում և թե՛ Օսմանյան կայսրության մեջ աստիճանաբար հաստատվեց կրթական օջախների ցանցը։ Սովորաբար յուրաքանչյուր խոշոր դպրոց ուներ իր փոքրիկ տպարանը, ուր տպագրվում էին դասագրքեր, նաև՝ գեղարվեստական ինքնուրույն ու թարգմանական գործեր։ Մտավորական սերունդ էր պատրաստվում։

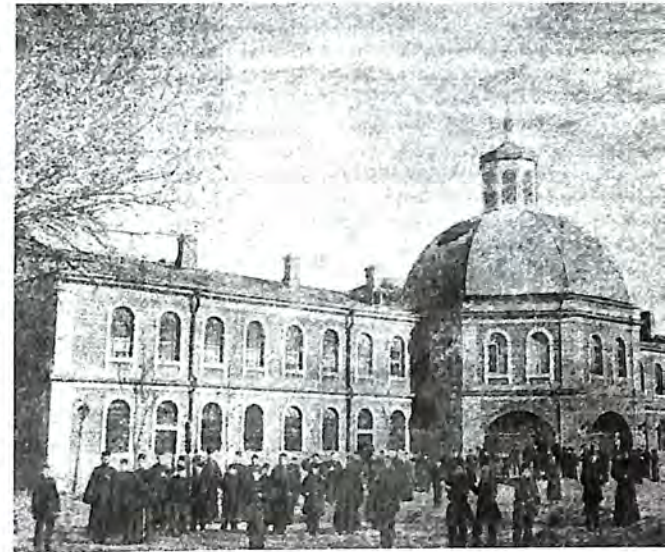
նաև ապագա քաղաքական խմբակցությունների ու կուսակցությունների գաղափարները։

Հայոց զարթոնքի գաղափարախոսությունը։ Ազգային հպարտության և ինքնագիտակցության, հայրենասիրության, եղբայրության, հավասարության և ազատության զգացումներն ու գաղափարները զարթոնքի շրջանում սկզբնավորվող հայոց քաղաքական վերածնունդի ու դրանից բխած հայ ազատագրական զինված պայքարի հիմքը դրեցին։

Երկու հսկա կայսրությունների միջև հայության բաժանված լինելը և սոցիալական, քաղաքական ու տնտեսական տարբերությունները խոչընդոտեցին արևելահայ ու արևմտահայ հատվածների միասնական ազգային մտածողության ձևավորմանը։ Այդ նույն ազդակները որոշ ժամանակով հետաձգեցին նաև միացյալ հայրենիք ստեղծելու գաղափարի զարգացումը։

Արևելահայ ու արևմտահայ

Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը

լեզուների, մշակույթի, մտածելակերպի տարբերություններն ու տեղայնականության զգացումն ավելի շեշտվեցին հորհրդային Հայաստանի և Սփյուռքի հարաբերություններում։ Հայ ժողովուրդը Հայաստանի երրորդ հանրապետության ստեղծմամբ ու երկու հատվածների միջև բարձրացած արհեստական պատմեշի վերացումով կանգնած է նոր զարթոնքի անհրաժեշտության առջև։ Իսկ այդ զարթոնքի գաղափարախոսությունը, որ պիտի ձևավորվի ու զարգանա, հիմնված պետք է լինի, մի կողմից, համամարդկային առաջադիմական գաղափարների՝ մարդ անհատի ու քաղաքացու և ազգերի լիակատար իրավունքների և, մյուս կողմից՝ ազգային միասնականության ու հայ ժողովրդի գերագույն նպատակների՝ հողահավաքի և ազգահավաքի իրագործման վրա։

3

ԲԵՌԼԻՆԻ ՎԵՀՄՈՂՈՎԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԽԹԱՆ

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից հետո հայ ժողովուրդը հուսաված սպասում էր բարենորոգումների գործադրմանը։ Ժամանակի թերթերը խոսում էին բարենորոգումների մանրամասն ծրագրերի մասին։ Դրանց իրագործման համար ռուսների համձն առած վերահսկումը ոգևորություն ու վստահություն էր ներշնչել։ Բեռլինի վեհաժողովում, սակայն, փոխվեց ամեն ինչ։ Բարենորոգումներն անորոշության մատնվեցին։

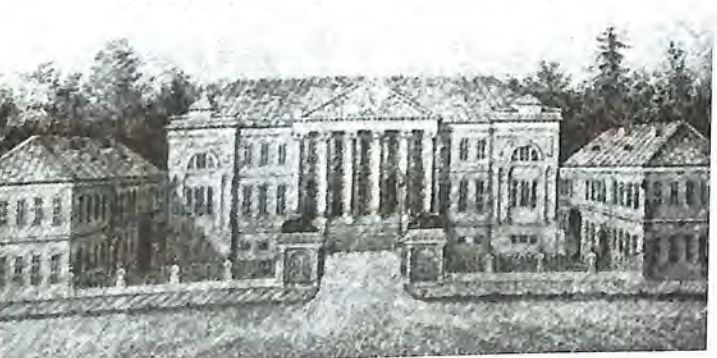
Շրջադարձ։ Գործնականում թղթի վրա մնացած զույգ պայմանագրերը մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցի ձևական ճանաչման սոսկ ապացույցը եղան։ Սակայն այսօր, հայ ազատագրական պայքարի պատմությունն ուսումնասիրելով ու այդ երկու պայմանագրերի և դրանց միջև ընկած մի քանի ամիսների իրադարձությունները քննելով, մեզ է ներկայանում մի ավելի կարևոր երևույթ, այն է՝ հայ քաղաքական մտքի զարգացման շրջադարձը։ Հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները պարզորոշ գիտակցեցին, որ առանց զինված պայքարի, առանց արյան ազատությունը չի նվաճվում։

Եվրոպական պետությունների բարի կամեցողության ու արդարության վրա հույս դրած հայի համար պարզվեց մի այլ ուսուցանող իրողություն։ դիվանահոյս դրած հայի համար պարզվեց մի այլ ուսուցանող իրողություն։ դիվանահոյս դրած հայի համար պարզվեց մի այլ ուսուցանող իրողություն։ դիվանահոյս դրած հայի համար պարզվեց մի այլ ուսուցանող իրողություն։

Եկեղեցիի Մուրադ Ռաֆայելյան վարժարանը

Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը

դատի արդար բնույթը անպայման չի երաշխավորում այդ դատի արդար լուծումը:

Նախահեղափոխական շրջան: Բարենորոգումների ծրագիրը ձախողվել էր, և դրա փոխարեն ավելացել էին ճնշումներն ու հալածանքը, իսկ եվրոպական պետությունների միջամտության վրա հույս դնելն անմտություն էր: Մյուս կողմից, XIX դ. կեսերին ծնավորվեց հայ մտավորականների և ազգային-հեղափոխական գործիչների մի սերունդ, խավ, որը, մտահոգված հայ ժողովրդի ապագայով, ելքի ճամփաներ էր որոնում:

Կազմակերպված առաջին խմբավորումները, մանավանդ Կ. Պոլսում, կրթադաստիարակչական ու լուսավորության տարածման նպատակ ունեին: Գործում էին նաև հայ կանանց կրթությանն ու լուսավորությանը զարկ տալու, նրանց ազատագրելու ու նոր կյանքի համար պատրաստելու՝ հատուկ նպատակով կազմված միություններ: 1884թ.՝ Ներսես Վարժապետյանի մահից հետո, այս կազմակերպությունների ազատ գործունեության հնարավորությունը նվազեց, բայց չնվազեց ազգի բարօրության համար մի բան անելու եռանդը: Եվ խմբակցություններն ընդհատակյա գործունեության դիմեցին:

Խմորումներ Վասպուրականում: Վասպուրականը հայկական նահանգների մեջ ամենից շուտ ընդառաջ գնաց առաջադիմական գաղափարներին: 1872թ. սկսեց գործել «Միություն ի փրկություն» գաղտնի կազմակերպությունը՝ «Մահ կամ ազատություն» նշանաբանով: Կազմակերպության անդամները երդվում էին նվիրվել հայության ազատության գործին և շարունակ կապ էին պահում Կովկասում գործող միությունների ու հասարակական գործիչների հետ: Նրանք նույնիսկ զանազան առիթներով դիմեցին Կովկասի փոխարքային և նրանից օգնություն հայցեցին: Դարձյալ Վասպուրականում 1878թ. կազմվեց «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպությունը, որ մեծ մասամբ երիտասարդներից էր բաղկացած: Կազմակերպությունը կոչ էր անում կռվով պաշտպանել հայ ազգաբնակչությանը: «Սև խաչը» խիստ էր վարվում դավաճանների հետ: Կազմվում էր վերջիններիս անվանացուցակը, և երբ գալիս էր պատժելու ժամանակը, սև խաչ էր դրվում նրանց անվան դիմաց. հաջորդ քայլը նրանց ահաբեկումն էր: Վանի մեջ գործում էին նաև «Առաջադիմական միությունը», «Քաղաքական ակումբը» և «Ձինակիր ընկերությունը»: 1879-1885թթ. Վարազա վանքում հաստատված Վանի առաջնորդ Խրիմյան Հայրիկը մեծ դեր ունեցավ այդ կազմակերպությունների ստեղծման ու գործունեության մեջ: 1878թ. Մկրտիչ Փորթուգալյանի ջանքերով հիմնվեց հայտնի վարժապետանոցը, որը Վանի երիտասարդությանն ազատական-հեղափոխական գաղափարներ ներշնչեց: 1885թ. կառավարությունը Խրիմյան Հայրիկին Վանից արտաքսեց: Ձերբակալվեցին Մկրտիչ Փորթուգալյանն ու մի շարք

երիտասարդներ:

Տարոն աշխարհում: Տարոնի աշխարհն էլ հեղափոխական խմորումների կենտրոններից մեկը եղավ: 1880-ական թվականներին Տարոն եկավ «Միացյալ ընկերության» ներկայացուցիչ Մկրտիչ Սարյանը, որ հիմնադրեց Մշո կենտրոնական վարժարանը: Տարոնում էր գործում հայտնի հնչակյան գործիչ Միհրան Տամատյանը: Տարոնում թրծվեցին Արաբոն, Գևորգ Չավուշը, Հրայրն ու Մարգար վարժապետը: Սուրբ Կարապետ վանք ուխտի գալու պատրվակով Տարոն էին ժամանում և գործի լծվում Մոսկվայի ու Կովկասի բազմաթիվ հայ երիտասարդ գործիչներ: Նրանց մեջ էին Հովսեփ Արղությանը, Ջալաղը և ուրիշներ:

«Չայն մը հնչեց Երզրումի հայոց լեռներեն»: 1878թ. Երզրումում մի քանի փոքր խմբակցություններ կազմվեցին, որոնց նպատակը լուսավորության տարածումն էր. օրինակ՝ «Թատերական ընկերությունը», «Վարդանանքը»: Երզրումում ստեղծված առաջին հեղափոխական ընկերությունը «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունն էր (հիմնվել է 1881թ. մայիսին), որը հայտնի է նաև «Գաղտնի ընկերություն Բարձր Հայոց» անունով: Առաջին մի քանի ամիսներին նրա հետևորդների թիվը մի քանի հարյուրի հասավ: Կազմակերպության մեջ տասը հոգանոց խմբեր էին կազմվում, որոնց զենք ու զինամթերք էին բաժանում՝ նահանգի հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով: Կազմակերպությունը գործում էր խիստ գաղտնի՝ առանց գրավոր որևէ փաստաթուղթ թողնելու: Բայց ժամանակի ընթացքում նրա երդմնագիրն անգզուշաբար տպագրվեց ու ցրվեց անդամների մեջ: Կառավարությունը հայ լրտեսների օգնությամբ ձեռք բերեց փաստաթուղթը և ձերբակալություններ սկսեց: Բանտարկյալների ամիսներ տևած դատավարությունը մեծ արձագանք գտավ թե՛ Օսմանյան կայսրության տարածքում և թե՛ դրսում: Եվրոպական թերթերը գրեցին այդ մասին: Հայերը ոգևորվեցին: Դա Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի առաջին քաղաքական դատավարությունն էր:

Նույն Կարինում 1890թ. հունիսի 20-ին տեղի ունեցավ ժողովրդական պոռթկում: Կառավարությունը թաքցված զենք ու զինամթերք գտնելու պատրվակով, զորք ու ոստիկանություն ուղարկեց հայոց եկեղեցին և առաջնորդարանը խուզարկելու: Դրանց կատարած վայրագություններն ու սրբապղծությունը գրգռեց հայերին, որոնք տարերային պոռթկումով դուրս եկան ոստիկանության դեմ: Սա հայերի առաջին զանգվածային բողոքն էր Օսմանյան կառավարության բռնարարների դեմ: Մեծ արձագանք գտած այս եզակի երևույթի ներշնչանքով է գրվել «Չայն մը հնչեց Երզրումի հայոց լեռներեն» առաջին

Հրայր Դժոխք

Արաբոն

Իշխան Հովսեփ Արղության

Ջալաղ (Երվանդ Բաբերյան)

տանոցը, որը Վանի երիտասարդությանն ազատական-հեղափոխական գաղափարներ ներշնչեց: 1885թ. կառավարությունը Խրիմյան Հայրիկին Վանից արտաքսեց: Ձերբակալվեցին Մկրտիչ Փորթուգալյանն ու մի շարք

հեղափոխական երգը (որոշ աղբյուրներում այս երգը «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությանն է վերագրվում):

4 ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԸ ԽՄՈՐՎՈՂ ՇԱՐԺՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆ ՄԱՍՆԱԿԻՑ

Արևմտահայաստանից եկող սոսկալի լուրերը, հալածանքի, թալանի ու սպանդի տխուր պատմությունները բորբոքում էին համեմատաբար ավելի ազատ պայմաններում ապրող Ռուսաստանի ու Կովկասի հայերի սրտերը և գրգռում երիտասարդությանը: Ներսես Վարժապետյանն ու Խրիմյան Հայրիկն իրենց պատրիարքական աթոռից քաջալերում էին արևելահայությանը՝ թուրքական լծի տակ տառապող իրենց քույրերի ու եղբայրների ազատագրության մասին միջոց խորհելու: Ու «Ղեպի երկիր» նշանաբանով ծնունդ առան խմբակցություններ, որոնք, լուսավորություն տարածելու անվան տակ կազմված, նվիրվեցին արևմտահայության ազատագրության գործին:

Արևելահայաստանում: Այստեղ առաջիններից էր «Բարենպատակ ընկերությունը», որ կազմվել էր 1869թ. Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի): Նրա հիմնադիրներն էին Արսեն Կրիտյանն ու Պետրոս Հայկազունին, երկուսն էլ ուսուցիչներ: Ցարական կառավարության կասկածը չշարժելու համար ընկերությունը ներկայանում էր իբրև կրթական - մշակութային միություն, բայց քաղաքական բնույթ ուներ: Նպատակը իր անդամների ինքնադաստիարակությունն էր, Արևմտահայաստանի պաշտպանության համար զենք հասցնելը: Նրանք սերտ կապեր էին հաստատել Վասպուրականում և հավանական է, որ այս խմբակցության քարոզչությունն էր օգնել Վասպուրականի գաղտնի խմբերի կազմակերպմանը: Խմբակցությունը ցրվեց Կրիտյանի ձերբակալությունից հետո: 1874թ. Մեծ Ղարաքիլիսայում կյանքի կոչվեց «Հայրենյաց սիրո գրասենյակ» խմբակը, որի ղեկավարն էր Գևորգ Խոսրովյանցը: Այս խմբակն էլ առաջինի նման արևմտահայերի ազատագրման նպատակն ուներ, բայց այն կարճ կյանք ունեցավ. 1875թ. ձերբակալություններով կասեցվեց նրա աշխատանքը: 1880-ական թվականներին հեղափոխական խմբույնների կենտրոն էր դարձել նաև Ղարաբաղը: Մեծ աշխատանք էր տանում Շուշիում կազմված «Ուժ» գաղտնի ընկերությունը: Գաղտնի ընկերություններ էին կազմվել նաև Բաքվում ու Երևանում:

Թիֆլիսի եռուզեռը: 1872թ. Թիֆլիսում սկիզբ է առնում մշակական հոսանքը: Գրիգոր Արծրունու շուրջը հավաքված մի խումբ առաջադեմ մտավորականներ հրատարակում էին «Մշակ» թերթը և նրա էջերից քարոզում քաղաքական, մշակութային ու սոցիալական առաջադիմական հայացքներ: Խումբը քայքայվեց 1883թ., և Գրիգոր Արծրունին մեկուսացավ: Այդպես քայքայվեց նաև ռուսական «Նարոդնայա վոլյա» (Ժողովրդական կամք) կուսակցության ներշնչանքով կազմված հայկական խմբակցությունը, որ Հայ դատն էր արժարժում: «Նարոդնայա վոլյայից» բաժանված այս խմբակը Աբրահամ Դաստակյանի, Գրիգոր Տեր-Գրիգորյանի և Թամարա Ադամյանի

ղեկավարությամբ գաղտնի թուղակներ ու խմորատիպ թերթեր էր ցրում, ինչպես՝ «Մուներտիկը» և «Հայրենասեր ծայնը», որոնք արևմտահայերի ազատագրական խնդիրներին զուգահեռ նաև քարոզում էին զինված պայքար ռուսական բռնատիրության դեմ: Խմբակի անդամներն իրենց ուսումը շարունակելու համար ժամանակի ընթացքում Ռուսաստան ու Եվրոպա մեկնեցին, բայց միշտ մնացին հեղափոխական միջավայրում և հետագայում զանազան նման խմբակներ կազմեցին:

1887թ. Քրիստափոր Միքայելյանն ու Ստեփան Զորյանը (Ռոստոմ) Թիֆլիսում փորձեցին գաղտնի տպարան հիմնել և ժողովրդի մեջ հեղափոխական մտքեր տարածել, բայց նյութական դժվարությունների պատճառով աշխատանքը խափանվեց: Քրիստափոր Միքայելյանի ջանքերով 1889թ. ծնունդով Թիֆլիսում կազմվեց «Երիտասարդ Հայաստանը», որի կորիզը «Դրոշակ» հեղափոխական գաղտնի խմբակն էր: Կազմակերպությունը հեղափոխական ծրագրված աշխատանք ձեռնարկեց՝ միշտ արևմտահայության ազատության խնդիրն իբրև նպատակ ունենալով: Այս կազմակերպության նպատակն էր նաև համախմբել բոլոր ուժերը: «Երիտասարդ Հայաստանը» համագործակցում էր Պետրոգրադի հայ ուսանողների հետ, որոնց պարագլուխներից մեկը՝ Սարգիս Կուկունյանը, ղեպի երկիր իր արշավն էր կազմակերպում:

Թիֆլիսը քաղաքական գործունեության տեսակետից եռուզեռ էր ապրում: Թիֆլիս էր եկել Ռուբեն Խանազատը՝ նպատակ ունենալով գործող խմբակցությունները միացնել և Հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղեր հիմնել: Նրա առաքելությունն այդ տեսակետից անհաջող անցավ, բայց հնչակյան գաղափարները տարածվեցին երիտասարդության մեջ, որ մեծ եռանդով «Հնչակ» և «Արմենիա» էր կարդում: Երգրումի 1890թ. հունիսի տարերային ընդվզումը և 1890թ. հուլիսին հնչակյանների կազմակերպած Գում Գափուի ցույցը Կովկասում այն տպավորությունն էին ստեղծում, որ իրոք արևմտահայությունը պատրաստ է ընդհանուր հեղափոխության դիմելու: Ուրեմն՝ պետք էր թյունը պատրաստ է ընդհանուր ուժերով օգնության հասնել արևմտահայությանը: Հատկանշական է այս տպավորությունը, որ բխում էր տեղեկատվության պակասից և հաղորդակցության միջոցների աղքատությունից: Հատկանշական է մանավանդ այն իմաստով, որ Արևմտահայաստանում գործող խմբակցություններն էլ հավատացած էին, թե ռուսահայությունը զինված ուժերով պատրաստ է արևմտահայությանը օգնության հասնել:

Ռուսաստանի լուսավորական կենտրոններում: Մոսկվայում և Պետրոգրադում ավելի բարենպաստ հող կար հեղափոխական գաղափարների տարածման համար: Ռուս երիտասարդության մեջ զարգացող սոցիալիստական հոսանքները հայ ուսանողության վրա էլ էին ազդում: Այդ խմբակցություններից ամենակարևորն էր 1882թ. Ներսես Աբելյանի նախաձեռնությամբ Մոսկվայում հիմնված «Հայրենասերների միությունը» կազմակերպությունը: Կազմակերպության օրգանը «Ազատության ավետաբերը» էր, որ սկսեց հրատարակվել 1884թ.: Այս կազմակերպությունն էլ կարճատև կյանք ունեցավ. ցրվեց 1886թ.:

Նախահեղափոխական շրջանի առաջնորդող գաղափարախոսությունը: XIX դարի երրորդ քառորդում զարթոնքի ստեղծած խոսությունը: XIX դարի երրորդ քառորդում զարթոնքի ստեղծած

լուսավորության մթնոլորտում զարգացող հայ քաղաքական միտքն իր դրսևորումն ունեցավ նախ՝ մամուլի էջերում և ապա՝ խմբակների որդեգրած նպատակների մեջ: Հայ քաղաքական միտքն այդ շրջանում չէր ձգտում ստեղծել ազատ ու անկախ հայրենիք: Այն չի պատկերացրել նույնպես Արևմտահայաստանի գրավումը և կցումը ցարական Ռուսաստանին՝ հստակորեն տեսնելով, որ նման պարագայում ցարական կառավարությունը Արևմտահայաստանում էլ կպարտադրի ռուսականացման իր քաղաքականությունը, ինչպես կատարում էր Կովկասում: Բացի այդ, պարզ էր, որ Ռուսաստանը կողմնակից չէր Արևմտահայաստանի հողերի վրա անկախ Հայաստան ստեղծելուն, քանի որ դա պիտի հրահրեր Կովկասի ժողովուրդներին՝ առնվազն ինքնավարության ձգտելու:

Ահա այս համոզմունքներից ելնելով քաղաքական խմբակները թե՛ Օսմանյան կայսրության տարածքում, թե՛ Ռուսաստանում և այլուր, ձգտում էին բարձրացնել հայ մարդու ազգային ինքնագիտակցությունը, արժանապատվությունը, մշակույթը, կենցաղը, պահել ու ծուլումից պաշտպանել նրա լեզուն ու ազգային պատկանելությունը, պաշտպանել նրա տարրական իրավունքները, ինչքն ու պատիվը: Արևմտահայության ազատագրումը բարենորոգումների իրագործման մեջ էր պատկերացվում:

Ընդդեմ հեղափոխական պայքարի: Հայ ժողովրդի ազատագրության համար երիտասարդության խորհած ու ծրագրած ուղիները մեծ մասամբ արագ լուծումների հեռանկարով հեղափոխության էին առաջնորդում: Մարդիկ իրար մոտ էին գալիս, գաղտնի հանդիպումներ ունենում, դրսից բերված հեղափոխական գրականություն կարդում, զենք գնում ու ժողովրդի մեջ բաժանելով՝ նրան ինքնապաշտպանության մղում: Շատ հաճախ, մանավանդ սկզբնական շրջանում, նրանց հեղափոխականությունը խոսքի սահմաններից այն կողմ չէր անցնում, բայց դա՝ էլ մեծ նորություն էր Օսմանյան կայսրության տարածքում: Կառավարությունն աչալրջորեն հսկում էր՝ ամեն շարժում իր սաղմի մեջ խեղդելու համար: Նույն վերաբերմունքն ուներ նաև ցարական իշխանությունը:

Պայքարի հեղափոխական միջոցները դուր չէին գալիս նաև հայ պահպանողական խավին, որի թիվը մեծ էր բարձրաստիճան կղերականների, հարուստ վաճառականների ու վերնախավի մեջ: Այդ գաղափարներն ու գործելակերպը նրանք համարում էին վտանգավոր, իրենց դասակարգային շահերին դեմ: Նրանց կարծիքով՝ այդ «տաքզլուխ» հայերի արարքները կարող էին կառավարության մոտ իրենց վարկաբեկել և իրենց դիրքը վտանգել: Այն ինչ որ կարող էր փոխել կամ վտանգել ներկա իրավիճակը՝ ստատուս քվոն, նրանց շահերին չէր համապատասխանում: Քաղաքական-հեղափոխական գործիչները սկզբնական շրջանում մեծ ժողովրդականություն չունեին նույնիսկ ժողովրդի մեջ, որոնց ազատագրության համար էին իրենց երիտասարդությունը զոհում: Եթե անգամ հավատում էլ էին նրանց գործին, վտանգավոր էին համարում բացահայտ համակրանք կամ օժանդակություն ցույց տալ:

ՀԱՐՑԵՐ

1. Հայ եկեղեցին ի՞նչ պայմաններում և ի՞նչ սկզբունքներով փորձեց կատարել իր դերը ժողովրդի կյանքում:
2. Միսիոներներն ինչո՞ւ հայությանն իրենց գործունեության թիրախ դարձրին: Ինչպե՞ս կրնութեազրեք նրանց դերը հայոց զարթոնքում:
3. Հայ ժողովրդի մեջ ազգային զգացմունք առաջացնելու համար Մխիթարյաններն ի՞նչ գործ կատարեցին:
4. Ի՞նչ դեր ուներ պարբերական մամուլը զարթոնքի շրջանում: Այսօր, ծեր կարծիքով, մամուլին ի՞նչ դեր է վերապահված:
5. Այժմ, երբ բավական գիտեք Զարթոնքի մասին, կարո՞ղ եք համառոտ նկարագրել այդ ճամփան՝ շեշտը դնելով գաղափարների հոլովության վրա:
6. Հայկական հարցի պատմության մեջ ի՞նչ արժեք կամ նշանակություն ունեն Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերը:
7. 4. Պոլսում ծնունդ առած առաջին խմբակներն ի՞նչ բնույթ ունեին: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հենց 4. Պոլսում նման կազմակերպություններ ստեղծվեցին:
8. Վասպուրականում ի՞նչ կազմակերպություններ կյանքի կոչվեցին: Ձեր կարծիքով՝ որո՞նք էին Վանում հեղափոխական գաղափարների ավելի վաղ և արագ ընդունվելու ազդակները:
9. Ինչպե՞ս կրացատրեք նախահեղափոխական շրջանի գաղափարախոսությունը:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Այս գլխում շեշտվեց հայկական գաղութների դերը հայոց գարթոնքի մեջ:
Հայ գաղութները տարբեր ժամանակներում տարբեր վայրերում են
կարևորություն ստացել ու տարբեր դիմագիծ են ունեցել: Այսօր էլ գոյություն
ունի հայկական սփյուռքը՝ իր բազմաթիվ գաղութներով:
- Այժմ, երբ մեր հայրենիքը հաստատ քայլերով դեպի արդիականացում է
գնում, ի՞նչը կարող է լինել Սփյուռքի զանազան գաղութների ներդրումը
գործընթացի մեջ: Դասարանում խմբերի բաժանվեք: Յուրաքանչյուր խումբ
թող վերցնի մի բնագավառ՝ մշակույթ, գիտություն, կրթություն, արդյունա-
բերություն, գյուղատնտեսություն և այլն: Խումբը թող կազմի զեկույց իր
ընտրած բնագավառում Հայաստանի իրավիճակի, բարելավման
պահանջների և Սփյուռքի որևէ գաղութից ստանալիք օժանդակության
մասին:

2. Հայոց ազգային սահմանադրությունը միանգամայն նոր երևույթ էր Օսմանյան կայսրության մեջ, ուր միապետական վարչակարգ էր տիրում: Սահմանադրությունը հիմնված էր հետևյալ սկզբունքների վրա.

ա. Ազգի յուրաքանչյուր անդամ իր պարտականություններն ունի և իր իրավունքները: Ազգը մույնպես իր պարտականություններն ունի իր անդամների հանդեպ և իր իրավունքները՝ նրանց նկատմամբ: Ազգն ու նրա անդամները կապված են փոխադարձ պարտականություններով այնպես, որ մեկի պարտականությունները մյուսի իրավունքներն են:

բ. Յուրաքանչյուրի պարտականությունն է ազգի ծախսերին մասնակցել ու կամավոր ծառայել նրան: Անհատի պարտականությունները ազգի իրավունքն են:

գ. Ազգի պարտականությունն է իր անդամների բարոյական, մտավոր և նյութական կարիքները հոգալ, անխաթար պահել հայ եկեղեցու դավանանքն ու ավանդույթը, առանց դասակարգի խտրության՝ աղջիկներին ու տղաներին կրթություն տալ հավասարապես, ազգային հաստատությունների նկատմամբ խնամք տանել, նրանց եկամուտը ավելացնել և ծախսերը նվազեցնել, ազգային գործերին նվիրված անձանց ապագան ապահովել, նրանց միջև ծագած հարցերը լուծել արդար. աշխատել ազգի առաջադիմության համար: Ազգի այս պարտականությունները նրա անդամների իրավունքն են:

դ. Ազգային վարչությունը, որ կոչված է հսկելու այս պարտականությունները և իրավունքները, իրավասություն է ստանում օսմանյան կառավարությունից և այս սահմանադրությունից՝ վարելու թուրքիայի հայության ներքին գործերը:

Ե. Վարչությունը ազգային լիներու համար պիտի ներկայացուցճական
բնույթ ունենա:

գ. Ներկայացուցչական վարչության հիմքը կազմում է պարտականոթյունների և իրավունքների սկզբունքը, որ սկզբունքն է արդարության, իսկ այդ վարչության ուժը մեծամասնության քվեի մեջ է, որ սկզբունքն է հավասարության:

Ուսումնասիրեցե՛ք այս սկզբունքները: Օրինակներ բերելով՝ բացատրեցե՛ք յուրաքանչյուր կետը: Եթե այսօր դուք գրելու լինեիք այդ սահմանադրու-թյունը, ինչպե՞ս կգրեիք:

ԳԼՈՒԽ 6

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԻՔՐԵՎ ՀԱՅ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅՈՒՆԻ

ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՓՈՒԼ

1

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Նախահեղափոխական շրջանում ստեղծված խմբակների գործունեությանը հաջորդող փուլը քաղաքական կուսակցությունների ծնունդով է հատկանշվում։ Այդ կուսակցությունները, մի կողմից, բնական զարգացումն են անջատ-անջատ գործող այդ խմբակցությունների, մյուս կողմից՝ հաջորդ անհրաժեշտ քայլն առնելու նպատակով։ Մենք դեր խաղաց նախորդ փուլի ծախսերով միայն ներքին պատճառներ չունի։ Մենք դեր խաղաց օսմանյան և ցարական կառավարությունների աճող խստությունը՝ չհանդուրժելու որևէ քաղաքական խմորում։

Որքան աճեց խստությունը, այնքան ավելի կազմակերպվեց հայ ժողովուրդը: Այս գործընթացի մեջ մեծ դեր խաղացին ու խթանող ուժ դարձան անհատ մտավորականները, որոնք իրենց բացառիկ հատկանիշներով կարողացան համախմբել բոլոր կարող ուժերը: Այդ փաղանգի առաջին ներկայացուցիչներից է Մկրտիչ Փորթուգալյանը:

Մկրտիչ Փորթուզալյանը վասպուրականում: Առաջագին ու գործունյա մտավորական Մկրտիչ Փորթուզալյանը Կ.Պոլսի «Արարատյան ընկերության» կողմից 1876թ. վասպուրական էր ուղարկվել կրթության օջախների հիմնադրման գործը գլխավորելու համար: Այդ թվականից ի վեր, պարտադրված ընդհատումներով, նա կրթական ու քաղաքական աշխատանք էր տանում Վանում: Հիմնել էր վարժապետանոցը, երիտասարդներից կազմել էր «Առաջադիմական միությունը», Կովկասից կամ Ռուսաստանից Վան անցած երիտասարդների հետ գործակցելով՝ ստեղծել էր «Քաղաքական ակումբը»: Երիտասարդների կեսը կազմում էին լիակատար անմախքաց եռուգեռ էր ապրում:

Վանի ազգային-քաղաքական կյանքն ամսագրվել է 1929 թ. 11-12-ին Փոքրուզայան առանց հեղափոխություն բառը գործածելու հեղափոխական գաղափարներ էր տարածում ու հեղափոխական սերունդ պատրաստում: Նրա գործունեությունը Վանում, սակայն, երկար չտևեց: Նա կասկածի ենթարկվեց, գործունեությունը Վանում, սակայն, երկար չտևեց: Նա կասկածի ենթարկվեց,

Մկրտիչ
Փորթուգալյան

Մկրտիչ
Թերլեմեզյան
(Ավետիսյան)

և կառավարությունը փակեց նրա հիմնած կենտրոնական վարժարանը: Սկիզբ առան հետապնդումներն ու ձերբակալությունները: 1885 թ. Փորթուգալյանը վտարվեց Թուրքիայից ու այլևս չվերադարձավ: Նա հաստատվեց Մարսելում (Ֆրանսիա) և այնտեղ 1885թ. օգոստոսի 1-ից սկսեց հրատարակել «Արմենիա» թերթը:

«Արմենիա» -ի նպատակը: Թերթի նպատակն էր՝ ա. Օտարների ուշադրությունը հրավիրել Արևմտյան Հայաստանի կացության և հայ ժողովրդի կյանքի տխուր պայմանների վրա:

բ. Հայրենիքի նկատմամբ արտերկրի հայության հետաքրքրությունը շարժել և նրանց մղել՝ օժանդակելու հայրենիքին:

գ. Ազատական գաղափարներ տարածել հայության մեջ: Սկզբնական շրջանում Փորթուգալյանն իր թերթում բարենորոգումների մասին էր խոսում և չէր հակադրվում Թուրքիային: Ավելի ուշ, երբ հույսը կտրեց բարենորոգումներից, նա հստակորեն հայտարարեց, որ առանց արյունահեղության հնարավոր չէ ազատություն ձեռք բերել:

Մկրտիչ Փորթուգալյանն զգաց, որ գործող մանր խմբակցությունները չեն կարող ծավալում աշխատանք ձեռնարկել: 1886թ. հունիսին լոնդոնաբնակ Կարապետ Հակոբյանի օգնությամբ նա փորձեց եվրոպայում ստեղծված խմբակցությունները միավորել: Փորձն անհաջող անցավ:

Որպես գործուն կուսակցություն Վասպուրականում: Փորթուգալյանի հետևորդներն ու մանավանդ նախկին ուսանողները Վանում գաղտնի «Արմենիա» էին ստանում ու տարածում: Նրանք, Փորթուգալյանի հետ թղթակցելով, բոլոր հարցերի շուրջ նրա կարծիքն էին հարցնում և դրանով առաջնորդվում: 1885թ. աշնանը մի

պատմական գաղտնի ժողովում հիմնադրվեց Արմենական կուսակցությունը, որն իր անունն ստացավ «Արմենիա» թերթից, իսկ անդամներն իրենք իրենց կոչեցին արմենականներ: Կուսակցության հիմնադիրներն էին Փորթուգալյանի հիմնած դպրոցի շրջանավարտներ Մկրտիչ Թերլեմեզյանը (Ավետիսյան), Գրիգորիս Թերլեմեզյանը, Ռուբեն Շատվորյանը, Գրիգոր Աճեմյանը, Մ. Բարուճյանը, Ղևոնդ Խանյանը, Գրիգոր Պողիկյանը (Շիկահեր), Գարեգին Մանուկյանը (Բաղեշյան), Եղիշե Գունդակչյանը, Գաբրիել Նաթանյանը և բժ. Գալուստ Ասլանյանը: Արմենականները նպատակ ունեին հեղափոխության միջոցով ապահովել հայ ժողովրդի ինքնիշխանությունը: Այդ նպատակին հասնելու համար առաջարկում էին՝

ա. Համախմբել նույն նպատակն ունեցող բոլոր հայերին:

բ. Կենտրոնական մարմնի միջոցով միասնականացնել բոլորի հետապնդած ուղղությունները:

գ. Հայությանը կազմակերպել և ապահովել ժողովրդի օգնությունը

կուսակցությանը:

դ. Գրավոր ու բանավոր քարոզչությամբ և դաստիարակչական աշխատանքներով հեղափոխական գաղափարներ տարածել:

ե. Ժողովրդին ինքնապաշտպանության ոգի ներշնչել և նրան զենքի վարժեցնել:

զ. Խուսափել ցույցերից, ահաբեկչությունից ու մահապատիժներից:

• Արմենականների գործունեությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Վասպուրականում, իսկ Վանը նրանց ամենաաշխույժ կենտրոնն էր: Արմենականները համոզված էին, որ կարող են մոտ ապագայում ժողովրդին օսմանյան կառավարության դեմ ապստամբության հանել: Նրանց կարծիքով՝ Սասունը, Մուշը և մյուս հայաշատ կենտրոններն էլ պիտի հետևեին իրենց օրինակին ու ապստամբեին: Դա չիրականացավ. իսկ այս կենտրոնացումը պատճառ դարձավ, որ կուսակցությունը կառավարության համար դյուրին թիրախ դառնա և չեզոքացվի: Եվ սա դաս էր մյուս կուսակցություններին:

Գործունեություն: Կուսակցության գործունեությունը մեծ չափով կենտրոնացավ ժողովրդին զենք հասցնելու և նրան զենքի գործածության կենտրոնացավ ժողովրդին զենք հասցնելու վրա: Զենքը կաշառքով գնում էին թուրքերից կամ Պարսկավարժեցնելու վրա: Զենքը կաշառքով գնում էին թուրքերից կամ Պարսկաստանից էին բերում: Արմենականների գործունեության հետ կապված հետևյալ դեպքը զենքի փոխադրության ընթացքում է կատարվել: 1889թ. մայիսին լրիվ զինված երեք արմենականներ Սալմաստի Հաֆթվան գյուղից քրդական հագուստով ճամփա են ընկնում դեպի Վան: Ինն օր ոտքով ճամփա կտրելուց հետո անցնում են թուրքական սահմանը, որտեղ նրանց կանգնեցնում են թուրք ոստիկաններն ու հրամայում զինաթափվել: Կարճատև կռվից հետո արմենականներից մեկը սպանվում է, մյուսը՝ վիրավորվում և չարչարանքով մահանականներից մեկը սպանվում է, մյուսը՝ վիրավորվում և չարչարանքով մահանում, երրորդին հաջողվում է փախչել: Ոստիկանները զոհվածների մոտ թղթերն ու նամակներ են գտնում, մեկը՝ Մկրտիչ Փորթուգալյանից: Դեպքը մեծ աղմուկ է հանում: Կառավարությունը ենթադրում է, որ նրանք անդամ են մի հսկա և հանում: Կառավարությունը ենթադրում է, որ նրանք անդամ են մի հսկա հեղափոխական կազմակերպության: Լուրը արձագանք է գտնում թուրքական և հայկական թերթերում: Մահացածները՝ Գուլշյանն ու Ագրիպասյանը, պանծացվում են որպես հայ հեղափոխության առաջին մահատակներ:

Այս դեպքից բացի՝ երեք այլ դեպքեր արմենականների պատմության արյունոտ էջերն են կազմում: Մեկը Ավետիսյանի ու նրա երեք ընկերների հարձակումն է քրդական մի հավաքի վրա՝ քուրդ ցեղապետին սպանելու հարձակումն է քրդական մի հավաքի վրա՝ քուրդ ցեղապետին սպանելու միտումով: Ծրագիրը ձախողվում է: Երկրորդը՝ պատմությունն է Չաթոյի և Շեմիտումով: Ծրագիրը ձախողվում է: Երկրորդը՝ 1892թ. չորս հեղափոխորդ, որոնք քրդախոս արմենականներ էին: Երրորդը՝ 1892թ. չորս հեղափոխականներ՝ նրանց մեջ մեկ արմենականներ, ահաբեկում են Վանի ոստիկանապետ Նուրի Էֆենդուն:

Վանի 1896թ. ինքնապաշտպանական կռիվների ընթացքում արմենականները համագործակցեցին ՀՀ Դաշնակցության հետ: Ավետիսյանի (Մկրտիչ Թերլեմեզյան) առաջնորդությամբ շուրջ հազար արմենական երիտասարդներ, որոնցից միայն 200-ը զինված, պարտադրվեցին ընդհարվել թուրքերի հետ: Նահատակվեցին հարյուրավոր երիտասարդներ: Կռվին զոհ գնաց մեկ ինքը Ավետիսյանը:

Արմենականությունն իբրև մտայնություն: Նաև մտայնություն

ու համոզում էր արմենականությունը, որ իշխեց Վանում երկար ժամանակ: Այդ կուսակցության մեջ հավասարապես տիրեց նպատակին հասնելու իրարաներժ երկու մտածելակերպ, մեկը՝ առանց բռնամիջոցների, դիվանագիտական ուղու կողմնակից, մյուսը՝ հեղափոխության: Տարիների ընթացքում Արմենական կուսակցության ավելի հախուռն ու հեղափոխական ուժերը մտան Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության մեջ: Արմենականների ավելի պահպանողական տարրը 1908թ. հետո աստիճանաբար ձուլվեց Կ. Պոլսում կազմված Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցությանը:

Արմենական կուսակցությունը եղավ առաջին հայկական կուսակցությունը, որ չնայած իր կարճ կյանքին, ուրույն դրոշմ թողեց հայ քաղաքական մտքի զարգացման ընթացքի վրա, և այսօր իր արժանի տեղն է գրավում հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

2

ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

1880-ական թվականներին Շվեյցարիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի համալսարանական կենտրոններում զգալի թիվ էին կազմում հայ ուսանողները,

Ավերիս
Նազարբեկյան

որոնք, հայրենիքի և հայ ժողովրդի իրավիճակով մտահոգված, հաճախ խմբեր կազմելով, խոսում, վիճում, խորհում էին այդ մասին: Մկրտիչ Փորթուգալյանի՝ Մարսելում հաստատվելուց հետո նրա ծրագրերով ու «Արմենիայի» ստեղծած գաղափարական մթնոլորտով հավելյալ աշխուժություն տիրեց ուսանողական շրջանակներում: Սակայն Փորթուգալյանի գործունեության դանդաղ ընթացքը չէր բավարարում նրանց, մանավանդ որ, Փորթուգալյանն անընդհատ հետաձգում էր խոստացած ընդհանուր ժողովի գումարումը:

Նախապատրաստություն: 1886թ. ամռանը Փարիզից ժնկ է գալիս թիֆլիսեցի ուսանող Ավետիս Նազարբեկյանը իր նշանածի՝ Մարո Վարդանյանի հետ: Նրանք մեծահարուստ ընտանիքների զավակներ էին, բայց տարվել էին սոցիալիստական ու հեղափոխական գաղափարներով: Ավետիս Նազարբեկյանը, որ հայտնի էր

նաև Նազարբեկ կամ Լեռնեց անուններով, տպավորիչ արտաքին ուներ և խոսելու ու համոզելու բացառիկ կարողություն: «Արմենիայում» հրատարակած իր խիստ հեղափոխական հոդվածներով նա արդեն ճանաչված անուն էր: Իսկ Մարոն՝ աշխույժ ու եռանդուն պարմանուհի, մասնակցել էր Պետրոգրադի ռուս հեղափոխական շրջանակների գործունեությանը: Ժնևում նրանք շուտով գտնում են գաղափարակից ընկերներ և փորձում են Փորթուգալյանի հետ միասին համընդհանուր մի կազմակերպություն ստեղծել: Փորձի ձախողումից հետո խումբը որոշում է կուսակցություն հիմնել: Այս երիտասարդ ուսանողները,

որոնք մոտ կապեր ունեին նարոդնիկների և պլեխանովականների հետ, մեծ չափով ազդված էին առաջինի ահաբեկչական գործունեությունից և երկրորդի մարքսիստական գաղափարներից: Նրանց կազմած նախնական ծրագրի մեջ այդ երկու ազդեցություններն էլ իրենց հավասար արտահայտությունը գտան:

Կուսակցության ստեղծումը: 1886թ. վերջերին ժնկի խմբակը Մարո Վարդանյանին, որը խմբակի և հետագայում կուսակցության ուղեղն էր, Ավետիս Նազարբեկյանին և Գևորգ Ղարաջյանին հանձնարարում է կուսակցության ծրագրի և գործելակերպի նախագիծը կազմել: Նախագիծը պատրաստվում է 1887թ. օգոստոսին, բայց առաջին անգամ հրատարակվում է կուսակցության պաշտոնաթերթ «Հնչակի» 1888թ. վերջին համարներից մեկում: 1890թ. կուսակցությունը պաշտոնապես կոչվում է Հնչակյան Հեղափոխական կուսակցություն, որի հիմնադրման թվականը համարվում է 1887թ. օգոստոսը: «Հնչակ» անունը վերցված էր ռուսական «Կոլոկոլ» («Զանգ») թերթից, որը ռուսական սոցիալիստական-հեղափոխական գաղափարի թերթ էր: Կուսակցության հիմնադիրներն էին Ավետիս Նազարբեկյանը, Մարո Վարդանյանը, Գևորգ Ղարաջյանը, Ռուբեն Խանազատը, Քրիստափոր Օհանյանը, Գաբրիել Կաֆյանը և Լևոն Ստեփանյանը:

«Հնչակ» թերթի տպարանը տեղադրվում է Նազարբեկյան զույգի բնակարանում, և նրա առաջին համարը լույս է տեսնում 1887թ. նոյեմբերին: Թերթը անվճար ուղարկվում է ամեն կողմ և գաղտնի ցրվում Թուրքիայում ու Ռուսաստանում:

Կուսակցության մարքսիստական գաղափարախոսությունը և «Հնչակի» ծախ ուղղությունը մեծ ընդունելություն չեն գտնում Կովկասի քաղքենի պահպանողականների, կղերականների և զուտ ազգային-հեղափոխական մտավորականության մեջ: Հնչակյանները, սակայն, կարողանում են իրենց կողմը գրավել հարյուրավոր առաջադեմ երիտասարդների: Օսմանյան կայսրության մեջ իրենց գործունեության կենտրոնը հնչակյաններն ընտրում են Կ. Պոլիսը, որտեղ կուսակցությունը մեծ ժողովրդականություն է գտնում: Շուտով գործիչներ են ուղարկվում Մարզվան, Ամասիա, Թոքատ, Յոզղաթ, Ալն, Արաբկիր և Տրապիզոն: Կուսակցությունն իր համակիրներն ուներ նաև Եվրոպայում և Ամերիկայում:

Հնչակյանների ծրագիրը: «Հնչակի» մեջ լույս տեսած ծրագիրը երկու մասից է բաղկացած (հեռավոր նպատակ և մոտակա նպատակ): Հեռավոր

Ռուբեն
Խանազատ

Տնչակյանի զինանշան

նպատակը բացատրում է կուսակցության սոցիալիստական գաղափարախոսությունը: Ծրագրի մոտակա նպատակն ավելի ընդարձակ է և սկսվում է արևմտահայության տնտեսական, հանրային ու քաղաքական իրավիճակի հակիրճ վերլուծությամբ: Այդ բաժնով ծրագիրը հաստատում է, որ «անհրաժեշտ է թուրքաց Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ ռանկապետական քաղաքական ազատություն և ազգային անկախություն»: Այս նպատակներին հասնելու համար հիմնական միջոցը

համարվում է հեղափոխությունը: Հեղափոխական-ապստամբական գործունեությունը, նշում է ծրագիրը, պիտի ընդգրկի քարոզչություն և ահաբեկչություն: Կուսակցությունը ղեկավարվելու էր կենտրոնացվածության սկզբունքով:

«Հնչակը» հաստատում է, որ հայ հեղափոխական ուժերի առաջնահերթ պայքարը թուրքական պետության դեմ է: Արևմտյան Հայաստանի ազատությունն ու անկախությունը ձեռք բերելուց հետո օտարների լծից պիտի ազատել արևելահայերին ևս ու ճամփա բացել հեռավոր նպատակի համար, որ է՝ Արևմտահայաստանի և Արևելահայաստանի միացումն և անկախ սոցիալիստական հանրապետության ստեղծում:

Հնչակյանները, հակառակ իրենց հեռավոր նպատակի՝ զուտ միջազգայնական-ընկերվարական գաղափարախոսության, հատկապես առաջին տասնամյակում ազգային շեշտված ուղղություն ունեցան և ազգային-ազատագրական հուժկու պայքար ծավալեցին:

Հնչակյանների գործունեությունը: Հնչակյանների գործունեության առաջին դրսևորումը 1890թ. Գում Գափուի ցույցն էր: Ցույցը հատկանշում էր առաջին հակաթուրքական ելույթը Կ. Պոլսում:

Որքան ավելի էր ծավալվում հնչակյանների գործունեությունը, այնքան ավելի հաճախակի էին դառնում խուզարկություններն ու ձերբակալությունները և բանտարկվածների խիստ պատիժները: Տեղի ունեցան երկու հաջորդական դատավարություններ Կեսարիայում և Անկարայում: 17 հեղափոխականներ մահվան դատապարտվեցին:

1891թ. Մուշուն և Սասունում հեղափոխական-քարոզչական գործունեություն են ծավալում Միհրան Տամատյանը և Մուրատը (Համբարձում Պոյաճյան)։ Սասունցիները, հեղափոխական գործիչների ներկայությունից գոտեպնդված, մի քանի անգամ հետ են մղում քրդերի հարձակումները։ Օսմանյան կառավարությունը սասունցիների ըմբոստ տրամադրությունները խեղդելու համար զորք է ուղարկում։ Դուք գիտեք արդեն 1894թ. Սասունի ապստամբության պատմությունն ու հետևանքները։ Նույն դեպքին որպես արձագանք՝ 1895թ. մայիսին եվրոպական պետությունները սուլթան Համիդին հանձնեցին հայկական վեց նահանգների համար բարենորոգումներ պահանջող մի հուշագիր։

որ հայտնի է «Մայիսյան ծրագիր» անունով: Հնչակյանների Կ. Պոլսի Վարիչ մարմնի որոշումով և Լոնդոնի Կենտրոնի հավանությամբ կազմակերպվում է Բաբը Ալիի ցույցը՝ սուլթանի ձգձգումների դեմ բողոքի ծայն բարձրացնելու, հուշագրի մասին թե՛ սուլթանին և թե՛ եվրոպական պետություններին հիշեցնելու համար: Բայց այս անգամ էլ ոստիկանությունը միջամտում և ցրում է դեպի Բաբը Ալի ուղղված թափորը: Մեկ անգամ ևս եվրոպացի դեսպանների աչքի առջև կառավարությունը չի վարանում խաղաղ ցույցը արյան մեջ խեղդել: Հնչակյանների կազմակերպած վերջին հեղափոխական ելույթը 1895թ. Ձեյթունի ապստամբությունն էր:

Հնչակյան կուսակցության պառակտումը: Հնչակյան գործիչների՝ Ջեյթունի օրինակով ամբողջ Կիլիկիան ապստամբության մղելու ճիգը ծախողվեց: Ընդհանրապես դժգոհություն կար Հնչակյան կենտրոնական մարմնի դեմ կուսակցությունը կենտրոնացված սկզբունքով ղեկավարելու համար: Դժգոհություններ էին ծայր առել նաև Երկրի գործիչների մեջ և վերածվել էին ընկերվարական-հակաընկերվարական և արևելահայ-արևմտահայ հակամարտությունների: Վստահաբար այս քայքայման մեջ մեծ դեր ուներ նաև կուսակցության հեղափոխական գործունեության անհաջող ընթացքը: Հակառակորդները բնադատում էին «արյուն թափելով Հայաստանն անկախացնելու» հայտարարությունները, կառավարության ու սուլթանի դեմ մրանց հախումն սպառնալիքները, որ ազդագրերի ձևով փակցվում էին թուրքական հաստատությունների պատերին՝ անտեղի հարուցելով թուրք ժողովրդի զայրույթը: Իսկ հնչակյանները ուժ չունեին այդ սպառնալիքներն իրագործելու: Եվ հետո, ու՞մ արյունը թափելու մասին էր խոսքը: Մի քանի հեղափոխականի՞, թե՞ ամբողջ հայ ժողովրդի: Եվ ո՞ւմ համար էր անկախ Հայաստանը, երբ իր բնակչությունը՝ դեռ չկազմակերպված ու անպատրաստ էր: Նույնիսկ որոշ մարդիկ 1894-1896թթ. ջարդերը հնչակյանների անհաշիվ գործունեության էին վերագրում: Ճիշտ է, ամհիմն էր նման եզրակացությունը, սուլթանը իր նպատակները պիտի իրագործեր ջարդերով, այնուամենայնիվ, բնադատությունը ջլատում էր ուժերը, հուսախաբ անում և հաճախ ներքին հակամարտություն ստեղծում:

Նազարբեկյանի ընդդիմադիրները դատապարտում էին նրան այն բանի համար, որ իր խմբագրականներով ընդհանուր ապստամբության կոչեր է անում, անտեղի ոգևորություն է ստեղծում ու կառավարությանն ուղղված իր սպառնալիքների մեջ այնպիսի տեղեկություններ է հայտնում, որ վնասում է գործին՝ նոր հալածանքների առիթ տալով կառավարությանը: Ընդդիմադիրները Մինչ Նազարբեկյանը դանդաղում էր, 1896թ. օգոստոսին ընդդիմադիրները Լոնդոնում ժողով են գումարում, ընկերվարությունը համարում ավելորդ ու վնասակար և որոշում ընդհանուր ապստամբության պատրաստվել: Երկու ամիս անց Նազարբեկյանի կողմնակիցները գումարում են Հնչակյան մայր կուսակցության առաջին ընդհանուր պատգամավորական ժողովը և հայտարարում են կուսակցության սկզբունքներին իրենց հավատարմությունը:

Հակաճառարեկյանական ընդդիմադիրները մի մոր ժողով են գումարում, և իրենք իրենց կոչում Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություն: Մի որոշ ժամանակ լույս է տեսնում երկու «Հնչակ» թերթ: Սուր պայքար է սկսվում մակնույն ընդդիմադիր թեկն պատկանող Միհրան Տամատյանի և Արփիար Արփիարյանի միջև: Կուսակցության ներսում առաջացած հակամարտությունները փոխադարձ մաքրագործման բնույթ են ստանում: Ահաբեկվում են մի շարք ղեկավարներ, դրանց մեջ մահ՝ Արփիար Արփիարյանը՝ 1908թ. Կահիրեում:

Մայր կուսակցությունը 1909թ. հուլիսին Կ. Պոլսում գումարած 5-րդ պատգամավորական ժողովից հետո կոչվում է Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցություն (ՍԴՀԿ): Փոխադարձ մաքրագործումները շարունակվում են մինչև 1914թ., երբ ծերբակալվում են հնչակյան մի շարք աչքի ընկնող ղեկավարներ: Նրանց դատավարությունը կատարվում է Կ. Պոլսում 1915թ. ապրիլին, և 20 հոգի, մահվան դատապարտվելով, երկու ամիս անց կախաղան են հանվում:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում և նրանից հետո Սփյուռքում, չնայած կուսակցության պահպանողական տարրերի ընդդիմությանը, հնչակյանները հաճախ գործակցեցին համայնավարների (կոմունիստների) հետ: 1924թ. որոշումով Հնչակյան կուսակցությունը ճանաչեց խորհրդային Հայաստանը, և Հայկական հարցը նրա գոյությամբ լուծված համարեց, այսինքն՝ որդեգրեց խորհրդային Հայաստանի կեցվածքը Հայ դատի նկատմամբ ու պայքարի մեջ մտավ հակախորհրդային տարրերի դեմ: Հնչակյան կուսակցությունն այսօր գործում է Սփյուռքի որոշ գաղութներում և Ռամկավար Ազատական կուսակցության ու Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության հետ համարվում է մեկը երեք՝ ազգային կուսակցություններից: Նրա գործունեությունը Սփյուռքում մեծ մասամբ մշակութային բնագավառում է կենտրոնացած: Հետխորհրդային շրջանում՝ Հայաստանի անկախացումից հետո, Հնչակյան կուսակցությունն էլ մուտք գործեց Հայաստան և իր կառույցը հաստատեց հայրենիքում:

3 ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Դժվարին աշխատանք էր տարբեր հայացքներ, նպատակ ու գործելակերպ որդեգրած խմբակցություններին մեկ դրոշի տակ բերելը: Այդ խմբակցությունների մեջ կային այնպիսիները, որոնք խաղաղ միջոցների և կրթադաստիարակչական ու մշակութային գործունեության կողմնակից էին: Ուրիշները տարբեր գաղափարներ ու գործելակերպ ունեին, ոմանք էլ տաքգլուխ արկածախնդիրներ էին:

Տարբեր գաղափարների ու նպատակների ցանցում: Քրիստափոր Միքայելյանի և Սիմոն Զավարյանի նախաձեռնությամբ 1890թ. ամռանը

Թիֆլիսում հրավիրվել էր խորհրդակցական մի ժողով, որի նպատակն էր բոլոր խմբակցությունների միացումից մի մոր կուսակցություն հիմնել: Հարցերը շատ էին, օրինակ՝ հնչակյանների ներկայացուցիչ Խանազատը պնդում էր, թե սոցիալիզմը (ընկերվարությունը) պետք է ընդունել որպես առաջնորդող գաղափարախոսություն: Ուրիշները դեմ էին: Երկար բանակցություններից հետո հնչակյաններն ընդունեցին Քրիստափոր Միքայելյանի ու Սիմոն Զավարյանի առաջարկած ձևակերպումը, ըստ որի՝ կողմերին բավարարելու համար ապագա կուսակցության «Մանիֆեստում», առանց սոցիալիզմ բառն օգտագործելու, այդ գաղափարի սկզբունքների վրա պիտի կազմվեին տնտեսական և քաղաքական նպատակները:

Հնչակյանները համաձայնեցին մահ լուծարել իրենց կուսակցությունը և մտնել մոր կուսակցության դրոշի տակ, որն, իհարկե, չիրականացավ: Կուսակցությունը, որ զանազան խմբակցությունների դաշնակցություն էր (ֆեդե-րացիա), կոչվեց Հայ Հեղափոխականների Դաշնակցություն կամ պարզապես դաշնակցություն: Առաջին վարչության (կենտրոնի) անդամներ ընտրվեցին Քրիստափոր Միքայելյանը, Սիմոն Զավարյանը, Աբրահամ Դաստակյանը, բժ. Լուդիս-Մելիքյանը և Լևոն Սարգսյանը: Դարձյալ Խանազատի պնդումով կուսակցության կենտրոն նշանակվեց Տրապիզոնը, ուր հնչակյանները արդեն գործում էին: Իսկ գործելակերպը, Հնչակյան կուսակցության օրինակով, հիմնվեց կենտրոնացվածության սկզբունքների վրա: Դաշնակցությունն ունենալու էր երկու օրգան. «Հնչակը»՝ ժնկում՝ Ավետիս Նազարբեկյանի և «Դրոշակը»՝ Թիֆլիսում Քրիստափոր Միքայելյանի խմբագրությամբ:

Հայ Հեղափոխականների Դաշնակցության մեջ մտան Ռուսաստանում գործող փոքր ու մեծ տարբեր խմբակցություններ:

Հաջորդ երկու տարիներին: Ոգևորությունը շուտով անցավ: Ասպարեզում մնացին գործնական դժվարությունները՝ զանազան խմբակցությունների մտածելակերպերի սուր բախումները և կենտրոնի դեմ ծագած դժգոհությունները: Ամենից ավելի խոր ազդեցություն թողեց հնչակյանների հեռացումը նորակազմ կուսակցությունից:

1892թ. շենին թվում էր, թե դաշնակցությունը քայքայված է արդեն: Դժգոհ էին նրա անդամները, որոնք կենդանի գործ էին պահանջում, և թռուցիկներով ու հայտարարություններով չէին բավարարվում: Դժգոհ էր հեղաշրջման սպա-սող ժողովուրդը: Կուսակցությունը կազմված էր, բայց անորոշ էին նրա մոտակա ու հեռակա նպատակները, նրա կառույցն ու որդեգրելիք գործելակերպը: Որոշակի էր, սակայն, որ դաշնակցությունը հանդես էր գալիս ժողովրդա-վարական սկզբունքներով և արևմտահայության «քաղաքական ու տնտեսական վարական սկզբունքներով և արևմտահայության «քաղաքական ու տնտեսական ազատությունը... բռնի հեղափոխությամբ» իրականացնելու նպատակով:

1892թ. ապրիլին գումարված դաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովը հստակեց ծրագիրը, գործելակերպն ու կառույցը: Կուսակցությունը կոչվեց Հայ

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության հիմնադիրները

62

A black and white photograph of a large group of men, likely soldiers or revolutionaries, posing for a group portrait. They are dressed in traditional or military-style clothing, many wearing turbans and holding rifles. A banner is visible in the background.

2. Պաշար երկու ճակատի վրա, որ Հայաստանի անկախացումով և հայոց պետականության վերականգնումով պսակվեց (1904-1918թթ.).

3. Հայաստանի անկախության շրջան՝ որպես իշխող կուսակցություն (1918-1920).

4. Պայքար Սփյուռքում՝ հայապահպանման, Հայ դատի հետապնդման և Հայաստանի անկախության վերականգնման համար (1921-1988թթ.).

5. Վերադարձ Հայաստան՝ որպես մտայնություն, ապա՝ որպես կառույց և գործունեություն (1988թ. մինչև այսօր):

4 ՖԻԴԱՅԻՆԵՐԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԻՄՆԱՍՅՈՒՆ

Հայոց ազատագրական շարժման պատմության մեջ առանցքային կարևորություն ունեն ֆիդայական գործողությունները՝ իրենց ուժականությամբ,

«Շանթ» խումբ, 1901-1902թթ.

Կայծակի Դժոխք խումբը (1904)

իրենց ազդեցությամբ և նույնիսկ ապագա սերունդների վրա իրենց թողած տպավորությամբ: Ֆիդայական շարժումն անհրաժեշտ մի հանգրվան էր հայ ազատագրական պայքարի մեջ:

Ֆիդայիների սխրանքներով: Շատ մեծ թիվ են կազմում իրենց կյանքը զոհած, հայրենիքին նվիրված, համեստ ու անձնուրաց այն ֆիդայիները, որոնք տուն, տեղ ու ընտանիք թողած՝ հրացան առան, լեռները բարձրացան ու կեղեքված հայ գյուղացու պաշտպանության համար կռվեցին: Այս քաջերից շատերն ընկան կռվում՝ առանց իրենց մասին որևէ հիշատակ թողնելու: Նրանց կյանքով ու գործով ներշնչված՝ գրվեցին ֆիդայական կամ հեղափոխական երգեր, որոնք կազմում են մի ուրույն ժանր հայ գրականության կամ ավելի նեղ իմաստով՝ հայ քաղաքական գրականության մեջ: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Հայ հեղափոխականի մը հուշերը», Սիմոն Վրացյանի «Կյանքի ուղիներով», Մալխասի «Ապրումներ», Կարո Սասունու «Սարերի ասլանը», Ավետիս Ահարոնյանի «Ազատության ճանապարհին» ստեղծագործությունները այդ ժանրի լավագույն օրինակներից են: Դրանք կարողացել են հետագա սերունդներին փոխանցել ֆիդայական գործողությունների ոգին ու բնույթը, հայի զենքի ուժի հպարտությունը և

ինքնապաշտպանության գեղեցիկ օրինակները:

Ֆիդայական շարժման կարևորությունն առաջին հերթին նրա բնույթն է՝ զինված պայքարը թշնամու դեմ: Ֆիդայիների սխրանքը երկնային շնորհ էր կեղեքված ու ստրկացած հայի համար: Ֆիդայական շարժումը բնական հաջորդ փուլն էր հայ ժողովրդի քաղաքական զարթոնքի և քաղաքական կուսակցությունների տարածած հեղափոխական գաղափարների: «Ազատություն կամ մահ» նշանաբանը նրանց աշխարհայացքն էր ու հավատամքը: Կյանքը, որքան էլ թանկ, արժեք չուներ, եթե ժողովուրդն ազատ չէր, ստրուկ էր իր հայրենիքում:

Հեղափոխական երգերի աշխարհում: Հայ հեղափոխական երգերը, թեկուզ և պարզ ու անպաճույճ, ժամանակի սոցիալական, քաղաքական միջավայրի ու այդ միջավայրից ծնունդ առած ձգտումների, քաղաքական գաղափարախոսության ու նպատակների արտահայտությունն են: Այդ երգերի շնորհիվ մեր առջև պատկերանում է ժամանակի հայ մարդու իրավիճակն ու մտայնությունը, շահագործված աշխատավորի տառապանքի ծովից ժայթքած բողոքի ձայնը:

ԲԱ՛Վ Է ՏԱՆՁՎԵՐ, ԲՐՏԻՄԵ ԹՔՓԵՆԵ,
ԱՊՅՈՒՆ ՎԱՍՏԱԿ ԴԱՏԵՆԵ, ԴԻԶԵՆԵ,
ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՂ ԾԵՃԵՐ ՎԱՏԵՆԵ,
ԻՍԿ ՃԵՉ ՉՈՐ ՀՅՈՒ ԲԱԺԻՆ ՀԱՆԵՆ:

Մեր աչքերի առջև պատկերանում է հայ մոր ծայրագույն նվիրաբերումը՝ իր աչքի լույս, իր կյանքից թանկ զավակին հայ ժողովրդի ազատության զոհասեղանին մատուցելու, նրա կյանքը սուրբ գործին ի սպաս դնելու:

Ա՛Ն ՖԻԴԱՅԻՆԵՐ, ՁԱ՛Ն ՖԻԴԱՅԻՆԵՐ,
ԶԵՉ ՀԵՏ ՏԱՐԵ՛Ք ԻՄ ՏՈՒՆ,
ԶԵՉ ՀԵՏ ԱՊՐԵ, ԶԵՉ ՀԵՏ ՄԵՈՒՆԻ,
ԱԶԳԻՆ ԱՏՏԱՂ ԻՄ ՏՈՒՆ:

Հայ հեղափոխական երգերի ողնասյունը ազատության տենչն է, նախնայանքների ցանած սերմերը, որ վերջապես վերընծյուղվում էին ժողովրդական մշակույթի մեջ: Ազատություն՝ ամեն բանից վեր:

ԱՐԾԵՎԻ ՊԵՆ ԲԱ՛ՐԶՐ ԵՍ ԹՈՒՆՈՒՄ,
ՄԱՍՍԻՅ ԲԱՐԶՐ ԲԱՏՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ԴՈՒ, ԿՅԱՆԵՐԻՅ ՎԵ՛Ր, ԴՈՒ ԼՈ՛ՒՅՍ-ԱՐԵՎ
ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԱՏՏՈՒԹՅՈՒՆ...

Հայ մարդու համար, մանավանդ՝ ժամանակի սահմանափակ աշխարհիմացությամբ, Մասսից բարձր ոչինչ չկար: Եթե ազատությունը չափվում էր Մասիսի հետ և նրանից էլ ավելի բարձր էր դասվում, եթե ազատությունը

Նիկոլ Դումանի խումբը, 1904թ.

Նիկոլ Դուման

փառքով: Ուրեմն՝

ԿՈՎԵՅԵ՛Ք ՏՂԵՐԶ, ԿՈՎԵՅԵ՛Ք ՔԱՅ, ՔԱՅ,
ԱՆՎԵՀԵՐ ԿԱՆԳԱՆԾ ԹՇՆԱՄՈՒ ԱՌԱՅ,
ՑԱՆԿԱԼԻ Է ՄԵՉ ՄԻՇՏ ԱՉՆԻՎ ՄԱՀԸ,
ՀԵՏՈՒ ՄԵՉԱՆԻՅ ՈՍՈՒՄԻՆ ԱՀԸ:

Հեղափոխական-ֆիդայական գործունեության մասին Միքայել Վարանդյանի բնութագրումը խտացնում է այդ շարժման էությունն ու նպատակները. «Հուզիչ են մեր հեղափոխական շարժման առաջին դրվագները, այն առաջին քայլերն ու խարխափումները, այն խիզախ և հուսահատ փորձերը, որոնցով մեր վաղեմի գործիչները ձգտել են խորտակել անտարբերության սառույցը իրենց թշվառ հայրենիքում, ձգտել են փոթորկել ստրկության մրափը և հրել զանգվածները դեպի կռիվ ու վերածնություն»:

Կյանքից էլ թանկ էր թվում, ապա ուրեմն պարզ է, թե որքան խորն էր ձգտումը, որքան անհուն՝ օտար բռնակալության տակ ճնշված հայ մարդու վիշտը և այդ վշտից ծնված խոյանքը՝ խորտակելու ստրկության կապանքները: Ժամանակն էր սթափվելու և ստրկության լուծը թոթափելու:

Եվ հայ հեղափոխականը գիտեր, նրան հետևող ժողովուրդը գիտակցում էր՝ «միայն զենքով կա հայոց փրկություն»:

Ֆիդային գիտակցել է, որ գաղափարի հաղթանակը դյուրին չէ, գործ ու կյանք կարժենա: Եվ ֆիդային կռվի դաշտ է նետվում մոսին հրացանը գրկած, բայց մոսինից ավելի ազդու, ավելի ահարկու զենք է նրա հավատքը դեպի Սուրբ Գործը, նրա հույսը դեպի ապագան:

Հայրենի հողը պիտի ծածկի մարմինը միայն. հոգին անմահ է, որովհետև Վարդանի սերունդը գիտակցաբար է մահ ընդունել: Կյանքն ի՞նչ է, եթե «մահ իմացյալը» նրան չպիտի պսակի անմահության

ՀԱՐՑԵՐ

1. Քաղաքական կուսակցությունների ծնունդն ի՞նչ ազդակների արդյունք էր:
2. Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում «Արմենիան»:
3. Արմենական կուսակցության կյանքից ի՞նչ դասեր մնացին նրան հաջորդող կուսակցություններին:
4. Հնչակյան կուսակցության նախնական ծրագրում ի՞նչ ազդեցություններ են երևում, և դրանք ինչպիսի՞ արտահայտություն են գտել:
5. Ըստ որոշ պատմաբանների՝ Հնչակյան կուսակցության անհաջողության պատճառներից մեկը նրա կենտրոնացված կառույցն էր: Ինչպե՞ս եք բացատրում այդ կառույցը: Համամի՞տ եք պատմաբանների այդ կարծիքի հետ: Ինչո՞ւ:
6. Ինչպե՞ս կարող եք բնութագրել հնչակյանների գործունեության դրսևորումները: Ժամանակի պայմաններին որքանո՞վ էին համապատասխան դրանք և ի՞նչ նպատակ ունեին:
7. Հնչակյան կուսակցության քայքայումն ի՞նչ ազդակների հետ էր կապված: Ձեր կարծիքով՝ դրանք իրապե՞ս պատճառներ էին կուսակցության քայքայման համար:
8. Ինչպե՞ս կրնու՞թք ճշտել հայ հեղափոխականների ղառակցության առաջին երկու տարիների անցած ուղին, և ինչո՞ւ այդ կուսակցությունը Հայ հեղափոխականների ղառակցություն կոչվեց:
9. Որևէ կուսակցություն ճանաչելու համար պիտի իմանալ նրա նպատակը, գործելակերպը, գաղափարը և կառույցը: Այդ բնագավառներում ղառակցությունն ի՞նչ սկզբունքներ է որդեգրել:
10. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ է ասվում, որ ֆիդայական շարժումն անհրաժեշտ հանգրվան էր հայոց ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:
11. Ֆիդայիների գործողություններն ի՞նչ են փոխանցել հետագա սերունդներին:
12. Հայ ֆիդային իր կյանքի ու գործի օրինակով ինչպե՞ս էր ազդում հայ մարդու մտայնության վրա:
13. Հեղափոխական երգերից այստեղ մեջ բերված տողերի մեջ ի՞նչ թեմաներ կարող եք մատնանշել:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Արմենականների գործունեության պատմության մեջ հիշատակելի անուններ են Չաթոն ու Շերոն: Ասում են, թե այս երկու կտրիճներն անբաժան ընկերներ են եղել, և նրանց սխրագործությունների մասին ժողովուրդը հեքիաթներ շատ են եղել, և նրանց սխրագործությունների մասին ժողովուրդը հեքիաթներ շատ են եղել, և նրանց սխրագործությունների մասին ժողովուրդը հեքիաթներ շատ են եղել:

է հյուսել: Պատմում են, որ Դերեկի կռիվների ընթացքում մի օր հրացանները մաքրելիս գնդակը թռչում ու սպանում է Չաթոյին: Դա անտանելի հարված էր Շերոյի համար. նա դառնորեն ողբաց ընկերոջ մահը, և կարծես դրանից հետո ինքն էլ մահ էր փնտրում: Մի տարի հետո Նիկոլ Դումանի խմբապետությամբ կռիվ էր Դուշմանա ծորում, ուր թաղված էր Չաթոյի մարմինը: Բուռն ու արյունալի կռիվներից մեկն էր քրդերի դեմ. Շերոն կռվում էր կատաղությամբ: Նա ծանր վիրավորվում է և նահանջելով ու կռվելով՝ հասնում Չաթոյի հողաթմբին. ուժասպառ ընկնում է ընկերոջ գերեզմանի վրա ու մեռնում:

Հայ ազատագրական պայքարի պատմության հարյուրավոր դրվագներից մեկն է սա: Հիմա փորձեք այս դրվագի նմանողությամբ մի երևակայական դեպք նկարագրել: Ձեր պատմության նյութը վերցրեք Արցախի ազատագրական կռիվներից որևէ իրական վայր: Նկարագրե՛ք վայրը, կռիվը և այդ շրջանակում տեղադրե՛ք ձեր երևակայական դրվագը:

2. Հնչակյան կուսակցության հեղափոխական գործունեության պատմության մեջ մեծ տեղ է տրված կուսակցության աչքի ընկնող ղեկավարների 1914թ. ծերբակալությանը, նրանց դատավարությանն ու մահապատժին, որ տեղի ունեցավ 1915թ.: Ամենուրեք, ուր որ Հնչակյան կուսակցությունը որոշ գործունեություն ունի այսօր, մեծ հանդիսությամբ 20 կախաղանների հիշատակի օրն է նշվում: Հավելյալ ընթերցումով կարող եք գտնել այդ 20 կախաղանների պատմությունը և դասարանում կարդալու համար կարճ զեկույց պատրաստել:

3. Հայ գեղարվեստական գրականության մեջ շատ են ազատագրական պայքարի դրվագները՝ բանաստեղծություն, պատմվածք, հուշ և վեպ: Ձեզ համար մատչելի է Ավետիս Ահարոնյանի «Ազատության ծանապարհին» պատմվածքների հավաքածուն: Այդ պատմվածքներում արտահայտված է ժամանակի մտայնությունը ֆիդայական շարժման հանդեպ՝ ա. պաշտպանել ֆիդայական խմբերին, բ. սարսափով հեռու քաշվել նրանցից ու չօգնել նրանց, գ. իր կաշին փրկելու և թուրքի աչքին լավ երևալու համար մատնել նրանց: Այդ պատմվածքներն արտացոլում են նաև ֆիդայիների դժվարին կյանքը, ինքնագոհաբերումը՝ հանուն հայրենիքի ու ժողովրդի: Գտե՛ք այդ գիրքը և յուրաքանչյուրդ մեկ պատմվածք կամ մեկ դրվագ կարդացե՛ք, վերլուծե՛ք և դասարանի առջև կարդալու համար զեկույց պատրաստե՛ք:

ԳԼՈՒԽ 7 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՀԱՄԻԴՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1 ՀԱՎԾԱՆՔ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սուլթան Համիդը հասկացավ, որ եվրոպական պետությունների միջև առկա մրցակցությունը նրանցից որևէ մեկին թույլ չի տա միայնակ տիրելու Օսմանյան կայսրությանը: Նա երկար ժամանակ կարողացավ օգտագործել Թուրքիայի հանդեպ եվրոպական պետությունների վարած երկդիմի քաղաքականությունը և հետաձգել բարենորոգումների ծրագրի գործադրումը: Ավելին՝ Թուրքիայից և հետաձգել բարենորոգումների ծրագրի գործադրումը: Ավելին՝ Թուրքիայից և հետաձգել բարենորոգումների ծրագրի գործադրումը: Ավելին՝ Թուրքիայից և հետաձգել բարենորոգումների ծրագրի գործադրումը: Ավելին՝ Թուրքիայից և հետաձգել բարենորոգումների ծրագրի գործադրումը:

Հայկական բարենորոգումներն ու օսմանյան քաղաքականությունը: Կես դար շարունակ խոսվել էր կայսրության մեջ բարենորոգումներ կատարելու մասին: «Եվրոպայի հիվանդ մարդուն», այսինքն՝ Թուրքիային փրկելու համար եվրոպական պետությունները վարչական ու քաղաքական լուրջ փոփոխություններ էին առաջարկում, այդ թվում՝ նաև հայերի օգտին բարենորոգումներ և որոշ ազատություն: Առաջարկը երբեք չէր մերժվել՝ սուլթան Աբդուլ Մեջիդից մինչև սուլթան Աբդուլ Համիդ: Վերջինս հավաստիացնում էր, թե հարցը շատ կարևոր է իր համար, բայց անդադար ձգձգում էր հարցի լուծումը: Կարելի է ասել, որ որքան հրատապ էր դառնում բարենորոգումների պահանջը հայ ղեկավարության և եվրոպական պետությունների կողմից, այնքան ավելի սրվում էր սուլթանի հակազդեցությունը: Եթե 1880-ական թվականներին սուլթանի պատասխանը բարենորոգումների պահանջին անտարբերություն էր, կամ գաղտնի քաղաքականությամբ կրոպացիների ուշադրու-

«Եվրոպայի հիվանդ մարդը»

թյունը շեղել, ապա 1890-ականներին այդ պատասխանը եղավ բռնություն, ջարդ ու հալածանք: Սուլթանի քաղաքականությունն ուղղակիորեն դեպի հայկական տարրի վերագում էր տանում:

Փորձենք զուգահեռ անցկացնել հայության հանդեպ թուրքական քաղաքականությունը հատկանշող երկու երևույթների միջև՝ հայոց ցեղասպանության ուրացում և բարենորոգումների մերժում: Երկու դեպքում էլ բուն հարցին ընդառաջ գնալու ու հարցը լուծելու փոխարեն թուրքը ընտրել է այն բռնությամբ խեղդելու, լռեցնելու ուղին: Արդարև, եթե սուլթանները, հայ ժողովրդի արդար պահանջներին անսալով, գործադրեին բարեփոխումները, ապա իրենց երկրի բարօրությանը նպաստած կլինեին: Նույնն է և այսօր. եթե Թուրքիան ընդունի իր կատարած ոճիրը, ապա կարող է հատուցումով ջնջել իր պատմության վրա ծանրացած արատը: Ընդհակառակը, նա ուրանում է կատարվածը, այսինքն՝ իր թույլ տված ոճրի վրա ավելացնում է մեկ ուրիշ ոճիր՝ ուրացման, խաբեության

1894թ. Մասունի ջարդը՝ ամերիկացի նկարչի
պատկերացումով

Պայքար վասն հայրենիքի և ազատության

ու խեղաթյուրման ոճիրը, և այդ եղծված կերպարով ներկայանում քաղաքակիրթ աշխարհին:

Վերադառնալով, սակայն, 1890-ականներին: Գիտենք արդեն, որ 1894թ. Սասունի ապստամբության հետևանքով Անգլիայի վարչապետ լորդ Ռոզբերին և Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնը բողոքեցին կառավարության խիստ միջոցառումների դեմ ու, համոզելով Ռուսաստանին, երեք երկրների դեսպաններով միասին 1895թ. մայիսին հայկական բարենորոգումների դիմումը՝ «Մայիսյան ծրագիրը», ներկայացրին սուլթանին: Ավստրո-Յունգարիան և Գերմանիան մերժեցին մասնակցել միացյալ դիմումին: Ծրագիրը բարենորոգումներ էր նախատեսում Արևմտյան Հայաստանի վեց մահանգներում, պահանջում էր «համիդիե» զնդերի զինաթափումը և վեց վիլայեթների համար ընդհանուր կառավարչի ընտրություն՝ եվրոպական պետությունների հավանությանը: Բարենորոգումների բանակցությունները սուլթանի կողմից ձգձգումներով տևեցին վեց ամիս ու չգործա

դրվեցին: Սուլթանը ոչ միայն ուշադրություն չդարձրեց պահանջներին, այլև պարզևատրեց Մուշի մուֆթիին ու թուրքական զորքի հրամանատարին՝ Սասունի ջարդի կազմակերպիչներին: Սուլթանը՝ իբրև հակազդեցություն «Մայիսյան ծրագիրը» գործադրելու եվրոպացիների պնդումներին, բարենորոգումների պահանջին կոտորածով պատասխանեց:

Կոտորածները՝ ծրագրված ու կազմակերպված։ Ջարդերը կազմակերպվեցին և գործադրվեցին ծրագրված ձևով։ Նախ՝ շրջաններն էին ուղարկվում պատգամախոսներ, որոնք, մոլուկմանների հավաքելով, «տեղեկացնում» էին նրանց, թե իբր հայերը իսլամ կրոնի դեմ են դուրս եկել, և շուտով կսկսվի նրանց ընդհանուր ապստամբությունը։ Այս խրախուսում էին կրոնամուլներին՝ իսլամի կրոնը փրկելու և այդ ապստամբության առաջն առնելու համար նախահարձակ լինել ու հայերին կոտորել։ Սասունի կոտորածից հետո՝ 1895թ. սեպտեմբերից, ջարդը տարածվեց Տրապիզոնից Բայբուրդ, Էրզրում, Երզնկա, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սվազ, Մարաշ և Այնթապ։ Այս համատարած կոտորածի և որոշ վայրերում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական կռիվների, ինչպես նաև Ձեթունի ու Վանի հերոսական դիմադրության մասին գիտենք արդեն։ Որոշ չափով զենքի վարժված հայը հուսահատ դիմադրության դիմեց մի քանի վայրերում, սակայն հզոր էր թուրքի հարվածը, մանավանդ վճռորոշ էր բանակի մասնակցությունը ջարդին։ Այն վայրերում, ուր հավանդ վճռորոշ էր բանակի մասնակցությունը ջարդին։ Այն վայրերում, ուր հավանդ վճռորոշ էր բանակի մասնակցությունը ջարդին։ Այն վայրերում, ուր հավանդ վճռորոշ էր բանակի մասնակցությունը ջարդին։

1894-1896թթ. ընթացքում 300 000 հայեր կոտորվեցին, բռնի կրոնափոխ եղավ շուրջ 100 000 հայ, ավերվեց 2500 գյուղ, իսկ 1894-1897թթ. շուրջ 100 000 հայեր արտագաղթեցին երկրից: Օսմանյան կառավարությունն այս ջարդերով կարողացավ կայսրության հայ բնակչության թիվը նվազեցնել 400 000-ով, որից 200 000-ը՝ միայն Վանից, Բիթլիսից ու Էրզրումից: Ջարդերի սարսափից երկրից հեռացան նաև մեծ թվով մտավորականներ, որոնցից շատերը, 1908թ. երիտթուրքերի նտավորականներ, սահմանադրական կարգերի վերահեղափոխությունից, սահմանադրական կարգերի վերահաստատումից ու խոստացված ազատության լուրերից խաբված, վերադարձան Թուրքիա ու զոհ գնացին 1915թ. եղեռնին: Երբեք և երբեք չեն ունեցել ջարդերի մեջ:

Քրդերը մեծ մասնակցություն էին ունենում ջախջախող մեջ:
Հետաքրքիր է իռլանդացի լրագրող Դիլոնին հայտնած մե-
քողի կարծիքը. «Թուրքերն ատում են հայերին, բայց մենք
չենք ատում նրանց: Մենք միայն նրանց թալանն ենք ուզում,
թուրքերը՝ նրանց կյանքը»:

Օտար հակազդեցություններ: Մի որոշ ժամանակ եվրոպան իբրև թե տեղյակ չէր, թե՛ ինչ է կատարվում այնտեղ: Իհարկե թե՛ միսիոներները և թե եվրոպական հյուպատոսներն իրենց կառավարություններին զեկուցում էին

Վիլիելմ Բ կայսրը
թուրք սպայի
համազգեստով

հեղափոխականները շուտով ներկայացրին իրենց պահանջները՝ հայտարարելով, որ հետաքրքրված չեն բանկի դրամներով, պաշտոնյաներին չեն վնասելու, սակայն սպառնացին բանկը հօդս ցնդեցնել, եթե իրենց պահանջները չկատարվեն և խոստում չտրվի Հայկական հարցը միջազգային միջնորդությամբ քննելու։

Եվրոպական պետությունները դարձյալ միջամտեցին, որպեսզի իրենց դրամագլուխներն ու բանկում գոյություն ունեցող ոսկիները չվնասվեն։ Սուլթանի մոտ բարեխոսելու սուտ խոստումներ տվեցին հայ հեղափոխականներին ու նրանց երկրից դուրս հանեցին։ Իսկ սուլթան Համիդը մայրաքաղաքի ջարդերով պատասխանեց հեղափոխականների պահանջին։ Կ. Պոլսում

կոտորվեց 2000 հայ։

Լոբանով-Ռոստովսկին, որ այդ ժամանակ Եվրոպայում էր գտնվում, Բանկ Օտոմանի գրավման հեռագիրն ստանալուն պես կաթվածահար էր եղել ու մահացել։ Նրան փոխարինող Նելիդովը բոլորովին այլ դիրք բռնեց Օսմանյան կայսրության հանդեպ։ Ռուսաստանի այդ մոր կարծիքը կոտորածներին վերջ տալու պատճառներից մեկը եղավ։

Ֆիդայական վրեժխնդրություն։ 1896-1906թթ. բազմաթիվ փոքր ու մեծ գործողություններով դաշնակցությունը փորձեց հայ ժողովրդի թափած արյան վրեժը լուծել, պատժել հանցավորներին։ Ու վրեժխնդիր երիտասարդները, ֆիդայական խմբեր կազմած, գալիս էին Կովկասից, Պարսկաստանից կամ հենց երկրի ներսից։ Ո՛չ օսմանյան բանտերը և ո՛չ կախաղանը չէին վախեցնում նրանց, միայն թե փրկվեր հայր բռնակալներից։ Տարիներ հետո Սասունի ապստամբության առիթով Ֆրանսիայի նախարարներից Դելկասեն գրել էր. «Մի վարչակարգում, ուր կառավարությունը գնդակի ուժով է երկիրը վարում, բնական է, որ ընդդիմությունն էլ դինամիտով կարտահայտվի»։ Հայ ֆիդային առասպելական տիպար էր դարձել ու հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի մեջ ստանձնել էր նույն դերը, ինչ սերբ կամ բուլղար հայդուկը և հույն կլեֆտը։ Շատ են անուններն այդ առասպելական մարտիկների՝ Աղբյուր Սերոբ, Անդրանիկ, Նիկոլ Դուման, Գևորգ Չավուշ, Բաբկեն Սյունի, Դժոխք Հրայր, Մուրադ...

Ֆիդայական գործողությունների մեջ հիշատակելի դեպքերից է 1897թ. հունիսի 24-ի Խանասորի արշավանքը։ Հանդիսավոր երդում տալուց հետո Վարդանի ղեկավարությամբ Պարսկաստանից ճամփա է ընկնում 254-հոգանոց խումբը։ Խմբի հետ էին Նիկոլ Դումանը, Եփրեմը, Իշխանը,

Սաքուն, Կարոն, Խեչոն։ Սահմանն անցնելով՝ Խանասորի դաշտում խումբը հանկարծակի է բերում քուրդ Շարաֆ բեկին ու նրա մազրիկ ցեղին և կոտորում։ Դա վրեժն էր Շարաֆ բեկի և նրա ցեղի՝ 1896թ. հայերին տված սոսկալի ջարդի։

Ախլաթի շրջանում փրկարարի դեր ուներ Սերոբը։ Նա կազմակերպել էր Ախլաթի, Բաղեշի ու Սասնա գյուղերը և ինքնապաշտպանության խմբեր ստեղծել։ Հերոսական մարտերը թուրք և քուրդ մեծաթիվ զորքերի դեմ առասպելականացրել էին նրան։ Ժողովուրդը այս մեծ հայրենասերին Աղբյուր Սերոբ է կոչել և բազմաթիվ երգեր հորինել նրա մասին։ Սերոբի վարած մարտերում հաճախ իր կողքին կռվում էր նաև կինը՝ Սոսեն։ 1899թ. 1500 - հոգանոց թուրքական զորքի դեմ կռվելիս վիրավորվում ու մահանում է Սերոբը՝ իր 12 ֆիդայիներով։

Առաքելոց վանքի կռիվն էլ մեկն է հայ ազատագրական պայքարի հերոսական դրվագներից։ Թուրքական զորքը պաշարում է Առաքելոց վանքը, և Անդրանիկն իր փոքրաթիվ խմբով պաշտպանվում է 19 օր, մինչև որ կարողանում է պաշարման գիծը ճեղքել ու հեռանալ։

Առավել հայտնի է Սասունի 1904թ. ապստամբությունը։ Այս մեկը կատարյալ ռազմական գործողություն էր երկու ճակատի վրա՝ Մուշի ու Տիգրանակերտի ուղղությամբ։ Այնտեղ էին Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշը, Հրայրը, Քեռին, Մուրադը, Կայծակ Առաքելը, Գայլ Վահանը, Սեպուհը։ Սասունցիների գլուխ անցած՝ նրանք երկու ամիս տևող կռվում պաշտպանում են Սասունը թուրքական բանակի 13 զորախմբի և հազարավոր քրդերի հարձակումից։ Սասունի ապստամբությունը մեծ տպավորություն գործեց ժողովրդի վրա։

Ֆիդայական գործողությունները մեծ նշանակություն ունեցան ամենից առաջ հայ ժողովրդի հավաքական հոգեբանության վրա՝ նրանց հոգին հույսով ու ոգևորությամբ լցնելու և ջարդերի թողած ուժեղ սարսափը, կորստի և անկարության զգացումը որոշ չափով մեղմելու տեսակետից։ Այդ գործողություններն իրենց ազդեցությունը թողեցին նաև թուրք ու քուրդ անսամ ռոմնությունների վրա։ Ֆիդայիները թե՛ իրական գործով և թե՛ թուրքերի ու քրդերի մեջ տարածած սարսափով հայ գյուղացուն պաշտպանեցին։ Բայց այս գործողությունները մեծ զոհեր տարան, ու մեր ազատագրական պայքարի զոհասեղանի վրա թափվեց հայ անձնագոհ երիտասարդության արյունը։

Սահափորձ սուլթանի դեմ։ Շարունակվում էր հայերին աստիճանաբար բնաջնջելու սուլթան Համիդի քաղաքականությունը։ 1904թ. դաշնակցության ժողովներից մեկում «կարմիր» սուլթանին իր որջի մեջ ահաբեկելու որոշում ընդունվեց։ Սկսեցին նախապատ-

Խանասորի արշավանքի
իրամասնապարսկան կազմը. 1897թ.

Անդրանիկ

Մահափորձն, այնուամենայնիվ, տեղի ունեցավ 1905թ. հուլիսի 21-ին՝ ուրբաթ օրը, երբ Համիդը մզկիթից դուրս պիտի գար և ծալոված հեղափոխական Ռուբինա Արեշյանի (Օհանջանյան) հրավերով նրա կառքը նստեր պալատ գնալու համար։ Բայց տարօրինակ պատահականությամբ սուլթանը խոսքի բռնվեց շեյխ ուլ Իսլամի հետ և ուշացավ։ Կառքը պայթեց այն ժամանակ, երբ սուլթանը դեռ կառքին չէր հասել։ Մահափորձը

Սուլթանի մահափորձը՝ որպես ժայրաստիճան համարձակ քայլ ու ցնցող լուր, որպես հիշեցում Հայկական հարցի, մեծ արձագանք գտավ եվրոպական մամուլում: Իսկ Թուրքիայում ժայր առան ձերբակալությունները: Դեպքից բավական հետո ոստիկանությունը գտել էր հետքը. դաշնակցությունն էր կազմակերպել մահափորձը:

1. Նախնական մակարդակի սահմանադրական կարգեր հաստատել երկրում, որ նշանակում էր որևէ տեսակի ներկայացուցչական համակարգ (բայց ոչ, իհարկե, այսօրվա իմաստով խորհրդարանային կառույց)։

3. Կայսրության բոլոր ժողովուրդների մեջ՝ մահմեդական թե քրիստոնյա, զարգացնել օսմանյան քաղաքացիության գիտակցությունը և օսմանյան հայրենիքին ծառայելու գաղափարը:

Շատ պարագաներում սուլթանի դեմ մղած իրենց պայքարի ու բռնած դիրքի պատճառով այս շարժման հետևորդները պարտադրվում էին լքել Կ. Պոլիսը ու

3

Երիտասարդ օսմաններն իրենց գործունեությունը փոխադրեցին Եվրոպա: Այստեղ շարժման ղեկավարներն էին Ամեդո Ռիզան և սուլթանի ազգականներից իշխան Սաբահեդդինը: Հայ հեղափոխականները, առաջին հերթին՝ դաշնակցությունը, հավատ էին ընծայում օսմանցի այլախոհների այս շարժմանը՝ հուսալով, որ նրանց հաղթանակով կարելի է Արևմտահայաստանի դատին արդար լուծում տալ: Իհարկե, հետագա դեպքերը եկան փաստելու, որ այդ բաղձանքը երբեք իրականություն չէր դառնալու:

Երիտասարդ թուրքերի հեղաշրջումը: Տասնամյակներ առաջ արմատավորված երիտասարդ օսմանների գաղափարախոսությունն արագ տարածվում էր: Առաջանում էին խմբակցություններ, որոնք նպատակադրում էին խորտակել սուլթանական կարգերը և ժողովրդավարական վարչակարգ հաստատել երկրում: Այս երիտասարդներից շատերը ծառայում էին բանակում և, հակառակ սուլթան Զամիդի գործակալների աջալուրջ հսկողությանը, կարողացել էին բանակում համախոհներ գտնել ու իրենց գաղափարները կարողացել էին բանակում համախոհներ գտնել ու իրենց գաղափարները տարածել: Ստեղծված այդ խմբավորումները, հետզհետե միավորվելով, վերա-ծվեցին ծավալուն շարժման, որն ստացավ «Երիտասարդ թուրքեր» (Երիտթուր-քեր) անվանումը:

Երիտասարդ թուրքերը հիմնեցին իրենց կուսակցությունը Իթթիհադ վեթերաքբի (Միություն և առաջադիմություն) անունով: Նրանք իրենց ուժերը կենտրոնացրին Սալոնիկում, ուր և ծրագրեցին սուլթանին գահընկեց անելու և

կայսրության մեջ ժողովրդավարական կարգեր հաստատելու հեղաշրջումը:

Հեղաշրջումը տեղը ունեցավ 1908թ. հուլիսի 10-ին: Որպես հակազդեցություն կատարվածին՝ սուլթան Աբդուլ Համիդը հայտարարեց, թե հուլիսի 11-ից վերահաստատված է 1876թ. սահմանադրությունը: Սուլթան Համիդը, ճիշտ է, մնաց գահի վրա, բայց սահմանադրությունը վերահաստատվեց, և տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ: Հայությունը մեծ խանդավառությամբ ընդունեց հեղաշրջումը: Երիտասարդ թուրքերը օսմանյան բոլոր ժողովուրդներին խոստանում էին հավասարություն ու եղբայրություն:

Ադանայի ջարդը: Հայ ժողովրդի ոգևորությունը երկար չտևեց: Հեղաշրջումից հազիվ մեկ տարի անց հայությունն ականատես եղավ տխուր իրականության: Ադանայի դեպքերը ծավալվեցին այն ժամանակ, երբ սուլթան Համիդը Կ. Պոլսում իր հետադիմական կողմնակիցների հետ երիտասարդ թուրքերի դեմ դավադրություն էր կազմակերպել: 1909թ. ապրիլին հետադիմական ու կրոնամոլ տարրերը, մի հայի ու թուրքի միջև ծագած անմշան ընդհարումը պատրվակ ծառայեցնելով, գրգռեցին ամբոխին ու հարձակվեցին Ադանայի հայկական թաղերի վրա: «Դրությունը խաղաղեցնելու» համար ոստիկանությունը միջամտեց երեք օր հետո միայն, երբ 2000 զոհ կար արդեն: Մի քանի օրվա դադարից հետո նորից սկսվեց հարձակումը՝ այս անգամ զորքի մասնակցությամբ: Երիտթուրքերը, Կ. Պոլսում նորից տեր դառնալով կացությանը, զորք էին ուղարկել Ադանա, բայց զորքը, Ադանայում ամբոխին միանալով, մասնակցել էր թալանին ու սպանդին: Ադանան միակը չէր: Կոտորածը տարածվեց Կիլիկիայի հայաշատ քաղաքներում ու հայկական գյուղերում: Մարաշից մինչև Քեսար: Որոշ վայրերում հայերն ինքնապաշտպանության դիմեցին և կարողացան փրկվել: Կոտորածը դադարեց մեկ ամիս հետո, երբ հայերը շուրջ 30 000 զոհ էին տվել ու տնտեսապես ավերվել:

Կառավարությունը փորձեց արդարանալ՝ Կիլիկիայի ջարդերը սուլթանի ազգայնամոլ հետևորդներին վերագրելով: Թեպետ Աբդուլ Համիդը գահընկեց էր արվել ու աքսորվել, բայց հարցերն այնքան էլ պարզ չէին: Առաջացավ լուրջ կասկած ու վերապահություն հայերի մեջ, որոնք այնքան խանդավառությամբ էին ընդունել երիտթուրքերի հեղաշրջումն ու սահմանադրական կարգերի վերահաստատումը: Մեծ էր հուսախաբությունը մանավանդ դաշնակցության շարքերում:

Երիտթուրքերի հետագա քաղաքականությունը: Կիլիկիայի ջարդերը ազդանշան էին միայն: Հետագա իրադարձությունները եկան՝ ավելի ու ավելի բացահայտ դարձնելու երիտթուրքերի կուսակցության նպատակներն ու համաթուրանական գաղափարների իրագործման նրանց ընտրած ուղին:

1912թ. բալկանյան երկրները՝ Բուլղարիան, Սերբիան, Հունաստանը և Ռումինիան, Թուրքիայի դեմ պատերազմ հայտարարեցին: Պատերազմը ավարտվեց Օսմանյան կայսրության պարտությամբ, և նա կորցրեց գրեթե իր ամբողջ եվրոպական հողերը: Թուրքական կառավարությունն այս ծախողումից հետո իր ուշադրությունը դեպի երկրի ներսը դարձրեց և սկսեց օսմանացման քաղաքականություն տանել, այսինքն՝ երկիրը միատարր դարձնել:

Իբրև օսմանացման առաջին քայլ՝ թուրքերենը հայտարարվեց միակ պաշտոնական լեզու, թուրքական կրթությունը պարտադիր դարձավ, իսկ

փողոցների և խանութների ցուցանակները միայն թուրքերենով պիտի լինեին: Եվրոպական պետությունների ազդեցությունը կայսրության մեջ նվազագույնի հասցնելու համար եվրոպական ընկերություններին ու հիմնարկություններին պարտադրվում էր ունենալ թուրք բաժնեկից և հայ ու հույն պաշտոնյաների փոխարեն թուրքեր վարձել:

Օսմանացման այս քաղաքականությունը մերժում էր կայսրությունը դաշնակցային կապերի միջոցով զանազան ինքնավար ժողովուրդների միություն դարձնելու հնարավորությունը: Այսինքն՝ մերժվում էին այն սկզբունքները, որոնց վրա հենված երիտթուրքերը պայքար էին տարել համիդյան վարչակարգի դեմ:

1913թ. ազգայնական իթթիհադականները կառավարությունն իրենց ձեռքն առան ու ավելի սաստկացրին օսմանացման գործընթացը երկրում: Կառավարության մեջ մտան նաև էմվերը՝ ռազմական նախարար, Թալեաթը՝ ներքին գործոց նախարար, և Ջեմալը՝ ծովային ուժերի նախարար:

Երկրի այս նոր դրվածքում միայն բարենորոգումները կարող էին հայերի դրությունը փրկել: Եվ հայերը, Բալկանյան պատերազմի արդյունքներից ոգևորված, դարձյալ սկսեցին արժարծել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով առաջադրված բարենորոգումների հարցը:

Դարձյալ ամիսների քաջքշուկն ու մեծ տերությունների շահերի բախումը խոչընդոտեցին բարենորոգումների ծրագրի իրականացմանը: Մի շարք փոփոխություններից ու փոխզիջումներից հետո 1914թ. հունվարի 26-ին վերջապես ստորագրվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Գործադրման առաջին քայլը եվրոպացի նահանգապետների նշանակումն էր, որոնք շուտով ճանապարհ ընկան դեպի Թուրքիա: Սակայն վրա հասավ համաշխարհային պատերազմը: Թուրքական կառավարությունը, պատերազմը պատրվակ բռնելով, հրամայեց նրանց դուրս գալ երկրից: Այսպիսով, փակվեց հայկական բարենորոգումների հարցը: Պատերազմի մեջ մտած Թուրքիան իր ազգայնամոլ համաթուրանական ծրագրերի իրագործմանն անցավ:

1. Սուլթան Չամիդըն ի՞նչ դիվանագիտություն էր խաղում եվրոպական պետությունների նկատմամբ, և այդ խաղը ի՞նչ հիմքեր ուներ:
2. Անգլիան ինչո՞ւ էր 1890-ական թվականներին հետաքրքրված հայկական բարենորոգումներով:
3. Բանկ Օտոմանի գրավումն ի՞նչ նպատակ ուներ. եվրոպացիներն ինչպե՞ս վարվեցին: Չե՞ր կարծիքով ծի՞շտ է նման արարքով թեկուզ ամենասուրբ նպատակին հասնել:
4. Ֆիդայական գործողություններն ի՞նչ նշանակություն ունեցան:
5. Երիտասարդ օսմաններն ի՞նչ նպատակ ու խնդիրներ ունեին: Ովքե՞ր էին այդ այլախոհների ղեկավարները:
6. Ղաշնակցությունն ի՞նչ դիրք բռնեց երիտասարդ օսմանների նկատմամբ: Ինչպե՞ս եք գնահատում նրա այդ դիրքորոշումը:
7. Ի՞նչ է օսմանացման քաղաքականությունը: Տարբերություն տեսնո՞ւմ եք արդյոք դրա և համաթուրանական գաղափարների միջև:

1. Այս դասանյութի մեջ «Եվրոպայի հայասիրությունը» ենթավերնագրում մի հարց է առաջադրված, որը լուծում է պահանջում: Այս հարցն այսօր էլ անկախ Հայաստանի իշխանության արտաքին քաղաքականության ոլորտում արժարժվում է ամեն օր ու զանազան լուծումների հանգում: Որպեսզի դուք էլ, իբրև Հայկական հարցի գիտակ աշակերտներ, մասնակից լինեք որոշում կայացնելու այդ գործընթացին, դասարանում խմբերի բաժանվե՛ք, յուրաքանչյուր խումբ թող ստանձնի Հայաստանի դիվանագիտական առևտուրը որևէ պետության հետ (Թուրքիա, ԱՄՆ, Ռուսաստան, Ադրբեջան): 4 խմբերը, դասարանում առանձին-առանձին աշխատելով, կարող են պատրաստել իրենց կարծիքները և զեկուցել դասարանին:
2. Այս գլխում համառոտ խոսվեց Ադանայի ջարդի մասին: Այդ ջարդը մեծ հարված էր հայության համար: 4. Պոլսի պատրիարքարանը երկու հաջորդական պատվիրակություններ ուղարկեց Կիլիկիա: Ջապել Եսայանն առաջինի անդամ էր: Վերադարձից հետո նա իր տպավորությունները գրի առավ ու հրատարակեց «Ավերակներուն մեջ» հատորով: Գտե՛ք և կարդացե՛ք այդ գիրքը:
Իսկ որպես դասարանային աշխատանք, ուսուցիչը նախ ծեգ կբացատրի, թե ո՞վ էր Ջապել Եսայանը, ապա կկարդա «Ավերակներուն մեջ» գրքի առաջաբանը: Ուշադիր լսե՛ք, ապա յուրաքանչյուրդ հենց դասարանում գրի առե՛ք ձեր տպավորությունները կամ տեղեկությունը Կիլիկիայի ջարդերի մասին:

ՑԱՐԻԶՄԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿՈՎԿԱՍՍՈՒՄ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՄԻՆՈՐ ԿՆՃԻՌ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՅԱՐԱԿԱՆ ԲՈՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Ցարական կառավարության քաղաքականությունը կայսրությունում ապրող փոքրամասնությունների նկատմամբ հիմնված էր ազգային ու կրոնական անհանդուրժողականության վրա: Օսմանյան կառավարության գործադրած հալածանքների հետ համեմատած՝ բարվոք էր վիճակը Արևելահայաստանում, ուր գոյություն ուներ ազգային-կրոնական կյանքի որոշ ազատություն՝ զոմե մինչև Ալեքսանդր Բ ցարի սպանությունը (1881թ.):

Ռուսացման շեշտված քաղաքականությունը։ Ալեքսանդր Գ ցարն իրեն շրջապատեց հետադիմական ու կրոնամոլ գործիչներով, որոնց գլխավորում էր Պոբեդոնոսցևը։ Պոբեդոնոսցևի առաջին քայլը եղավ այն, որ նա հեռացրեց ներքին գործերի մախարար հայազգի Լոռիս-Մելիքովին։ Վերջինս փորձում էր Ռուսաստանը դեպի արևմտյան սահմանադրական կարգեր առաջնորդել։ 1881թ. Ռուսաստանում որդեգրվեց կայսրության ոչ-ռուս ժողովուրդներին բռնի ռուսացնելու քաղաքականությունը։ Այդ քաղաքականության թիրախը դարձան ֆինները, բալթյան երկրների ավետարանականները, կաթոլիկ լեհերը, հրեաները և հայերը։ Վրացիներն արդեն ռուսական եկեղեցուն էին հպատակվում։ Ինչ վերաբերում է կայսրությունում ապրող իսլամ ժողովուրդներին, նրանք իրենց ցածր քաղաքակրթությամբ ու մախմական կենցաղով արհամարհանքի առարկա էին կառավարության համար, որը հանդուրժում էր, պաշտպանում ու իր շահերին ծառայեցնում նրանց։ Այդ քաղաքականությանը պաշտպանում ու իր շահերին ծառայեցնում էր տալիս և իրավունք՝ բնակվելու հայկական հողերի վրա, մախընտրություն էր տալիս և իրավունք՝ բնակվելու հայկական հողերի վրա, իսկ հայերին մշակելի հողամաս տալու կամ վաճառելու համար նրանց ռուսական եկեղեցուն հարելու պայման էր դնում։ 1894-1896 թվականներին, երբ սական եկեղեցուն հարելու պայման էր դնում։ 1894-1896 թվականներին, երբ սական եկեղեցուն հարելու պայման էր դնում։ 1894-1896 թվականներին, երբ սական եկեղեցուն հարելու պայման էր դնում։

Հայկական հարցի պատմությունն ունամուլ աշագարհում պատկերված է

Դեպքերի այս հաջորդականությանն իբրև հետևանք՝ 1905թ. օգոստոսի 1-ին ցարը չեղյալ համարեց հայոց եկեղեցական կալվածքների վերաբերյալ իր հրամանագիրը, և բռնագրավված կալվածքներն ու գույքը վերադարձվեցին իրենց օրինական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին: Դպրոցները վերաբացվեցին: Հայությունը միահամուռ ու հարատև պայքարով տիրացավ իր իրավունքներին: Տեղի ունեցածն Անդրկովկասի առաջին համահայկական շարժումն էր բռնապետության դեմ: Համահայկական, որովհետև ցարական իշխանության ընթացքը հայ եկեղեցու դեմ անտարբերությունից հանել էր նույնիսկ հայության ամենապահպանողական, քաղքենի և ռուսացած տարրին:

2

ՅԱՐԱԿԱՆ «ԲԱԺԱՆԻՐ, ՈՐ ՏԻՐԵՍ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եկեղեցական կալվածքների հարցով ի հայտ եկած հայ դիմադրական ուժը

Հայ-թաթարական կռիվից, Արամայիսի խումբը, 1905-1906թթ.

Հայ-թաթարական կռիվից, Մեքասուրացի Մուրադը Ջանգեզուրում, 1905-1906թթ.

անցանկալի երևույթ էր ցարական իշխանության համար, իսկ հայերի ազգային-հավաքական ուժը Կովկասում հակակշռի տակ պահելու միջոցը թաթարներն էին:

Հայ-թաթարական հակամարտության արմատները: Դժվար չէր թաթարներին հայերի դեմ լարել, մանավանդ, որ իրենց պաշտպան կանգնած ցարի անկումից վախենալով՝ թաթարները պաշտպանում էին նրա իշխանությունը: Ավելին, թաթարները չէին կարողանում հանդուրժել հայերի տնտեսական վերելքը Կովկասում, հատկապես նավթարդյունաբերության մեծ կենտրոն դարձած Բաքու քաղաքում: Արդարև, հայերն իրենց կրթական բարձր մակարդակով, առևտրական նախաձեռնություններով, նավթային ընկերությունների մեջ գրաված բարձր պաշտոններով սկսել էին սոցիալական, տնտեսական ու վարչական բարձր դիրքերի հասնել Բաքվում ևս, և դա նախանձ էր շարժում ու թշնամություն: Կար նաև մեկ այլ հարց, դա թաթարների

կապվածությունն էր Թուրքիայի ու նրա համախալանական գաղափարաբանության առաջնորդների հետ, որոնց դեմ հայերն ազատագրական պայքար էին մղում: Թաթարները դա համարում էին թշնամություն նաև իրենց դեմ:

Անդրկովկասի լարված այս մթնոլորտում կառավարությունը «բաժանի՛ր, որ տիրես» իր վաղեմի քաղաքականությամբ թաթարներին գրգռեց հայերի դեմ:

Կազմակերպված դիմադրություն Անդրկովկասում: Ցարական իշխանության հալածանքները, գրաքննությունն ու ճնշումներն անտանելի էին դարձել Կովկասահայության համար: Ցարական իշխանությունը համարվում էր ո՛չ միայն հայության, այլև ամբողջ աշխատավոր ռուս և ոչ ռուս ժողովրդի թշնամին: Ավելին, հայերի հիշողության մեջ դեռ թարմ էր Օսմանյան կայսրությունում 1894-96թթ. գործադրված հայկական կոտորածների ընթացքում Ռուսաստանի բռնած դիրքը, երբ Լոբանով-Ռոստովսկին բացահայտ քաջալերել էր սուլթանին ու խոչընդոտել հայկական բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրի իրագործմանը: Ահա թե ինչու Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության 1904թ. ընդհանուր ժողովը որոշեց Կովկասահայության պաշտպանությունն էլ ներառել իր գործունեության մեջ և միանալ հակացարական շարժմանը:

Որպես գործնական քայլ՝ Դաշնակցության խորհուրդը 1905թ. մայիսին «Կովկասյան նախագիծ» կոչված ծրագրով որոշեց ինքնապաշտպանությունից անցնել հեղափոխական գործունեության Անդրկովկասում և միանալ Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխությանը՝ հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համար: Ծրագիրը խափանվեց ցարական կառավարության մի դավադիր քայլով՝ թաթարներին հայերի դեմ հարձակման մղելով: Ու դաշնակցությունը դիմեց ժողովրդի ինքնապաշտպանությանը:

Հայ-թաթարական ընդհարումները: 1905թ. փետրվարին Բաքվում թաթար կրոնապետների «Ջիհադ» (սրբազան պատերազմ) հայտարարությամբ թաթար կրոնականների հարձակումներ սկսեց հայկական թաղերի վրա. զինված թաթար ամբոխը հարձակումներ սկսեց հայկական թաղերի վրա. կողոպուտ, հրկիզում ու սպանություն: Գազազած ամբոխը հայերի դեմ էր դուրս եկել՝ հավատալով այն գրգռող կոչերին, թե իբր հայերն իրենց վրա հարձակման եկել՝ հավատալով այն գրգռող կոչերին, թե իբր հայերն իրենց վրա հարձակման եկել են պատրաստվում: Իսկ զորքն ու ոստիկանությունը չէին միջամտում: Հայերի դիմումն էլ նահանգապետ Նակաշիժեին անպատասխան մնաց: Առաջին օրերի շփոթից հետո դաշնակցության Բաքվի Կենտրոնական կոմիտեն ձեռնարկեց պաշտպանության կազմակերպումը և մի կոչ ուղղեց Բաքվի թուրքերին՝ երկու ժողովուրդների միջև խաղաղությունն ու համակեցությունը պահպանել և թշնամում այլ տեղ փնտրել: Նիկոլ Դումանը և Աբրահամ Գյուլխանդանյանը ղեկավարում էին պաշտպանությունը, որը շուտով հակահարձակման վերածվեց: Հայերին օգնում էին ռուսական բանակի հայ զինվորները՝ զենք ու զինամթերք հասցնելով: Հայ զինված ուժերը պարտության մատնեցին թաթարներին ու պարտա-

Նակաշիժեի տնտեսական Բաքվում

Հայ-թաթարական բնդիտարումների դասերը։ Ռուսական բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունը հատկանշական է ոչ միայն արեհին, այլև բոլոր բռնակալ պետություններին։ Եթե ցարերը թաթարներին գտագործեցին հայերի դէմ, օսմանյան կառավարությունը լարեց քրդերին։ Աւածենք այդ մասին և զուգահեռներ գծենք շատ մոտիկ անցյալի դէպքերի ետ։ Հիշենք, որ այսօր Թուրքիան հայոց ցեղասպանության ուրացման իր ղուլցքի մեջ փորձում է հրեությանը լարել հայերի դէմ, ցույց տալ, թե ինքը ըկարար դեր է ունեցել հրեական ողջակիզման տարիներին՝ հրեաներին Թուրքիայում ապաստան տալով, իսկ հայերը միշտ էլ թշնամական կեցվածք ունեցել հրեաների հանդեպ։ Վերադառնալով ցարական տիրապետությանը՝ ք կարծում, որ նույն քաղաքականությունը շարունակվեց մաև խորհրդային սրչակարգի օրոք, չնայած խորհրդային ղեկավարները հայտարարում էին, թե խորհրդային Միության մեջ ազգամիջյան հարցերը լուծված են։ Չնայած ռգեր էին հորինվում «եղբայր դարձան Հայաստան, Ադրբեջան», բայց արունակվում էր հակամարտությունը Ղարաբաղում ու Նախիջևանում։ Ավելի վշտ, կենտրոնական իշխանությունների փոքրամասնություններին վերաբերող քաղաքականության պատճառով հրահրվում էր այդ հակամարտությունը և գտագործվում միշտ ի շահ Մոսկվայի քաղաքականության։ Նախիջևանի

Օհանջանյանը, Ավետիս Ահարոնյանը և Համբարձումյանը հարցազրույցում հայտարարեցին, որ Դատարանը 52 ամբաստանյալների դեմ երկարատև բանտարկության կամ աքսորի վճիռ արձակեց: Այդուհանդերձ, վճիռը թույլ էր՝ համեմատած ահավոր ամբաստանագրի հետ. պատճառն այն էր, որ Ստոլիպինը չկար այլևս, և փոխվել էր ցարական իշխանության քաղաքականությունը: Ռուսաստանն սկսեց սիրաշահել հայերին ու Հայկական հարցն օգտագործել օսմանյան պետության դեմ:

ՀԱՐՑԵՐ

1. Կովկասի ժողովուրդների մեջ ինչո՞ւ ռուսացման քաղաքականության հատուկ թիրախ դարձան հայերը, ինչպե՞ս արտահայտվեց դա:
2. Ցարական իշխանությունն ինչո՞ւ էր հալածում հայկական ազգային կուսակցություններին:
3. Եկեղեցական կալվածքների բռնագրավումն ի՞նչ ազդեցություն էր թողել հայ ժողովրդի լայն խավերի վրա և ինչպիսի՞ հակազդեցության պատճառ էր դարձել:
4. Ինչո՞ւ է ասվում, թե խրիմյան Հայրիկն իր վաղեմի հեղափոխական տիպարին էր վերադարձել: Ի՞նչ գիտեք նրա մասին:
5. Ցարն ինչո՞ւ հետ վերցրեց հայ եկեղեցու կալվածքների բռնագրավման մասին իր հրամանագիրը:
6. Դաշնակցությունն ինչո՞ւ որոշեց կովկասահայության դատն էլ ներառել իր նպատակների մեջ:
7. Նակաշիժեն ի՞նչ դեր խաղաց հայ-թաթարական ընդհարումների մեջ: Ի՞նչ վախճան ունեցավ նա:
8. Ավելի մոտ անցյալից ի՞նչ զուգահեռներ կարելի է գծել 1905-1906թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների հետ:
9. 1908թ. ինչո՞ւ հալածվեց հայությունը, հատկապես Դաշնակցությունը, և ի՞նչ եղավ արդյունքը:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Ներքևում բերված են երեք գրություններ:

Առաջինը Հայկական ինքնապաշտպանության Կենտրոնական կոմիտեի ազդն է՝ ուղղված բոլորին:

Երկրորդը մի կարծ մեջբերում է հայոց Հայրիկի կողմից ցարի հրամանագրի հանդիսավոր մերժման կոնդակից:

Երրորդը Պլևեի հեռագիրն է խրիմյան Հայրիկին: Նակաշիժեն զեկուցել էր Գոլիցինին և նրա միջոցով՝ Պլևեին, որ ինքն այցելել էր խրիմյանին ու պահանջել ցարի հրամանագիրը շուտափույթ գործադրել, սակայն խրիմյանը մերժել էր հնազանդվել: Դասարանում խմբերի բաժանվե՞ք և կարդացե՞ք գրությունները: Այս զխում ձեր սովորած նյութերի լույսով վերլուծե՞ք դրանք և խմբի տեղեկագիրը պատրաստե՞ք դասարանում կարդալու համար:

ԱԶԴ

«Այս խորհրդավոր պահին, երբ վեհափառ Հայրիկը կտրուկ կերպով մերժել է մեր եկեղեցական ազգային սեփականություն կազմող կալվածները ռուս կառավարության հանձնելը, երբ Ս. Սիմոնի բոլոր անդամները, թեմակալ բոլոր առաջնորդները իբրև իրենց բողոքի արտահայտություն հրաժարվել են պաշտոններից, երբ ժողովուրդը ոտքի է կանգնել և բողոքում է այդ կարգադրության դեմ, յուրաքանչյուր հայ պարտավոր է միանալ այդ բողոքի հոսանքին և չխոնարհվել բռնակալ կառավարության պահանջի առաջ: Ահա հենց այդ պատճառով բոլոր կոնսիստորիաների և հոգևոր կառավարությունների անդամներին ու պաշտոնյաներին, գործակալներին, քահանաներին, երեսփոխաններին, կալվածների կառավարիչներին ու կապալառուներին սրանով նախազգուշացնում ենք, որ իրանք ոչ մի դեպքում չհանձնեն իրանց հսկողության տակ գտնվող կալվածները, ոչ մի թուղթ չստորագրեն, ոչ մի դոկումենտ չհանձնեն, ոչ մի կալված կամ գումար ցույց չտան և այլն, և այլն:

Հակառակ դեպքում այդպիսիները իբրև ազգային դավաճաններ և ստոր մարդիկ կստանան իրանց արժանի վարձատրությունները»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

«... Ուստի պատուիրենք հրամանագրել ընփոյթ ստորադրեալ Ձեր թեմական ատենից, Վանահարց, գործակալաց և երեցփոխանաց եկեղեցեաց, զի ի դէպս գրաւման քաղաքացիական իշխանութեան զստացուածս եկեղեցեաց և վանօրէից մերոցն մի ունիցին զմասնակցութիւն ինչ ի գործողութիւնս յանձնողականս և ստացողականս»:

ՄԿՐՏԻՉ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս 21 օգոստոս 1903, Էջմիածին

3 օգոստոս 1903, Պետրոգրադ

Էջմիածին

Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոս Մկրտչին

«Տեղեկանալով, որ եկեղեցական գույքերի վերաբերմամբ հունիս 12-ի բարձրագույն հրամանի գործադրությունը հապաղումների է ենթարկվում, խնդրում եմ Ձերդ Սրբությունից հոգալ անհապաղ կարգադրություն անելու այդ մասին: Ամեն մի հետաձգում, իբրև անհնազանդություն կայսերական կամքին, առաջ պիտի բերի ծանր հետևանքներ»:

Ներքին գործոց նախարար Պլևե

ԳԼՈՒԽ 9 ԴԵՊԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱՐ ՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԱՅՐՈՂ ԲՈՒՐԱՆԵՐԸ

Եվրոպական մեծ պետությունների քաղաքական ու տնտեսական մրցակցությունը, ինչպես նաև նրանց կայսերապաշտական ձգտումները պայթյունավտանգ վիճակ էին ստեղծել աշխարհում: Համաձայնության պետությունների (Ամստամտ) և Եռյակ (հետագայում՝ Քառյակ) միության երկրների հակամարտություններն անխուսափելի էին դարձրել ընդհանուր պատերազմը:

պայմաններ է պարտադրում, որոնք չընդունելու դեպքում սպառնում է պատերազմ հայտարարել Սերբիային: Սերբերն ընդունում են բոլոր պայմանները, բացի ավատրոհունգարական բանակի մուտքը իրենց երկիր մարդասպանիչ փնտրելու համար:

Թուրքիայի «մեծ երազը»: Պատերազմի նախօրյակին թե՛ դաշնակից պետությունները և թե՛ եռյակ զինակցությունը փորձեցին թուրքերին իրենց զինակից ունենալ: Իթքիհադական կառավարությունը նախընտրեց Գերմանիային՝ իբրև դաշնակցի: Բայց ի՞նչ էր այդ «մեծ երազը», որ մեկ բառով պանթուրքիզմ կամ պանթուրանիզմ է անվանվում:

Օսմանցի թուրքերի համար ցանկալի չէր ոչ իսլամ ժողովուրդների հետ շփում ունենալ. ահա այս էր պատճառներից մեկը, որ հայերը, հույներն ու հրեաները թուրքերից լիովին առանձին կառույցներով «միլլեթների» մեջ էին ընդգրկվել: Ինչպես գրում է Օսմանյան կայսրությունում 1913-1916թթ. ամերիկյան դեսպան Ջենրի Մորգենթաուն, թուրքերը «...կազմեցին միլլեթները՝ ո՛չ թե զարկ տալու նրանց ինքնուրույնությանն ու բարօրությանը, այլ որովհետև նրանց կեղտոտ միջատներ էին համարում և, ուրեմն, անհարիր՝ օսմանյան պետության մաս կազմելու»: Նույն տրամադրությամբ, եվրոպացիներին տրված առանձնաշնորհումները նպատակ ունեին թուրքերից անջատ պահել նրանց և սահմանափակել նրանց շփումն ու գործունեությունը կայսրության մեջ: Իհարկե, չմոռանա՞նք, որ եվրոպացիներն էլ տեղական կառույցներին չէին վստահում և նախընտրում էին ունենալ իրենց դատարանը, դպրոցը, հիվանդանոցը և այլն:

Եվ այսպես, Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ: 1914թ. օգոստոսի 2-ին Կ. Պոլսում պաշտոնապես ստորագրվեց Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև գաղտնի համաձայնությունը, իսկ դրա նախորդ օրը Գերմանիան պատերազմ էր հայտարարել Ռուսաստանին: Օսմանյան կայսրությունը, իր զինվորական ուժերը զորաշարժի ենթարկելով, հոկտեմբերի 30-ին առանց պատերազմ հայտարարելու ռմբակոծեց Սև ծովում գտնվող ռուսական ռազմանավերը: Ռուսաստանը նոյեմբերի 2-ին Թուրքիային պատերազմ հայտարարեց և անցավ հակահարձակման:

Պատերազմի հեռանկար հայերի համար: 337-ն 1914թ. հուլիսին իր 8-րդ ընդհանուր ժողովը գումարեց Կարինում (Էրզրում): Իբրև հայության համեմից կազմակերպված ուժը՝ դաշնակցությունը պիտի քններ կացությունը և ճշտեր, թե այդ դժվարին պայմաններում ո՞րն էր լինելու հայ ժողովրդին պատերազմից անվնաս դուրս բերելու ամենաապահով ճանապարհը: Ընդհանուր ժողովուրդը պիտի հավատարիմ մնա իր ապրած երկրի կառավարությանը և կատարի իր պարտքը նրա հանդեպ:

A black and white portrait of a man with a mustache and goatee, wearing a dark suit, white shirt, and dark bow tie. He is looking slightly to the left of the camera. The background is plain and light-colored.

က
မ
က

տարօրինակ էր այն երևույթը, որ ռուսական իշխանությունն արգելում էր արևմտահայ գաղթականներին ռուսական գորքերի կողմից գրավված իրենց տները վերադառնալ: Արևմտահայաստանի այդ ազատագրված հողերի վրա

Ռուսական հեղափոխությունից հետո բոլշևիկները ռալյոններում աշխատանքային ժամանակը համաձայնագիրն ու գաղտնի բանակցությունների փաստաթղթերը և ցարական համաձայնագիրն ու գաղտնի բանակցությունների փաստաթղթերը և ցարական կառավարությանը վարկաբեկելու նպատակով հրապարակեցին դրանք: Այդ ժամանակ էր միայն, որ հայության համար պարզվեց ցարիզմի քաղաքականության բուն էությունը:

ՀԱՐՑԵՐ

1. Ինչպե՞ս սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և ի՞նչ խմբավորումներ էին կռվում իրար դեմ:
2. Ի՞նչ գիտեք պանթուրքիզմի կամ համաթուրանականության գաղափարախոսության մասին:
3. Թուրքիան ինչո՞ւ նախընտրեց մտնել Եռյակ դաշինքի մեջ:
4. Ի՞նչ արդյունք ունեցավ Սարիղամիշի ճակատամարտը:
5. Նիկոլայ Բ ցարը ինչո՞ւ էր փորձում սիրաշահել հայերին:
6. Կովկասյան մյուս ժողովուրդները ցարական կայսրության լծից ազատագրվելու՝ հայերից միանգամայն տարբեր դիրքորոշումներ էին որդեգրել: Որքանո՞վ էր ճիշտ և ինչո՞ւ էր այդքան տարբեր հայերի դիրքորոշումը:
7. Ցարական կառավարությունն ինչո՞ւ սկզբում քաջալերեց հայ կամավորական խմբերի կազմակերպումը, բայց դեռ պատերազմը չավարտված՝ խմբերը ցրելու հրաման տվեց:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Գիտեք, որ պատմական դեպքերն ու երևույթները համեմատական և պատճառահետևանքային ուսումնասիրության ենթարկելիս, այդ երևույթները կամ իրավիճակներն ավելի ցայտուն են դառնում ու հստականում, իսկ դրանց ընթացքը քննելը միտքը զարգացնում է և պատրաստում ուրիշ երևույթներն ավելի դյուրին ու արագ ըմբռնելու համար:
- Այս հիմունքները նկատի ունենալով՝ քննեցե՛ք հետևյալ նյութերը, նշելով նաև, թե ո՞ր խմբին են պատկանում դրանք՝ երևույթների համեմատություն, թե՞ պատճառ-հետևանք հարաբերություն:

ա. Ի՞նչ համեմատություն կա, հայերի իրավիճակի տեսակետից, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակի և 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակաշրջանների միջև:

բ. Արդյոք կարո՞ղ ենք Սարիղամիշի պարտությունը հայերի կոտորածների պատճառը համարել:

գ. Համեմատության կարգով բացատրեցե՞ք նախնական շրջանում
Նիկոլայ Բ ցարի վարած հակահայ քաղաքականությունն ու Առաջին
համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին նրա կեցվածքը:

դ. Դաշնակիցների գաղտնի համաձայնությունն ի՞նչ հետևանք ունեցավ ռուս-թուրքական ճակատի վրա:

ճուռ-թուրքական ճակատի վրա:
Այս աշխատանքը կարող եք կատարել խմբային, այսինքն՝ չորս կամ ութ
խմբերի բաժանվելով՝ յուրաքանչյուրդ մեկ նյութ վերցրե՛ք և ձեր գեկույցը
մերկայացրե՛ք դասարանին:

ԳԼՈՒԽ 10

ՀԱՅՈՑ

ՑԵՂԱՍՊՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

«ՅԲԴԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այն ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում հայերի ջարդը Օսմանյան կայսրության մեջ, «ցեղասպանություն» հասկացությունը գոյություն չուներ: Բայց հայ ժողովրդի դեմ կատարված ոճիրը չէր, որ ցմցեց աշխարհը և պարտադրեց բնութագրել ու բացատրել կատարվածը, այլ Եվրոպայի հրեաների բնաջնջումը:

[illegible]

Ռաֆայել Լենկինի ջանքերի շնորհիվ և հրեաների դեմ կատարված պատերազմական ոճրի ազդեցության տակ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը որոշեց քննել ցեղասպանության հարցը: Բավական երկար քննարկում-

ՄԱԿ-ը և ցեղասպանության հարցը: Բավական երկար քննարկումներից հետո՝ 1946թ. դեկտեմբերի 11-ին, ՄԱԿ-ի Ընդհանուր ժողովը մի բանաձև ընդունեց, ուր ցեղասպանությունը բացատրվում էր իբրև «ցեղային, կրոնական, ընդունեց, ուր ցեղասպանությունը բացատրվում էր իբրև «ցեղային, կրոնական, քաղաքական և այլ խմբավորումների» մասնակի կամ ամբողջական բնաջնջում, և այդ արարքը միջազգային օրենքով ոճրագործություն էր համարվում:

Բանաձևի վավերացումը ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ում պատրաստվելիք փաստաթղթի սկիզբն էր: Բանաձևի վավերացումից հետո էլ չդադարեցին

վեճերը: Գաղութատեր մեծ պետությունները փորձում էին իրենց շահերն ու արարքները պաշտպանել: Խորհրդային Միությունն ուզում էր ջնջել տալ քաղաքական խմբավորումներ բառը՝ Ստալինի կատարած քաղաքական մաքրագործումները ծածկելու համար: Իսկ Ֆրանսիան ու Անգլիան դեմ էին մշակութային ցեղասպանության հիշատակումին՝ անհանգստանալով, թե իրենց գաղութարարական քաղաքականությունը կարող է վտանգվել: Ի վերջո, զանազան փոփոխություններից հետո, ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի համաձայնագիրը (կոնվենցիան) ընդունվեց 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին: ՄԱԿ-ի անդամ յուրաքանչյուր երկիր պետք է վավերացներ այն իր խորհրդարանում: Ի դեպ, ԱՄՆ-ը, որ եռանդուն պաշտպանն էր ցեղասպանության բանաձևի, մերժեց պաշտոնապես հաստատել ՄԱԿ-ի համաձայնագիրը: 1986թ., այսինքն՝ ՄԱԿ-ի որոշումից 38 տարի հետո միայն ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը ցեղասպանության համաձայնագիրն ընդունելու որոշում կայացրեց:

ՄԱԿ-ում ընդունված այդ փաստաթուղթը ցեղասպանությունը բնորոշում էր այսպես. «Ցեղասպանությունը նշանակում է հետևյալ արարքներից որևէ մեկի նպատակադրված գործադրությունը՝ բնաջնջելու ազգային, էթնիկ, ցեղային և կրոնական խմբավորումներ, մասնակի կերպով կամ ամբողջությամբ:

1. Խմբավորման անդամների սպանությունը.

2. Խմբավորման անդամներին ֆիզիկական կամ մտավոր լուրջ վնասներ հասցնելը.

3. Խմբավորման անդամներին դիտավորյալ այնպիսի կենսական պայմանների ենթարկելը, որոնք նպատակադրում են մասնակի կամ ամբողջական ֆիզիկական բնաջնջում առաջացնել.

4. Խմբավորման վրա այնպիսի միջոցների գործադրումը, որ նպատակադրում է ծննդաբերությունը, այսինքն՝ խմբավորման աճը, արգելել:

5. Բռնի ուժով խմբավորման երեխաներին մեկ այլ խմբավորում փոխադրելը»:

ՄԱԿ-ի ցեղասպանության համաձայնագիրը պատժելի է նկատում ցեղասպանությունը, իսկ ցեղասպանությամբ մեղադրվածներին պատժելու իրավունքը տալիս է նույն այդ երկրի իշխանությանը կամ միջազգային դատարանին:

Յեղասպանության կրկնվող արարքները ՄԱԿ-ի համաձայնագրի անգործությունն են ցույց տալիս: Պարզ է, որ ցեղասպանության համաձայնագիրների է և տակավին մեծ պետությունների շահերին է ծառայում՝ փոխանակ թույլերի իրավունքներին պաշտպան կանգնելու: Եթե այն զորավոր լիներ, եթե այդ փաստաթղթի մեջ ցեղասպանության մեջ մեղադրվածի համար պատժի միջոցներ և այդ միջոցների գործադրման ձևեր նախատեսված լինեին, ցեղասպանությունն այսուհետև կբացառվեր: Մինչդեռ գիտենք, որ ՄԱԿ-ի որոշումը չկասեցրեց այդ ոճրի հաճախականությունը, չարգելեց մեծ ոճրագործներին՝ իրենց նպատակին հասնելու համար զանազան խմբավորումների մաքրագործմանը դիմելու: Եթե նախքան ՄԱԿ-ի հիշյալ փաստաթղթի վավերացումը տեղի էին ունեցել մեկուկես միլիոն հայերի բնաջնջումը (1915-1923), Ռուսաստանի 250 000 հրեության ջարդերը (1919), Խորհրդային Միության մեջ 10 միլիոն ուկրաինացիների դիտավորյալ սովամահության ենթարկելը (1932-1933), դարձյալ Ստալինի օրոք կես

միլիոն քաղաքական հակառակորդների (հակահեղափոխականների) մաքրագործումը (1936-1939թթ.) ու վերջապես 1939-1945թթ. ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից 6 միլիոն հրեաների և 5 միլիոն այլ խմբավորումների ցեղասպանությունը, նույն հաճախականությամբ դրանք տեղի ունեցան նաև ՄԱԿ-ի ընդունած փաստաթղթի վավերացումից հետո:

Արդարև, աշխարհը լուռ մնաց կամ եթե բողոքեց էլ, որևէ ազդեցություն չունեցավ, երբ 1950-1959թթ. Հիմաստանում ցեղասպանության ենթարկվեցին Տիբեթի բուդդայականները, երբ 1965թ. շուրջ 600 000 համայնավարներ մաքրագործման ենթարկվեցին Ինդոնեզիայում, երբ 1965-1972թթ. թուքսիները կոտորեցին 100-300 հազար հութուներ Բուրունդիում, երբ 1966թ. հյուսիսային Նիգերիայում ամբողջովին բնաջնջվեց իբո ցեղը, երբ 1971թ. Պակիստանում կոտորվեցին շուրջ 3 միլիոն բենգալացիներ, երբ «Ժողովրդավար Կամբոջայի» ղեկավար Պոլ Պոտը 1975-1979 թվականներին շուրջ երկու միլիոն կամբոջացի կոտորեց, երբ 1980-ականներին Իրանի աստվածապետական (թեոկրատիկ) կառավարությունը բնաջնջում էր բահայիներին, երբ 1975թ. մինչև այսօր ինդոնեզական բանակը դեռ շարունակում է կոտորել Արևելյան Թիմորի բնակչությանը։ Եվ դեռ այս բոլորի վրա ավելացրեք հայերի ջարդը Խորհրդային Ադրբեջանում, քրդերի ջարդը Իրաքում ու Թուրքիայում և կոտորածներ՝ Սոմալիում, Բոսնիայում, Բուրունդիում (այս անգամ հութուներն էին թուքսինների կոտորում), Ռուանդայում, Կոսովոյում։

Հարցն այն է, որ միայն XX դարում ցեղասպանության նպատակով կատարված գործողություններն ավելի քան 119 միլիոն զոհ են խլել, իսկ դա 84 միլիոնով գերազանցում է Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերում ու XX դարի այլ պատերազմներում զոհված զինվորների թիվը։ Բայց դեռ աշխարհը կամ ավելի ճիշտ ուժեղների քաղաքականությունը մախընտրում է անտարբեր մնալ կամ միայն ձևականորեն միջամտել։ 1977թ. Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր, «Միջազգային ներումներում» կազմակերպության նախկին ընդհանուր քարտուղար Թոմաս Համերբերգը իրավամբ ասել է. «Աշխարհի բռնակալներն իրենց դիվային ծրագրերի իրագործման մեջ հենվում են իրենց երկրի քաղաքացիների և աշխարհի հանրային կարծիքի ուղորտում տիրող անգիտության ու անտարբերության վրա։ Այդ պատճառով աշխարհում կատարվող մարդկային իրավունքների բռնադատումների մասին տեղեկատվությունն ու ուսուցումը կարևոր է ավելի, քան երբեք»։

Համերթերգի այս հաստատումն ավելի արտահայտիչ է դառնում, երբ հիշում ենք ֆաշիստական գերմանիայի առաջնորդ Ադոլֆ Հիտլերի խոսքը 1939թ. Լեհաստանի վրա հարձակման նախօրյակին՝ ուղղված իր բանակի հրամանատարությանը։ Նա կարգադրում էր չխնայել անգամ կանանց և երեխաներին ու վստահությունները չհանդիմանալու համար ասում էր. «Վերջապես, ո՞վ է այլևս այսօր խոսում հայերի բնաջնջման մասին»։

Յեղասպանությունը դպրոցական կրթաօրագրերի մեջ: Համերբերգը կարևորում է տեղեկատվությունն ու ուսուցումը: Նույն կարծիքն ունեն շատ պատմաբաններ, մանկավարժներ ու իրավապաշտպաններ: Ահա այս մարդկանց հարատև աշխատանքի շնորհիվ էր, որ ԱՄՆ-ի զանազան նահանգներում օրենք ընդունվեց մարդու իրավունքների բռնաբարում-ցեղասպանությունն նյութը դպրոցների ուսումնական օրագրերի մեջ որպես

Պատերազմն իբրև առիթ: Քրիստոնյա ռուսի դեմ կռվելու, Միջին Ասիայի թուրանական ցեղերին հասնելու և ճանապարհին հայերին բնաջնջելու համար օսմանյան կառավարությունը կայսրության մահմեդական զանգվածների ամբողջական համագործակցության կարիքն ուներ, իսկ դրան հասնելու ամենալավ միջոցը նրանց կրոնական մոլեռանդությունն ու թալանի ախորժակը գրգռելն էր: 1914թ. նոյեմբերի 21-ին կայսրության մեջ «սրբազան պատերազմ» (ջիհադ) հայտարարվեց քրիստոնյա թշնամիների դեմ, այսինքն՝ պանիսլամիզմն ի սպաս դրվեց պանթուրքիզմին:

1915թ. փետրվարին Կ.Պոլսում կազմվեց տեղահանության հանձնախումբը՝ երիտթուրքերի կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի քարտուղար Միդհատ Շուքրիի գլխավորությամբ: Տեղահանության կենտրոն էր որոշված Հալեպը: Ջարդի կամ տեղահանության հրամանները սկսեցին ուղարկվել 1915թ. մարտից,

Թուրք կրոնապետը մզկիթում ջիհադ է հայտարարում

ու մինչև հոկտեմբեր տեղահանությունը համարյա ավարտվել էր: Հրամանները տրվում էին կամ բանավոր, կամ ծածկագիր հեռագրերով, շատ գաղտնի, և կարգադրված էր հեռագրերը կարդալուց հետո ոչնչացնել: 1915թ. սեպտեմբերին, երբ արդեն իրագործված էր տեղահանությունը, գործի վերջնական հաջողությունն ապահովելու համար ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան մի հեռագիր է ուղղում Հալեպի կուսակալին և տեղեկացնում, թե կառավարությունը բեկանել է կայսրության մեջ ապրելու ու աշխատելու հայերի իրավունքը: Նախարարը, ամբողջ

պատասխանատվությունը ստանձնելով, հրամայում էր չխնայել նույնիսկ երեխաներին: Նա դրժգոհություն էր հայտնում, որ հակառակ հղված հրահանգին՝ Հալեպ հասած հայ գաղթականներն անմիջապես չեն ուղարկվել բնաջնջման կայանները:

Հայոց ցեղասպանության պաշտասխանատու երիտթուրքերի կառավարությունը

Իթքիհադական կառավարությանը հաջողվեց տեղահանություններն իրագործել հնարավորին չափ գաղտնի: Այդ գաղտնիությունն ապահովելու համար պատերազմի դեռ սկզբից արգելվեց օտարների ճամփորդությունը կայսրության մեջ: Երկրից դուրս եկող գրությունները (նույնիսկ դեսպանատներից հղված) խիստ գրաքննության էին ենթարկվում: Եվրոպական պետությունները չափի տեսնեին կատարվածը և, իրենք էլ պատերազմով տարված, չափի կարողանային բողոքել կամ միջամտել: 1915թ. հանրային հաղորդակցության միակ միջոց-

ները մամուլն ու հեռագիրն էին, որոնք կառավարության խիստ հսկողության տակ էին գտնվում: Հազարավոր հայեր էին կոտորվում, իրենց տներից դուրս չպրտվում, դեպի անապատները քշվում, և աշխարհը հազիվ էր լուր ստանում: Սակայն այդ կցկտուր լուրերը չէին կարող իրականությունն արտացոլել ամբողջությամբ: Բայց մի պահ մտածե՛ք: Եթե նույնիսկ աշխարհն իմանար, թե հայերը բնաջնջվում են, հնարավոր կլինե՞ր կամ որևէ մի պետություն կփորձե՞ր կասեցնել ոճիրը:

Ցեղասպանության գործադրումը: Հայերի ցեղասպանությունը գործադրվեց փուլերով: Նպատակն էր աստիճանաբար թուլացնել ժողովրդի դիմադրողական ուժը, ոչնչացնել նրա ղեկավարությանը, իսկ հետո դուրսն առնել կլինե՞ր ոչնչացնել անպաշտպան ժողովրդին:

Հայ զինվորների զինաթափումը, որի մասին հրամանն արձակվեց 1915թ. փետրվարին, ցեղասպանության առաջին փուլն էր: Բանակի հայ զինվորներին զատում էին ու զինաթափում: Այս տեղում տեղը գնդակահարում էին կամ «ամելե թաբուրի» կոչված աշխատանքի վաշտեր էին կազմում նրանցից: Ստիպում էին կատարել տաժանակիր աշխատանք (դրա մեջ նաև ռազմական ծանր գործիքներն ու ռազմամթերքը մեջքին տեղափոխելը), որից հետո գնդակահարում կամ սովամահ էին անում:

Զինաթափումը միայն զինվորների համար չէր: Հրաման կար նաև զինաթափել ամբողջ հայ բնակչությանը, որ կատարվեց անպատմելի վայրագությամբ, որպես ցեղասպանության երկրորդ փուլ: Հայերը պարտավոր էին հանձնել բոլոր զենքերը՝ որսի հրացանից մինչև ատրճանակ ու նույնիսկ դանակ: Իհարկե, գտնվեցին հայեր, որոնք կարողացան զենքերը թաքցնել ու չհանձնել՝ հասկանալով զինաթափման հրամանի իմաստը ու նախատեսելով, որ աղետ և խառնակություն պիտի լինի: Նրանք հույս ունեին, որ կկարողանան այդ զենքով իրենց տունն ու ընտանիքը պաշտպանել: Ձենք չհանձնելու դեպքում սոսկալի չարչարանք էր սպասվում զոհին: Հենց Մորգենթաուն վկայում է, թե «ամենից խավար դարերն անգամ» չեն կարողացել նման «գարհուրելի տեսարաններ» ներկայացնել. ասում է, թե մինչևիսկ կանանց ու կղերականներին էին չարչարում, եկեղեցի-

Անապատի մամուլաներով

Որբերի շարանը

դասընթաց մտցնելու մասին: Օրինակներից մեկը Կալիֆոռնիայի կրթական բաժանմունքի պատրաստած ու 1988թ. հրատարակած ուղեցույց դասա-ծրագիրն է, ուր ցեղասպանությունն այսպես է բացատրված. «Ցեղասպանու-թյունը ապրելու իրավունքի մերժումն է և ցեղային, ազգային կամ կրոնական խմբավորումների դիտավորյալ բնաջնջումը: Ցեղասպանությունը մարդկային մեծ տառապանքների առիթ է տվել պատմության ընթացքում, սակայն 20-րդ դարում է, որ այդ արարքը իբրև ոճիր է ճանաչվել: Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ամբողջական կոտորածը 1915-1923թթ. աշխարհում դատապարտվեց իբրև “ոճիր քաղաքակրթության դեմ” ...»:

Կալիֆոռնիայի կրթական բաժանմունքի պատրաստած այս փաստաթղթում հայերի կոտորածները որպես օրինակ բերելը պատահականություն չէր: Հայ դատի հանձնախմբերը, ազգային այլ կազմակերպություններ և անհատ գիտնականներ մեծ աշխատանք էին տարել թե՛ կառավարական շրջանակներում հարցը դրականորեն լուծելու և թե՛ թուրքերի անդադար բողոքներին հակազդելու ուղղությամբ: Թուրքերը գիտեին, որ եթե հայկական ջարդերն անցնեն մոդել-դասածրագրի մեջ, հետագայում դրանք կարծարծվեն նաև դասագրքերում: Եվ նման կարևոր փաստաթղթերի շնորհիվ, որոնց մեջ որպես օրինակ հիշված էին հայկական ջարդերը, պատմության դասագրքերի մեջ ընդգրկվեցին 1915թ. հայկական կոտորածներն ու տեղահանությունը: Հաճախ, իհարկե, զգուշորեն, ուղղակի ցեղասպանություն բառով չեն որակվում հայկական ջարդերը: Դրա պատճառը թուրքական կառավարության լայնածավալ քարոզչությունն է ամերիկյան կրթադաստիարակչական ղեկավար շրջանակներում: Թուրքերը լավ գիտեն, որ եթե ամերիկացի աշակերտը դպրոցական նստարանից սովորի հայերի դեմ իրենց կատարած անմարդկային ոճրի մասին, հետագայում այլևս դժվար կլինի նրան համոզել՝ իբրև դիվանագետի, քաղաքական գործչի կամ հենց հանրային կարծիք ստեղծող պարզ քաղաքացու, թե իրենք անմեղ, եմ հայերն աղավաղում են պատմությունը:

Հայոց ցեղասպանությունը և մենք: ՄԱԿ-ի «Խտրականության կանխարգելման և փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության ենթահանձնախմբի» տեղեկագրում հայոց ցեղասպանությունը որպես օրինակ գործածելը և ամերիկյան մի քանի դասագրքերի մեջ դրա հիշատակումը չի

նշանակում, թե աշխարհը ճանաչել է հայոց ցեղասպանությունը: Շատ պետություններ, որոնք շահեր ունեն Թուրքիայում, նախընտրում են անտեսել այս պատմա-կան ճշմարտությունը: Իսկ մեզ համար շարունակական պայքար է այդ ճշմարտությունը մարդկու-թյան ճանաչման արժանացնելը: Ինչո՞ւ: Որովհետև հայոց ցեղա-սպանությունը, Արևմտահայաս-տանի հայաթափումը, հայ ժողո-վրդին իր դարավոր հայրենիքից

«Վերք Նայաստանի», գործ՝ Գրիգոր Խոսեցյանի

վտարելը այսօր մեր պահանջատիրության հիմքն է կազմում: Եթե աշխարհը, Թուրքիան ներառյալ, ճանաչի հայերի դեմ կատարված ոճիրը, ապա տեղի ունեցած անարդարության հատուցումը պիտի տա: Ահա այս ճանաչումը և այս հատուցումն է, որ հետապնդում է Հայ դատի պայքարը: Ուրեմն՝ ճանաչում կատարված ոճրի, հատուցում՝ տարածքային, հատուցում՝ նյութական վնասների: Անգլերեն լեզվով այդ պահանջները խտանում են երեք բառի մեջ՝ Recognition, Restoration, Reparation (կամ “3 Rs”):

2

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՅԷԸ

Որոշումը վաղուց էր տրված: 1910թ. օգոստոսի 6-ին Թալեաթը մի պատմական ճառով երևան էր բերել իթթիհադի սկզբունքները Օսմանյան կայսրության ոչ իսլամ ժողովուրդ-ների մասին ու հայտարարել, թե շարիաթը մերժում է հավասա-րության կարելիությունը իսլամի և ոչ իսլամի միջև: Նա շեշտել էր, թե երկրի օսմանացման գործընթացի մեջ այդպիսի հա-վասարություն չի կարող գոյություն ունենալ: Իթթիհադը, հե-ղափոխության օրերի շողշողուն հայտարարություններից հետքայլ կատարելով, դեպի Օսմանյան կայսրության աստ-վածապետական սկզբունքներին էր վերադառնում:

Ոչ իսլամ ժողովուրդների մահավճիռը: 1911թ. նոյեմբերին Սալոնիկում կայացած երիտթուրքերի կուսակ-ցական համագումարում ավելի հստակորեն հնչեց ազգու-թյունների բնաջնջման և կայսրությունը միատարր դարձնելու, օսմանացնելու հարցը, իհարկե, խիստ գաղտնի: Առաջարկ-վում էր ծրագրի մասին տեղյակ չպահել նահանգների պաշ-վում էր ծրագրի մասին տեղյակ չպահել նահանգների պաշ-տոնյաներին անգամ: Հայ ժողովրդի բնաջնջումը ծրագրի մի մասն էր կազմում: Ոչ իսլամ ժողովուրդների հարցը լուծելու համար իթթիհադի ծայրահեղ ազգայնականներն առաջարկում էին ամբողջովին իրենց ձեռքը վերցնել կայսրության ղեկը և շա-օգտագործել բոլոր միջոցները՝ նաև զինվորական ուժը: Հա-մագումարում խոսվել էր նաև հայկական վիլայեթներին միան-գամայն թուրքական դիմագիծ տալու մասին: Առաջարկվել էր նպատակն իրագործել մեծաթիվ թուրք ցեղեր այդ նահանգ-ներում բնակեցնելով և կոտորածներով: Երիտթուրքերի քաղա-քականությունը դեպի թուրքացում էր գնում, այսինքն՝ պան-թուրքիզմ և ոչ թե պանիսլամիզմ:

Իթթիհադի ղեկավարությունն իր նպատակների վերջնա-կան իրագործման համար պատեհ առիթի էր սպասում: Եվ այդ առիթը ներկայացավ 1914թ. բռնկված պատերազմով:

Հայոց ցեղասպանության զխավո պատրաստանքներ

Էնվեր

Թալեաթ

Ջեմալ

Պատերազմն իբրև առիթ: Քրիստոնյա ռուսի դեմ կռվելու, Միջին Ասիայի թուրանական ցեղերին հասնելու և ճանապարհին հայերին բնաջնջելու համար օսմանյան կառավարությունը կայսրության մահմեդական զանգվածների ամբողջական համագործակցության կարիքն ուներ, իսկ դրան հասնելու ամենալավ միջոցը նրանց կրոնական մոլեռանդությունն ու թալանի ախորժակը գրգռելն էր: 1914թ. նոյեմբերի 21-ին կայսրության մեջ «սրբազան պատերազմ» (ջիհադ) հայտարարվեց քրիստոնյա թշնամիների դեմ, այսինքն՝ պանիսլամիզմն ի սպաս դրվեց պանթուրքիզմին:

1915թ. փետրվարին Կ.Պոլսում կազմվեց տեղահանության հանձնախումբը՝ երիտթուրքերի կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի քարտուղար Միդհադ Շուքրիի գլխավորությամբ: Տեղահանության կենտրոն էր որոշված Հալեպը: Զարդի կամ տեղահանության հրամանները սկսեցին ուղարկվել 1915թ. մարտից,

Թուրք կրոնականները մզկիթում ջիհադ է հայտարարում

ու մինչև հոկտեմբեր տեղահանությունը համարյա ավարտվել էր: Հրամանները տրվում էին կա՛մ բանավոր, կա՛մ ծածկագիր հեռագրերով, շատ գաղտնի, և կարգադրված էր հեռագրերը կարդալուց հետո ոչնչացնել: 1915թ. սեպտեմբերին, երբ արդեն իրագործված էր տեղահանությունը, գործի վերջնական հաջողությունն ապահովելու համար ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան մի հեռագիր է ուղղում Հալեպի կուսակալին և տեղեկացնում, թե կառավարությունը բեկանել է կայսրության մեջ ապրելու ու աշխատելու հայերի իրավունքը: Նախարարը, ամբողջ

պատասխանատվությունը ստանձնելով, հրամայում էր չխնայել նույնիսկ երեխաներին: Նա դժգոհություն էր հայտնում, որ հակառակ հղված հրահանգին՝ Հալեպ հասած հայ գաղթականներն անմիջապես չեն ուղարկվել բնաջնջման կայանները:

Հայոց ցեղասպանության պարասխառնարտ էրիտթուրքերի կառավարությունը

Իթքիհադական կառավարությանը հաջողվեց տեղահանություններն իրագործել հնարավորին չափ գաղտնի: Այդ գաղտնիությունն ապահովելու համար պատերազմի դեռ սկզբից արգելվեց օտարների ճամփորդությունը կայսրության մեջ: Երկրից դուրս եկող գրությունները (նույնիսկ դեսպանատներից հղված) խիստ գրաքննության էին ենթարկվում: Եվրոպական պետությունները չպիտի տեսնեին կատարվածը և, իրենք էլ պատերազմով տարված, չպիտի կարողանային բողոքել կամ միջամտել: 1915թ. հանրային հաղորդակցության միակ միջոց-

ները մամուլն ու հեռագիրն էին, որոնք կառավարության խիստ հսկողության տակ էին գտնվում: Հազարավոր հայեր էին կոտորվում, իրենց տներից դուրս չպրտվում, դեպի անապատները քշվում, և աշխարհը հազիվ էր լուր ստանում: Սակայն այդ կցկտուր լուրերը չէին կարող իրականությունն արտացոլել ամբողջությամբ: Բայց մի պահ մտածե՛ք: Եթե նույնիսկ աշխարհն իմանար, թե հայերը բնաջնջվում են, հնարավոր կլինե՞ր կամ որևէ մի պետություն կփորձե՞ր կասեցնել ոճիրը:

Ցեղասպանության գործադրումը: Հայերի ցեղասպանությունը գործադրվեց փուլերով: Նպատակն էր աստիճանաբար թուլացնել ժողովրդի դիմադրողական ուժը, ոչնչացնել նրա ղեկավարությանը, իսկ հետո դուրսն առնել ոչնչացնել անպաշտպան ժողովրդին:

Հայ զինվորների զինաթափումը, որի մասին հրամանն արձակվեց 1915թ. փետրվարին, ցեղասպանության առաջին փուլն էր: Բանակի հայ զինվորներին զատում էին ու զինաթափում: Ապա տեղնուտեղը զնդակահարում էին կամ «ամելե թաքուրի» կոչված աշխատանքի վաշտեր էին կազմում նրանցից: Ստիպում էին կատարել տաժանակիր աշխատանք (դրա մեջ նաև ռազմական ծանր գործիքներն ու ռազմամթերքը մեջքին տեղափոխելը), որից հետո զնդակահարում կամ սովամահ էին անում:

Զինաթափումը միայն զինվորների համար չէր: Հրաման կար նաև զինաթափել ամբողջ հայ բնակչությանը, որ կատարվեց անպատմելի վայրագությամբ, որպես ցեղասպանության երկրորդ փուլ: Հայերը պարտավոր էին հանձնել բոլոր զենքերը՝ որսի հրացանից մինչև ատրճանակ ու նույնիսկ դանակ: Իհարկե, գտնվեցին հայեր, որոնք կարողացան զենքերը թաքցնել ու չհանձնել՝ հասկանալով զինաթափման հրամանի իմաստը ու նախատեսելով, որ աղետ և խառնակություն պիտի լինի: Նրանք հույս ունեին, որ կկարողանան այդ զենքով իրենց տունն ու ընտանիքը պաշտպանել: Զենք չհանձնելու դեպքում սոսկալի չարչարանք էր սպասվում զոհին: Հենրի Մորգենթաուն վկայում է, թե «ամենից խավար դարերն անգամ» չեն կարողացել նման «զարհուրելի տեսարաններ» ներկայացնել. ասում է, թե մինչևիսկ կանանց ու կղերականների էին չարչարում, եկեղեցի-

Անապատի ճամփաներով

Որբերի շարանը

Տեղահանված կանանց քարավան

ներն ու դպրոցներն էին ավերում «պահված զենքեր» գտնելու համար: Շատերն իրենց հարևան թուրքերից դրամով զենք էին առնում, որպեսզի հանձնեն ու ազատվեն, բայց երբեմն դա ավելի վատ հետևանք էր ունենում: Տները տակնուվրա էին անում մնացեալ զենքերը գտնելու համար:

Ամբողջ երկրում, մանավանդ Կ.Պոլսում և Իզմիրում ծայր առած ձերբակալություններով սկսվեց ցեղասպանության երրորդ փուլը: Կառավարությունը ձերբակալում էր մտավորականներին, աշխարհիկ ու կրոնական ղեկավարներին և քաղաքական գործիչներին: Միայն 1915թ. ապրիլի 23-24-ի ընթացքում շուրջ 600 հայեր ձերբակալվեցին և, երկրի խորքերը քշվելով, չարչարանքներով սպանվեցին: Այդ պատճառով է, որ հայ ժողովուրդն ապրիլի 24-ն է ընտրել որպես Մեծ եղեռնի հիշատակի օր:

Ոչնչացված էր մտավորականությունը, ժողովրդի ղեկավարությունը: Մնացել էին մեծ մասամբ կանայք, երեխաներ ու ծերեր: Դյուրին էր այլևս նրանց բնաջնջումը, որ կատարվեց 1915թ. ապրիլ-հոկտեմբեր ամիսներին: Եվ դա ցեղասպանության վերջին փուլն էր: Հրաման էր տրվել բոլոր շրջանների թուրք կառավարիչներին՝ շրջանը մաքրել հայերից: Շատերն այդ հրամանին ընդառաջել էին ու գործադրել անմիջապես, ուրիշները կատարել էին դժկամությամբ, իսկ հրամանը չկատարողները պաշտոնից հեռացվում և փոխարինվում էին ավելի խիստ կառավարիչներով:

Ընդհանրապես բոլոր շրջաններում էլ նույն եղանակն էր կիրառվում: Նախ՝ շրջանում մնացած տղամարդկանց կառավարության շենք կամ ոստիկանատուն էին հրավիրում՝ իբր թե կարևոր մի քանի հարցումների պատասխանելու կամ խորհրդակցության համար: Անհապաղ բանտ էին նետում բոլորին, հետո շղթայակապ քաղաքից դուրս էին բերում կա՛մ գնդակահարում և կա՛մ ուղարկում դեպի անապատները: Հերթը հասնում էր մնացած բնակչությանը, որոնց հրաման էր տրվում 1-3 օրվա ընթացքում պատրաստվել ու ճանապարհ ընկնել: Տեղահանվողներին բացատրում էին, թե սա պատերազմական գոտիներից հայերին տեղափոխելու ժամանակավոր միջոցառում է: Կառավարությունը խոստանում էր տեղահանվողների տունն ու ունեցվածքն ապահով պահել՝ մինչև նրանց վերադարձը: Տեղահանված ընտանիքներից նրանք, ովքեր մի քիչ

դրամ ունեին, կառք էին վարձում, պաշար էին վերցնում ու ճամփա ընկնում: Շատերը ոտքով էին սկսում «ճամփորդությունը» և վերցնում էին այն, ինչ կարող էին իրենց վրա կրել: Մի քանի օրից բոլորն էլ նույն վիճակում էին հայտնվում, որովհետև քարավանի վրա հարձակվող թուրքերն ու քրդերը, շատ անգամ ո՛չ միայն ավազակները, այլև հենց ամբոխը՝ նույնիսկ կին ու երեխա, խլում էին կառքը, ուտելիքը, դրամը և ամեն ինչ: Իսլամ զանգվածների մասնակցության մի երեսն էր սա: Ու քարավանը շարունակում էր ճամփան ամենասոսկալի պայմաններում: Կառավարությունը կարիք չուներ այլ միջոցների դիմելու, տեղահանված ժողովրդին անապատներում առանց ջրի, ուտելիքի ու ապաստանի շաբաթներ ու ամիսներ պտտեցնելով ոչնչացնում էր:

Դեռևս 1914թ. օգոստոսից Կ. Պոլսում կյանքի կոչված ու դոկտոր Նազմի հսկողությամբ գործող հատուկ կազմակերպությունը (Թեշքիլեթը մահսուսե) բանտերից արձակել էր տալիս գողերին ու ոճրագործներին, դրանցից խմբեր կազմելով՝ երկրի խորքերն էր ուղարկում՝ տեղահանված հայերին թալանելու ու կոտորելու: Այդ կազմակերպության մեջ, ըստ անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆր Ուոքրի, 30-34 հազար ոճրագործ էր հաշվվում: Չեթե կոչվող այս ոճրագործները հարձակվում էին քարավանների վրա, կողոպտում էին, երիտասարդ կանանց՝ ու աղջիկներին առևանգում: Այս գործողություններին ականատես քարավանին ընկերակցող զափթիկները (ոստիկան) մնում էին անտարբեր ու չէին միջամտում: Եվ քարավանը գնալով նոսրանում էր, ճանապարհին տերևի պես թափվում էին սովի, ծարավի ու համաճարակ հիվանդությունների զոհ դարձած հայերի դիակները: Փոքրաթիվ վերապրողները, որոնք կարողացել էին տոկալ բոլոր դժվարություններին, վերջին կայանն էին հասնում: Իսկ այդ կայաններում երկար չէր սպասումը: Կառավարությունը հասնող խմբերին տեղ բացելու համար նրանց ցրում էր անապատները և ոչնչացնում սովամահությամբ, ողջակիզումով կամ գնդակահարությամբ: Այս վերջին կայաններից մեկը Դեր էլ Ջորն էր, որն այսօր Սիրիայի մեջ է գտնվում և դարձել է հայկական ցեղասպանության խորհրդանիշը:

Կանխամտածված ծրագիր: Այսօր թուրքերը փորձում են ապացուցել, թե կատարվածը պատերազմի արդյունք էր, կոտորածները պատահական էին, իսկ տեղահանությունը միայն պատերազմական գոտիներից էր: Այն օրերին, երբ ոճիրը ծածկելու անհրաժեշտություն չկար, Թալեաթը հպարտությամբ ասել էր դեսպան Մորգենթաուին, որ հայերի տեղահանությունը

Տալեպ հասած հայ գաղթականությանը կոտորելու Թալեաթի գաղտնի հրամանահեռագիրը՝ հղված Տալեպի կառավարչին

հապճեպ որոշված բան չէր. երիտթուրքերի կուսակցության կոմիտեն ուշադրությամբ քննել էր հարցը իր բոլոր մանրամասնություններով: Այսօր, երբ հետադարձ հայացքով դիտում ենք տեղահանությունների ու կոտորածների պատկերը, հստակորեն երևում է դրա ծրագրված լինելը՝ օտար ակամատեսներին հեռու պահելը, համատարած բնաջնջումը, սպանդի ամենաեժան և դյուրին միջոցների օգտագործումը: Պարզ երևում է, որ պատերազմական գոտիներից հայերին հեռացնելը պատճառաբանություն էր: Տեղահանությունը միայն արևելյան, ռուս-թուրքական սահմանի մոտ գտնվող պատերազմական գոտիներից չէր, այլ՝ ամբողջ երկրի տարածքից, Կ. Պոլսից ու Ռոդոսքոյից մինչև Սվազ, Երզնկա, Էրզրում, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր, Ջեթուն ու Հալեպ: Հայոց ցեղասպանության ամբողջական պատմությունը հնարավոր չէ դասագրքի մեջ տեղավորել, շատ են նյութերը: Բայց այս համառոտ դասանյութն էլ բավական է ցույց տալու, թե կատարվածը պատերազմի հետևանք չէր, այլ կանխամտածված ծրագրի գործադրում: Իսկ պատերազմը աշխարհի հայացքից ծածկում էր ոճիրը:

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հակառակ թուրքական կառավարության ջանքերին՝ մնան մեծ չափերի ոճիրը ծածկելը դյուրին չէր: Հայերի նկատմամբ գործադրվող ծրագիրը մինչ այդ կազմակերպված ջարդերին չէր մնանվում: Երկրում մնացած եվրոպացիների, միսիոներների ու պատահական ճանապարհորդների հասցրած լուրերը համատարած սպանդից էին խոսում: Լուրեր էին տալիս նաև որոշ թուրքեր, որ հպարտությամբ պատմում էին, թե ինչ են արել հայերին և կամ, հակառակը, կառավարությանը դատապարտելով, ցավով ու զարմանքով էին խոսում կատարվածի մասին:

Դաշնակիցների հակազդեցությունը: Դեռևս 1915թ. մայիսի 23-ին դաշնակից երեք պետությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, մի հեռագիր հղեցին թուրքական կառավարությանը, ուր ասված էր. «Մեկ ամսից ի վեր Հայաստանի թուրք և քուրդ բնակչությունը, հաճախ կառավարական պաշտոնյաների օգնությամբ, հայերին կոտորելու ոճրային ընթացքի մեջ է: Կոտորածներ են տեղի ունեցել Էրզրումում, Դերջանում, Ակնում, Բաղեշում, Մուշում, Սասունում, Ջեթունում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջանի մոտ հարյուր գյուղերի բնակչությունը կոտորված է: Վան քաղաքի հայկական թաղը պաշարված է քրդերի կողմից: Միաժամանակ օսմանյան կառավարությունը Կ. Պոլսում խիստ հալածանք է սկսել խաղաղ հայ ազգաբնակչության դեմ: Նկատի ունենալով թուրքիայի այս նոր ոճիրները մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ՝ դաշնակից կառավարությունները հրապարակավ հայտնում են Բարձր դռանը, թե իրենք այդ ոճիրների համար պատասխանատու պիտի նկատեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև այն պաշտոնյաներին, որոնք մասնակից են եղել կոտորածներին»:

Հեռագրին իբրև պատասխան թալեաթը, Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայ-

THE LONDON (EVENING) FREE PRESS
Thursday, September 23, 1915

LONDON EVENING FREE PRESS

LONDON, ENGLAND, THURSDAY, SEPTEMBER 23, 1915. 2 PAGES.

LAST

A SLAUGHTER OF ARMENIANS IS GROWING WORSE

ARE NEAR TO DEATH OF MYSTERY TO

Tales of Horror Are Laid Before United States Government At Washington

Special to The Free Press.
WASHINGTON, Sept. 23. — Official reports detailing the massacre of hun-

dreds of thousands of Armenians — men, women and children — at the hands of the Turks are to-day in the hands of the state department.

They come from Ambassador Morgenthau and consular representatives in Turkey, but the department refuses to make them public because of possible violation of neutrality.

However, an intimation of their contents has leaked out through the presence here of Charles R. Crane of Chicago, a close advisor of President Wilson.

Crane has been permitted to see the reports, which state flatly that all unofficial efforts to relieve the unfortunates have failed and that the entire race is certain to be wiped out if there is not speedy relief action taken.

DIED OF THIRST.

In addition to the thousands who have been murdered outright, other hundreds of thousands have been driven across the desert in ghastly files and they fall dying from thirst, famine and exposure. Fully half a million unfortunates have been exterminated by the Turks and their fanatical Kurdish allies and of the 750,000 still alive all are suffering intensely.

All of the information contained in the reports agrees along general lines, it is stated. Nothing approaching the present horrors is paralleled in the long history of Armenian massacres of the past. Morgenthau and the American consuls have protested, but have been repulsed on the ground that the methods being carried out are those of "military necessity."

SLAUGHTER OF ARMENIANS IS GROWING WORSE

Tales of Horror Are Laid Before United States Government At Washington

Special to The Free Press.
WASHINGTON, Sept. 23. — Official reports detailing the massacre of hun-

drreds of thousands of Armenians — men, women and children — at the hands of the Turks are to-day in the hands of the state department.

They come from Ambassador Morgenthau and consular representatives in Turkey, but the department refuses to make them public because of possible violation of neutrality.

However, an intimation of their contents has leaked out through the presence here of Charles R. Crane of Chicago, a close advisor of President Wilson.

Crane has been permitted to see the reports, which state flatly that all unofficial efforts to relieve the unfortunates have failed and that the entire race is certain to be wiped out if there is not speedy relief action taken.

In addition to the thousands who have been murdered outright, other hundreds of thousands have been driven across the desert in ghastly files and they fall dying from thirst, famine and exposure. Fully half a million unfortunates have been exterminated by the Turks and their fanatical Kurdish allies and of the 750,000 still alive all are suffering intensely.

All of the information contained in the reports agrees along general lines, it is stated. Nothing approaching the present horrors is paralleled in the long history of Armenian massacres of the past. Morgenthau and the American consuls have protested, but have been repulsed on the ground that the methods being carried out are those of "military necessity."

Crane has been permitted to see the reports, which state flatly that all unofficial efforts to relieve the unfortunates have failed and that the entire race is certain to be wiped out if there is not speedy relief action taken.

In addition to the thousands who have been murdered outright, other hundreds of thousands have been driven across the desert in ghastly files and they fall dying from thirst, famine and exposure. Fully half a million unfortunates have been exterminated by the Turks and their fanatical Kurdish allies and of the 750,000 still alive all are suffering intensely.

All of the information contained in the reports agrees along general lines, it is stated. Nothing approaching the present horrors is paralleled in the long history of Armenian massacres of the past. Morgenthau and the American consuls have protested, but have been repulsed on the ground that the methods being carried out are those of "military necessity."

մի հետ խորհրդակցելով, հայտնում է դաշնակիցներին, որ թուրքիան իր գեր-իշխանական իրավունքներն է գործադրում, և որ հայերի ապստամբությունների պատասխանատուները իրենք՝ դաշնակիցներն են:

Բացի այս միացյալ դիմումից, դաշնակիցներն առանձին-առանձին տարբեր

Ամերիկյան պաշտոնական դիմումներից ու միսիոներների ցույց տված օժանդակությունից զատ, եղան մասնաճյուղական օգնություններ, որ ամերիկյան կառավարությունն ու անհատ մարդասերներն էին հավաքում՝ «սովահար հային» փրկելու համար: Այսօր շատ ամերիկացիներ, որոնք պատերազմի տարիներին փոքր երեխաներ են եղել, պատմում են, թե հայ անունն առաջին անգամ իրենց մայրերից են լսել: Երբ իրենք խաղով տարված, մոր հորդորանքին հակառակ մերժում էին ճաշ ուտել, մայրը սպառնում էր՝ «տես, եթե ճաշդ չուտես, պիտի ուղարկեմ սովահար հայերին», կամ քաջալերում էր երեխային՝

Տայ որբեր Մարաշի ամերիկյան որբանոցում (1919)

ճաշը ուտելու, ասելով՝ «հիշի՛ր սովամահ հայերին»: Ամերիկացիները հիշում են մանկության օրերին իրենց պատկերացրած գաղթական ու խեղճ հային և համեմատում այսօրվա ամերիկահայերի հետ, որոնցից շատերն առաջադիմել ու մեծ գործարարներ, գիտնականներ, դատավորներ, մարզիկներ և նույնիսկ նահանգապետ են տվել ԱՄՆ-ին:

Ամերիկյան կազմակերպությունների մեջ Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց հանձնախումբը, որ ավելի ուշ Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կոչվեց, մեծ աշխատանք տարավ Օսմանյան կայսրության մեջ հայ գաղթականներին օգնելու ուղղությամբ: 1919թ. սկսած նույն կազմակերպությունը որբահավաք կազմակերպեց և որբանոցներ հաստատեց Կ. Պոլսում, Ադանայում, Այնթապում, Խարբերդում, Սվազում և այլուր, իսկ Կովկասում՝ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում:

ԱՄՆ-ի պետական արխիվներում: Ամերիկայի պետական արխիվները հայոց ցեղասպանության հետաքրքիր պատկեր են պարզում: 1915թ. առաջին ամիսներին զանազան շրջաններից Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանատուն հասած զեկույցները ցույց էին տալիս, որ շրջանների միջև հաղորդակցությունը կտրված լինելու պատճառով ամեն մի շրջանում կարծում էին, թե ջարդն ու տեղահանությունը միայն իրենց մոտ է կատարվում: Սակայն հուլիսի 5-ին դեսպանատուն հղած տեղեկագրի մեջ Հալեպի հյուպատոս Ջեսի Ջեքսոնը գրում է, թե հայերի տեղահանությունը «հայկական ցեղը բնաջնջելու խնամքով պատրաստված ծրագիր է»: Այդ օրերին ՀՀԴ մարմինները շարունակաբար Բուլղարիայից տեղեկագրեր էին ուղարկում դեսպան Մորգենթաուին: 1915թ. հունիսի 5-ի տեղեկագրում գրված էր. «Հայաստանի, հայ ժողովրդի վերջին աղաղակներն են սրանք, որ ձեզ են հասնում»:

Հայկական ջարդերի մասին Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանատուն հասած կամ այնտեղից Ամերիկա ուղարկված շատ տեղեկագրեր և անհատ ակամատեսների միսիոներների, բժիշկների, բուժքույրերի և ուսուցիչների վկայություններն այժմ պահվում են ԱՄՆ-ի Պետական դեպարտամենտի, Վաշինգտոնի

Ազգային արխիվների, Կոնգրեսի գրադարանի և զանազան համալսարանների արխիվների ֆոնդերում:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐ

Այսօր, երբ խոսում ենք 1915թ. ահավոր ջարդերի ու տեղահանության մասին, ականա մի միտք չարչարում է մեր ուղեղը՝ ինչո՞ւ հայերը հնազանդվեցին թուրքերին ու ջարդվեցին: Ինչո՞ւ չպաշտպանվեցին: Կարող էին գեթ զենք առնել ու կռվելով մեռնել. չէ՞ որ այդպես ավելի պատվավոր կլիներ: Տեղին են այս մտածումները, բայց փորձենք ըմբռնել իրավիճակը և ապա դատենք:

Քայքայում: 1914թ. աշնանից սկսած՝ թուրքերը կարողացել էին հայության ուժը քայքայել, զրկել նրան ղեկավարությունից և երիտասարդ ընդդիմադիր տարրերից: Տեղահանության ժամանակ ընդդիմացողներին տեղնուտեղը կոտորում էին: Եկեղեցում, Աստծու տան մեջ ապաստանած բազմությանը ոչնչացնելու համար եկեղեցին էին այրում և ներսում աղոթողներին ողջակիզում:

Դիմադրության ոգին թուլացել էր նաև ողջ մնացած ղեկավարության մեջ: Որոշ հեղափոխական ղեկավարներ վախենում էին ժողովրդի ճակատագրի հետ խաղալ և այդ վտանգավոր օրերին հեղափոխական քայլերի դիմել: Կղերականներն ու պահպանողականները գտնում էին, որ պետք է հնազանդվել՝ կառավարությանը չգրգռելու համար: Այդ բոլորով հանդերձ՝ որոշ վայրերում հայերը կարողացան դիմադրել:

Ձեյթունի երիտասարդները դիմադրում են: Իթքիհադական կառավարությունն առաջին հերթին Ձեյթունում փորձեց ջարդի ու տեղահանության իր ծրագիրը գործադրել: Ձեյթունի ժողովուրդը զենքի ուժով կարողացել էր խուսափել ջարդերից ու պահել իր կիսանկախ վիճակը: 1914թ. օգոստոսից արդեն զորահավաքի պատրվակով կառավարությունը խստությունների էր դիմել: Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսը համոզել էր զեյթունցիներին հնազանդվել կառավարության զորահավաքի ու պատերազմական պարենավորման հրահանգներին: Նույնը պատահեց նաև, 1914թ. դեկտեմբերին, երբ զենքերը հանձնելու հրաման էր տրվել:

Ձեյթունցիները կատարել էին հրամանը, այնուամենայնիվ, բռնարարքները շարունակվում էին ու սաստկանում: Ոստիկանները սանձարձակ կերպով անպատվում էին հայ աղջիկներին, ցանկացած տուն մտնում ու թալանում: Ոստիկանների այս ոտնձգություններից հայ բնակչությանը պաշտպանելու համար 25 զինված երիտասարդներ հարձակման դիմեցին: Բախումն արյունալի համար 25 զինված երիտասարդներին և հրահանգում էր բնակապահանջում էր հանձնել այդ 25 երիտասարդներին և հրահանգում էր բնակչությանը՝ դատարկել շրջանը: Այսպես, տեղահանությունն սկսվեց 1915թ. ապրիլի 8-ին, և Ձեյթունի հայ բնակչությունը երկու քարավաններով քշվեց դեպի

Մասունցի
Մուշեղ

Մճո

Հաճի Հակոբ
Կոտոյան

Հաճի Հակոբ Կոտոյան, Տիգրան Մկրտչյան, Փեթարա Մանուկ և ուրիշներ։
Վանում ինքնապաշտպանությունն է կազմակերպվում։ 1915թ. առաջին ամիսներին հետզհետե սաստկացող հալածանքների պատճառով Վասպուրականի հայ բնակչությունը խումբ - խումբ թողնում էր գյուղերը և

անապատները, իսկ Բալկաններից փախած թուրքերն արդեն պատրաստ սպասում էին հայերի տները գրավելու։

Տարոնի ու Մասունի ինքնապաշտպանությունը։ Հին անունով Տարոնի աշխարհ կոչվող շրջանը, որ Բիթլիսի նահանգն էր ներկայացնում, ներառում էր Մուշը, Մասունը, Բաղեշը և Սղեղը։ Այս շրջանը և մանավանդ Մշո դաշտը հեղափոխական գործունեության կարևոր կենտրոն էին դարձել։ Արդարև, Ռուբենի, Կոմսի (Վահան Փափազյան) և Կորյունի ներկայությունը Մուշում և նրանց ճնշումը թուրքական կառավարության վրա արգելեցին գորահավաքի պատրվակով շրջանի թալանն ու կոտորածը։ Իհարկե, կառավարությունն էլ Մասունի նկատմամբ ավելի զգույշ էր՝ վախենալով, որ ինքնապաշտպանության պատրաստվող սասունցին կարող է ընդհանուր ապստամբություն ծեռնարկել։

Կացությունը նույնը չէր Տարոնի մյուս շրջաններում, որտեղ 1915թ. փետրվարից արդեն սկսվել էր տեղահանությունը։ Այս պայմաններում հեղափոխական ղեկավարները որոշեցին ինքնապաշտպանության դիմել։ Ընդհարումները տևեցին մարտից մինչև օգոստոս, իսկ շրջանի քրդերը և կառավարության ուղարկած չեթներն անդադար հարձակումներ էին կատարում բնակչության վրա, թալանում ու կոտորում։ Հայ ղեկավարները գիտեին արդեն, որ կառավարությունը որոշել է ջարդերով ու տեղահանությամբ շրջանը հայերից մաքրել, բայց դիմադրություն կազմակերպելով փորձում էին ժամանակ շահել՝ հուսալով, որ ռուսական զորքերը կհասնեն։ Հույսերը զուր էին։

Թալանով ու սպանդով շրջանը թուլացնելուց հետո թուրքերը Մշո դաշտը և հետո էլ՝ Մուշ քաղաքը մաքրեցին և սկսեցին դեպի Մասուն շարժվել։ Մուշի կոտորածներից ազատվածներն ու վերջին դիմադրությունից ողջ մնացած մարտիկներն սկսեցին Մասուն բարձրանալ։ Կռվողները և ժողովուրդը Անդոկի բերդը քաշվեցին, բայց դիմադրությունը երկար չտևեց։ Այլևս ո՛չ ուտելիք էր մնացել, ո՛չ էլ զինամթերք։ 1915թ. օգոստոսի 5-ին թուրքական բանակը գրավեց Անդոկը և կոտորեց այնտեղ ապաստանածներին։ Ինքնապաշտպանության այս կռիվների պատմությունը գրի են առել Ռուբենը, Կոմսը և ուրիշներ։ Այդ պատմությունների մեջ հիշվում են մինչև վերջին գնդակը կռված քաջ մարտիկների անունները՝ Մասունցի Մուշեղ, Աիրոնքի Աննա Մայրիկ, Մճո,

ապաստանում Վանում։ Արամ Մանուկյանը, Իշխանը և Ա.Վռամյանը (Վանից օսմանյան խորհրդարանի անդամ) կապի մեջ էին կառավարության հետ և որոշ չափով լավատես էին, թե կարելի է փրկել Վանի բնակչությանն ու պատերազմի այդ դժվարին օրերը խաղաղությամբ անցկացնել, մանավանդ որ Վասպուրականի նահանգապետ Թահսին փաշան բարյացակամ վերաբերմունք ուներ հայերի նկատմամբ։

1915թ. մարտին, սակայն, Թահսին փաշան հետ կանչվեց և Վասպուրականի նոր նահանգապետ նշանակվեց Ջևդեթը, որ Էնվերի քեռայրն էր։ Ջևդեթի առաջին քայլը եղավ թուրքական բանակի համար հայերից պահանջել դրամ, հագուստ, ուտելիք և 4000 զինվորներ՝ իրենց զենքերով։ Նա սպառնում էր, որ եթե իր հրամանը չկատարվի, պիտի կոտորի Վանի ամբողջ հայությանը։ Ապրիլի սկզբին Ջևդեթը դավադրաբար սպանել է տալիս Իշխանին ու ծերբակալում է Վռամյանին։ Արամ Մանուկյանին հաջողվում է խույս տալ ծերբակալությունից ու ստանձնել ժողովրդի ղեկավարությունը։

Թուրքերը պաշարել էին Վանի հայկական թաղերն ու սպառնում էին կոտորել։ Արամը խորհրդակցության է հրավիրում Վանում գործունեություն ծավալած երեք կուսակցությունների ղեկավարներին, և որոշվում է ինքնապաշտպանության դիմել։ Կազմվում է զինվորական մարմին, որի անդամներն էին Արմենակ Եկարյանը (արմենական), Կայծակ Առաքելը և Բուլղարացի Գրիգորը (դաշնակցականներ)։ Ապրիլի 20-ին թուրքերը գերի են վերցնում մի խումբ կանանց, որ փորձում էին Վան մտնել, և կրակի տակ են առնում խմբին օգնության եկող հայերին։ Սկսվում է հայկական թաղերի գնդակոծումը, հայերը պատասխանում են և անցնում ինքնապաշտպանության։

Կռիվը տևում է մեկ ամիս։ Հայերը հետ են մղում թուրքերի հարձակումներն ու դիմադրում մինչև մայիսի 18-ը (նոր տոմարով), երբ Վան է մտնում հայ կամավորների հեծյալ խումբը՝ Խեչոյի ղեկավարությամբ։ Նույն օրը հասնում է նաև երկրորդ խումբը՝ Դրոյի գլխավորությամբ, իսկ հաջորդ օրը՝ ռուսական զորաբաժինը։ Թուրքերը փախուստի են դիմում՝ ճանապարհի կոտորելով շրջակայքի հայ գյուղերի բնակչությանը։

Վանն ազատագրված էր։ Ռուս հրամանատարի հավանությամբ Արամ Մանուկյանը նահանգապետ է նշանակվում և սկսում է ինքնավար Վասպուրականի վարչական կառույցի հիմքը դնել։

Վանի հերոսամարտի ջինգիսական մարմինը
(Վան-քաղաքում)

Արամ
Մանուկյան

Կոմս

Վանի ամերիկյան հիվանդանոցում աշխատող ամերիկացիների վկայությունների վրա հիմնված՝ դեսպան Մորգենթաուն գրում է, թե Վանի հայության զինված գործողություններն ինքնապաշտպանության բնույթ ունեին և «ըմբոստություն», «հեղափոխություն» կամ «դավադրություն» չէին: Սակայն, գրում է Մորգենթաուն, ամեն անգամ, երբ ինքը Թալեաթին էր դիմում հայերի կոտորածները կասեցնելու, Թալեաթն այդ «հեղափոխությունն» ու «դավադրությունն» էր հիշեցնում: Միջանկյալ ասենք, որ այս որակումները մինչև այսօր էլ գործածվում են ցեղասպանությունն ուրացող թուրք պատմաբանների ու դիվանագետների և թուրքերի կողմից վարձված «գիտնականների» կողմից, որոնք Վանի «հեղափոխությունը» կամ «դավադրությունն» են մատնանշում իբրև տեղահանությունների դրդապատճառ: Նրանք, իհարկե, չեն հիշում, որ երբ ապրիլի 20-ին սկսվեց Վանի կոիվը, Ջեթունի ու շրջակայքի հայությունը վաղուց էր տեղահանվել:

Շապին-Գարահիսարի եղերական վախճանը: Շապին-Գարահիսարի հայությունն ընդառաջել էր կառավարության զորակոչին և 400 զինվոր էր տվել: Բանակում բռնարարքների ենթարկվելով, սակայն, այդ երիտասարդները կռահել էին կառավարության նպատակն ու փախուստի դիմել: Շապին-Գարահիսար էին հասել այն ժամանակ, երբ զանգվածային ձերբակալություններ էին կատարվում: Այսպես, 1915թ. մայիսին ձերբակալվեցին քաղաքի երեւելիները և հրապարակավ կացնահար եղան կամ գնդակահարվեցին: Այս դեպքերը, ինչպես նաև շրջանի գյուղերից եկած թալանի, կողոպուտի ու կոտորածի լուրերը սարսափահար էին արել ժողովրդին, որը, սակայն, մտադիր չէր տեղի տալու ու հանձնվելու:

Ղեկավարները որոշում են ժողովրդին Գարահիսարի բերդը բարձրացնել ու դիմադրել, մինչև ռուսական զորքը կհասներ, իսկ ռուսական զորքի հետ գալիս էր Շապին-Գարահիսարի զավակ Անդրանիկը: Հունիսի 2-ին արդեն բերդում հավաքվել էր 5 000 մարդ, որից միայն 150-ը՝ կռվող: Պաշտպանության ղեկավարությունը հանձնվել էր Ղուկաս Տեովլեթյանին: Դժվարին աշխատանք էր ո՛չ միայն այդ մեծ բազմության պաշտպանության գործը կազմակերպելը, այլև նրանց ջուր ու պարեն հասցնելն ու այլ կարիքները հոգալը, բայց առաջին օրերին բարձր էր տրամադրությունը:

Անդադար հարձակումներից ու բերդի կյանքի դժվարություններից հոգնած ու տկարացած մարտիկները հունիսի 20-ին կարողացան հետ մղել նաև վերջին հարձակումը, որին մասնակցում էր թուրքական 5-6000-անոց զորքը: Ինչը որ չկարողացավ անել թուրքական բանակը, արեց սովը: Կացությունն անտանելի էր: Պատկերացրե՛ք, դրսի աշխարհից կտրված ու զորքի կողմից շրջապատված բերդում ինչպե՞ս կարող էին ապրել 5 000 հոգի

Վահան Տյույունյան
Շապին Գարահիսարի
հերոսներից

26 օր: Հունիսի 29-ին բերդի պաշտպաններն անձնատուր եղան: Թուրքերը կոտորեցին բերդում մնացած ծերերին, հիվանդներին, անկարներին, կանանց ու երեխաներին:

Շապին-Գարահիսարի ժողովուրդն ինքնապաշտպանության դիմեց ու պարտվեց, բայց հայտնի գրող Արամ Հայկազի բնորոշմամբ՝ «Մեր պատմության մեջ պարտության փառքեր չատ կան: Հատ մըն ալ Գարահիսարը»:

Մուսալեռցիների դիմադրությունն ազատության է տանում: Մուսալեռան փեշերին գտնվող Սուեթիայի շրջանի հայաբնակ 6 գյուղերի մեջ արդեն վաղուց կազմակերպված էր դաշնակցությունը: Հեղափոխական գործիչներն աշխատանք էին տանում ժողովրդին զինելու և ինքնապաշտպանության վարժեցնելու նպատակով, սակայն շրջանը թուրքական բանակի ուժով պարտադրված տեղահանության հրամանի դեմ դեռ պատրաստ չէր ըմբոստանալու: Սարսափով ընդունվեց տեղահանության հրահանգը, որ տրվեց հուլիսի վերջերին:

Վերապատվելի Անդրեասյանը, որ տեսել էր Ջեթունի տարագրությունը և կառավարության գործադրած վայրագ միջոցները, բացատրում է Սուեթիայի ղեկավարությանը, որ տարագրությունը հավասարազոր է կոտորածի: Սուեթիայի բնակիչների մի մասը, այնուամենայնիվ, հավատալով կառավարության խոստումներին, թե տեղահանությունը ժամանակավոր է, քսոթի ճամփան է բռնում: Մնացածը՝ շուրջ 4200 հոգի, 1915թ. հուլիսի 31-ին Մուսալեռն են բարձրանում ու քաջաբար կռվում ամբողջ 40 օր՝ անդադար հետ մղելով թուրքերի հարձակումները:

Մուսալեռան ինքնապաշտպանության ղեկավարն էր Մովսես Տեր-Գալստյանը (հետագայում Լիբանանի երեսփոխան): Կազմակերպված էր նաև պատանիների մի խումբ, որ հրահանգները դիրքից դիրք փոխանցելու դժվար պարտականությունն էր կատարում: 12-16 տարեկան այս քաջ տղաները սարի այծյամ-կանությունն էր կատարում: Տղաները թուրքների պես լեռներն էին մագլցում՝ տեղից տեղ լուրեր հասցնելու: Տղաները թուրքական բանակի զնդակների տակ, իրենց կյանքը վտանգելով, հաղորդակցության միջոցների դեր էին կատարում: Եվ վերջապես, հերոսական պաշտպանությունն իր արդյունքին հասավ: 1915թ. սեպտեմբերի 10-ին Միջերկրական ծովով անցնող ֆրանսիական «Գիշեն» ռազմանավը Մուսալեռան վրա ապաստանած հայերին վերցրեց և Եգիպտոս՝ դեպի ազատություն փոխադրեց:

Ավստրիացի լրագրող Ֆրանց Վերֆելը, հայերի հերոսական պայքարից ներշնչված, գրեց «Մուսալեռան քառանկյուն օրը» հայտնի վեպը: Այն հայոց ցեղասպանության գրականության լավագույն արտահայտություններից մեկն է:

Ուրֆայի քաջերը թուրքական բանակի դեմ ծառացան: 1915թ. ապրիլից արդեն Ուրֆայի (նախկին Եդեսիա) հայությանն էին հասնում

Պարսրագ Մուսալեռան վրա

կայսրության մեջ ծայր առած ծերբակալությունների, կոտորածների ու տեղահանության լուրերը: Ուրֆան դարձել էր տեղահանված հայերի կայան, այնտեղ էին գտնվում առաջին տարագրվածները (Ջեյթունից), որոնք սոսկալի պատմություններ էին պատմում տեղահանության մասին: Այս իրավիճակին ականատես Ուրֆայի մի խումբ երիտասարդներ՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ, ինքնապաշտպանության են պատրաստվում:

Հունիսի 8-ին սկսվում են ծերբակալությունները: Բանտարկյալներին մի քանի օր Ուրֆայում պահելուց հետո ուղարկում են Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր), բայց ճանապարհին կոտորում են բոլորին: Օգոստոսի սկզբներին չեթներն ու թուրքական զորքը հարձակվում են 1500 զինաթափված հայ զինվորների վրա ու կոտորում բոլորին: Ուրիշ ելք չէր մնացել, բացի ինքնապաշտպանության դիմելուց ու պատվով մեռնելուց:

Ուրֆայի հերոսամարտը սկսվում է սեպտեմբերի 29-ին քաղաքի երկու եկեղեցիների զանգերի դողանքով: Հայ կտրիճներն առաջին հերթին գրավում են քաղաքի

զինանոցը և, մեծ թվով զենքերի տիրանալով, դիրքավորվում են հայկական թաղամասերում: Մեծ քաջության ու զոհաբերության գնով հաջողվում է քաղաքը պաշտպանել թուրքական բանակի թնդանոթներից: Ուրֆայի ինքնապաշտպանության կռիվներին մասնակցում էին նաև կանայք՝ Մարիամ Չիլինգիրյանի ղեկավարությամբ: Կռիվը տևում է մինչև հոկտեմբերի 20-ը: Մինչ այդ նոր ուժեր են հասնում թուրքական բանակին օգնության, իսկ հայերի դիմադրական ուժը հետզհետե պակասում էր: Հոկտեմբերի 20-23-ի կռիվների ժամանակ մեկ առ մեկ ընկնում են հայկական դիրքերը: Կռիվի մեջ իր բոլոր փամփուշտները կրակելուց հետո վերջին փամփուշտով ինքնասպան է լինում հերոսամարտի հրամանատար Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը: Թուրքերը գրավում են հայկական թաղամասերը: Պատմում են, թե թուրքական զորքի հրամանատար Ֆախրի փաշան ասել է. «Ի՞նչ կլինեի մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ այսպես ծառանային»:

Ուրֆայի ինքնապաշտպանության նկարագրությունը գրի է առել նաև դանիացի միսիոներուհի Քարեն Եփփեն, որի կատարած բարեգործությունների հիշատակին Հալեպում հիմնվել է Քարեն Եփփե ճեմարանը:

Ինքնապաշտպանական կռիվների արդյունքը: Մտածե՛նք Ջեյթունի, Վանի, Տարոնի, Շապին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան և Ուրֆայի ինքնապաշտպանության կռիվների մասին: Արդյոք տվյալ պայմաններում կարելի՞ էր ավելին անել, եթե դրսից (իհարկե, Ռուսաստանից) օգնություն հասներ, եթե հնարավոր լիներ զենք ու պարեն հասցնել կռվողներին, եթե լուրերը դուրս գային երկրից, եթե թուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրվեր՝ պաշարումն ու ջարդը դադարեցնելու պահանջով: Այս բոլոր «եթե»ները կկարողանայի՞ն արդյոք դրությունը փոխել: Կա նաև մեկ այլ հարց, եթե հայերը բոլորովին

զենք չբարձրացնեին, դրությունը կըփոխվե՞ր արդյոք:

Որքան ավելի խորանամք հայոց ցեղասպանության պատմության մեջ ու ըմբռնենք իթքիհադական ղեկավարների նպատակն ու գործելակերպը, ցեղասպանության անխուսափելի լինելն ավելի հստակ կդառնա մեզ համար: Հայությունը մի փոքր կղզի էր թուրքական հսկա ուժի ծովում և պատերազմի այդ պայմաններում, դրսի աշխարհից կտրված, միայն իր ուժերով փրկվել չէր կարող: Սակավաթիվ ինքնապաշտպանական կռիվներն այդ տեսակետից մեծ դեր չունեցան, սակայն մեր պատմության մեջ նրանք հիշատակվեցին իբրև անարդարության դեմ հայ ժողովրդի ամենից խոսուն և ամենից կենդանի պոռթկումները:

«Դիմադրության ոգին հայ մարդու մեջ»

ՀԱՐՑԵՐ

1. Ի՞նչ պայմաններում անհրաժեշտություն առաջացավ բնութագրել և մեկնաբանել մարդկության դեմ գործված այդ ահավոր ոճիրը, որը ցեղասպանություն կոչվեց:
2. ՄԱԿ-ի ընդունած բանաձևն ինչպե՞ս է բացատրում ցեղասպանությունը:
3. Ցեղասպանության բանաձևը կամ նրան առնչվող օրենքն ինչո՞ւ էր վտանգում մեծ պետությունների շահերը:
4. ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության համաձայնագիրն» ի՞նչ մանրամասնություններ ավելացրեց ցեղասպանության բնութագրմանը: Ցեղասպանության մեջ մեղադրվողներն ինչպե՞ս են պատժվելու:
5. Կարո՞ղ եք հիշել ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության համաձայնագրի» վավերացումից առաջ և հետո կատարված ցեղասպանության օրինակներ:
6. Ձեր կարծիքով, անհրաժեշտ է արդյոք, որ աշակերտները տեղյակ լինեն աշխարհում կատարվող մարդու իրավունքների բռնաբարումներին և ցեղասպանություններին:
7. Իթթիհադականների կուսակցությունն ինչո՞վ էր շեղվել հեղափոխության օրերի իր սկզբունքներից:
8. Ինչպե՞ս կբնութագրեք պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի հարաբերակցությունը:
9. Օսմանյան կայսրության մահմեդական զանգվածների մտայնությունն ինչպե՞ս օգնեց հայերի ցեղասպանության գործադրմանը:
10. Պատերազմն ինչպե՞ս օգնեց իթթիհադականներին իրագործելու հայերի բնաջնջման իրենց նպատակը:
11. Ի՞նչ փուլերով գործադրվեց հայոց ցեղասպանությունը:
12. «Թեշքիլեթը մահսուսեն» ի՞նչ ձևով օգնեց կառավարության ծրագրի գործադրմանը:
13. Ինչո՞ւ են հայերը պնդում, թե հայոց ցեղասպանությունը կանխամտածված էր և ոչ թե պատերազմի հետևանք:
14. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ իրականություն չդարձան անգլիացի ու ֆրանսիացի դեկավարների հայանպաստ խոստումները:
15. Օսմանյան կառավարությունն ի՞նչ միջոցների դիմեց՝ հայոց դիմադրական ուժը քայքայելու համար:
16. Ձեր կարծիքով, մուսալեռցիներն ինչո՞ւ կարողացան այդքան երկար դիմադրել:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Այս գլխում խոսվեց ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության համաձայնագրի» 5 կետերի մասին, որոնցից որևէ մեկը եթե տեղի ունենա, արարքը ցեղասպանություն է համարվում: Պարզաբանենք, թե այդ կետերից ո՞ր մեկին է համապատասխանում 1915թ. հայկական ջարդն ու տեղահանությունը:
Այս աշխատանքը կատարեք դասարանում՝ խմբերի բաժանվելով: Յուրաքանչյուր խումբ թող վերցնի այդ կետերից մեկը և կարճ բացատրություն գրի՝ ծշտելով, թե

այդ կետը համապատասխանո՞ւմ է հայոց ցեղասպանության պայմաններին, թե՞ ոչ: Ձեկույցները կարդացեք դասարանում, նույն դասաժամին:

2. Այս գլխում տրված դասանյութը կարելի է 4 թեմայի բաժանել: Փորձենք այս թեմատիկ ուսումնասիրությունը կատարել դասարանում 4 խմբերով աշխատելով: Յուրաքանչյուր խումբ թող վերցնի մեկ թեմա և դասագրքից օգտվելով՝ ամբողջացնի իր ուսումնասիրությունը: Աշխատանքը դյուրացնելու համար տրված են նաև յուրաքանչյուր թեմայի ուրվագիծը կամ մոտավոր այն հարցումները, որոնց պատասխանելով և պատասխաններն իրար շաղկապելով՝ կարող եք ուսումնասիրությունը լրացնել:

Նյութ 1 - Հայոց ցեղասպանությունը համամարդկային հարց է.

- ա) ի՞նչ է ցեղասպանությունը (Լեմկինի բնութագրումը, ՄԱԿ-ի բացատրությունը),
- բ) օրինակներ XX դարի ցեղասպանություններից,
- գ) ցեղասպանությունները կամ մարդու իրավունքների լուրջ խախտումներն ինչո՞ւ են կրկնվում,
- դ) հայոց ցեղասպանությունը ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության համաձայնագրի» ո՞ր կետերին է համընկնում,
- ե) ինչո՞ւ ենք ասում. «Հայոց ցեղասպանությունը համամարդկային հարց է»:
- զ) Ձեր եզրակացությունը:

Նյութ 2 - Հայոց ցեղասպանության ծրագրումը և իրագործումը.

- ա) ինչպե՞ս ենք փաստում, որ Հայոց ցեղասպանությունը կանխամտածված էր և ինչո՞ւ ենք շեշտում նրա կանխամտածված լինելը,
- բ) պատերազմը՝ իբրև առիթ,
- գ) «Սրբազան պատերազմը»՝ միջոց,
- դ) հրամանագրեր, Թեշքիլեթը մահսուսե,
- ե) Հայոց ցեղասպանության գործադրման փուլերը:
- զ) Ձեր եզրակացությունը:

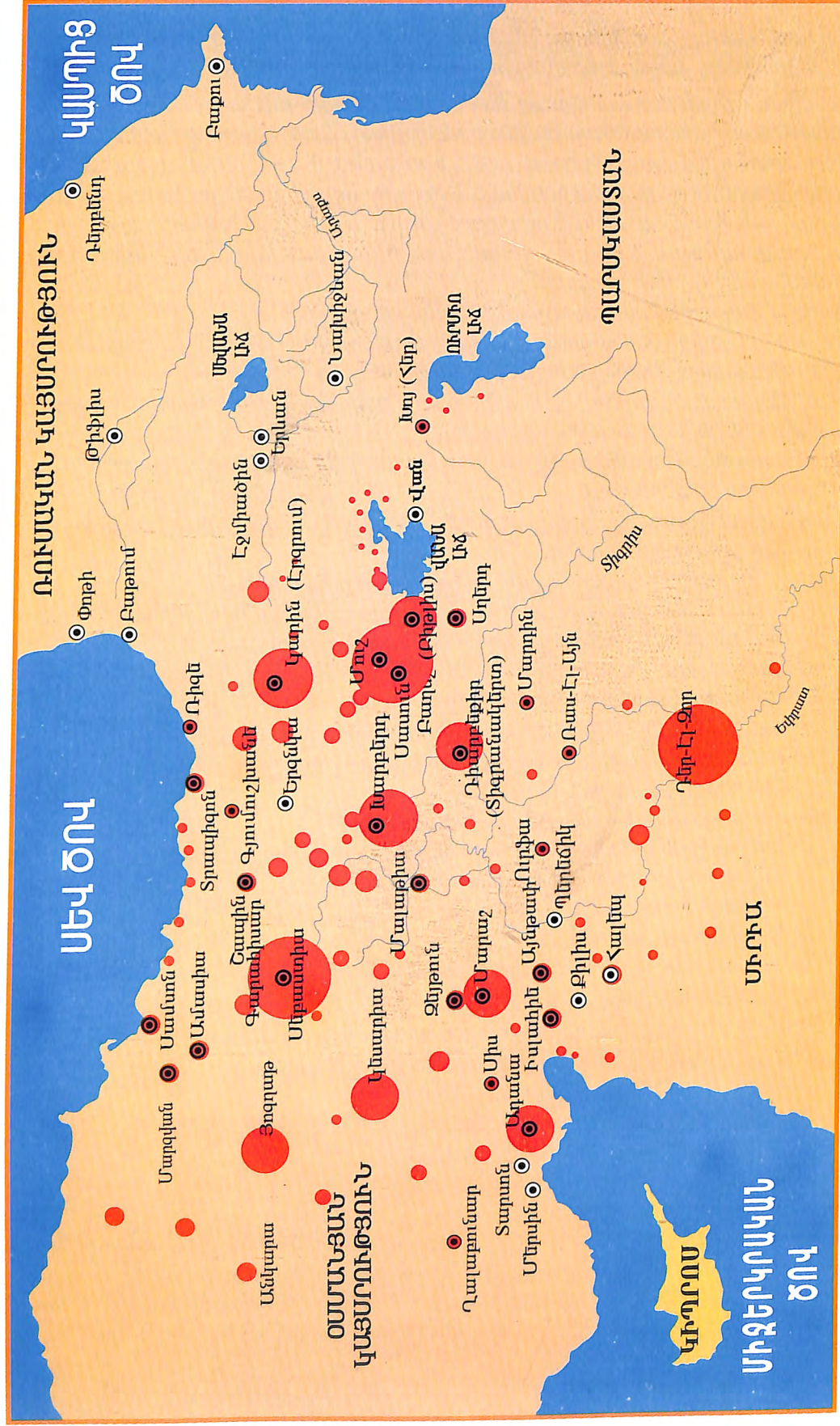
Նյութ 3 - Հայոց ցեղասպանության արձագանքը (1).

- ա) դաշնակիցների դիմում-բողոքը թուրքական կառավարությանը,
- բ) հայտարարություններ և խոստումներ Անգլիայից,
- գ) հայտարարություններ և խոստումներ Ֆրանսիայից,
- դ) Գերմանիայի մեղսակցությունը,
- ե) եվրոպական արխիվներ ու պատմագրություն:
- զ) Ձեր եզրակացությունը:

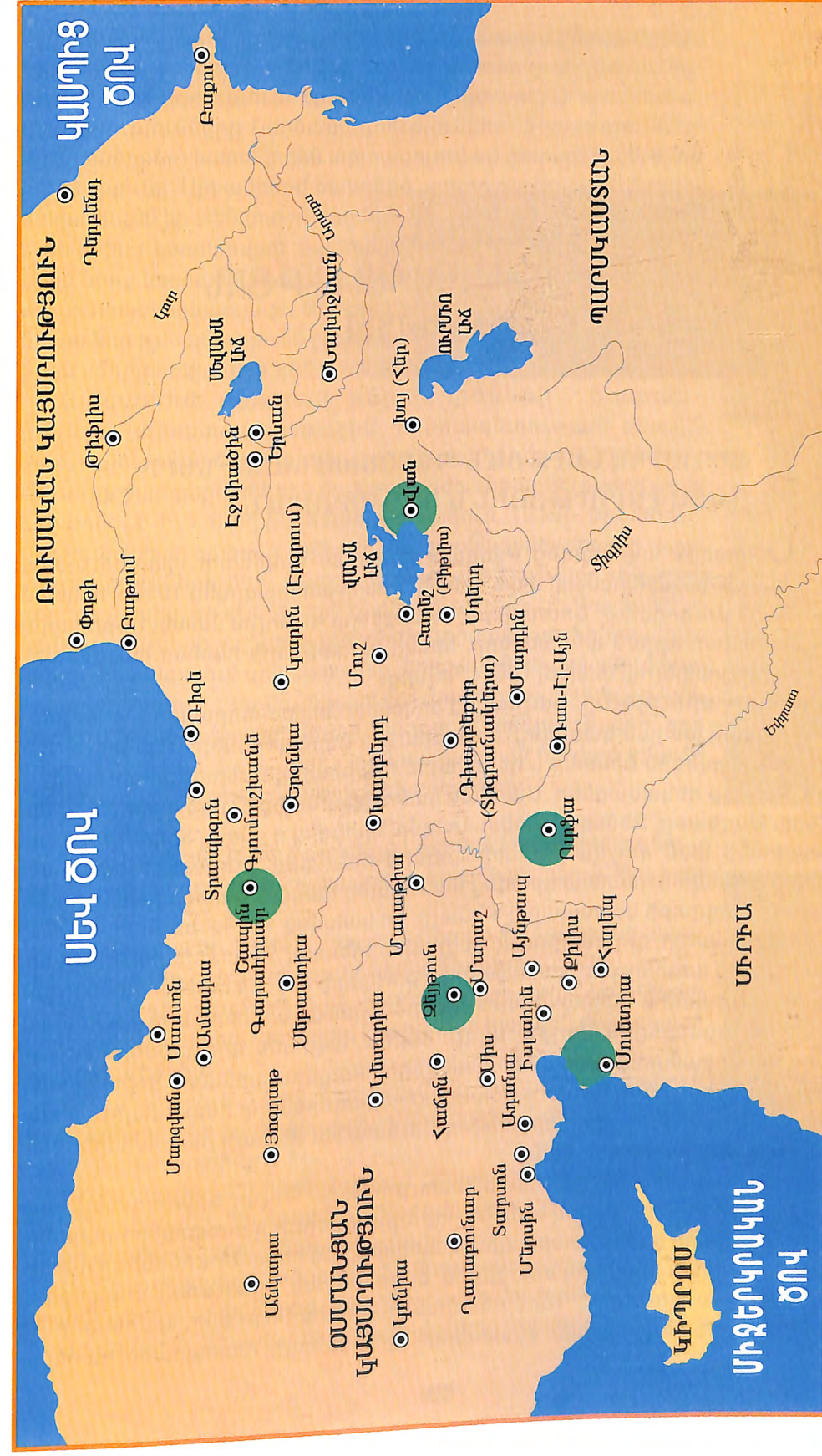
Նյութ 4 - Հայոց ցեղասպանության արձագանքը (2).

- ա) ԱՄՆ-ի դիրքը Թուրքիայի հանդեպ,
- բ) Հենրի Մորգենթաուի վկայությունները,
- գ) ամերիկյան բարեսիրական ընկերությունների օգնությունը,
- դ) ամերիկացի ժողովրդի օգնությունն ու կարծիքը,
- ե) ամերիկյան պետական և այլ արխիվներ:
- զ) Ձեր եզրակացությունը:

3. «Մուսալեռան քառասուն օրը» վեպի բնագիրը գերմաներեն է, բայց թարգմանված է հայերեն (ի շարս մի քանի այլ լեզուների): Գտեք գիրքը, կարդացեք և գրավոր է հայերեն աշխատանք կատարեք: Փորձեք վեր հանել թուրքի և հայի վերլուծական աշխատանք կատարեք: Փորձեք վեր հանել թուրքի և հայի կերպարները (հեղինակն ինչպե՞ս է ընկալել ու նկարագրել այդ երկուսին):

Զարտեղ քիվ5. Մեծ եղեռն: Տեղամոմների շուրջը գծված շրջանակները համապատասխանում են սպանվածների կամ տեղահանվածների քվին

ԴԼՈՒԽ 11 ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

1 ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԴԱՏԱՏԱՆԸ

Պատերազմն ավարտվեց Քառյակ միության երկրների պարտությամբ: Թուրքիայի և դաշնակիցների միջև զինադադարը ստորագրվեց 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում: Շուտով դաշնակիցները Կ. Պոլիս մտան: Իթքիհադական կառավարության անդամները, իրենց արարքների համար հաշվետվությունից խուսափելով, փախել էին Կ. Պոլսից:

Դատավարությունը: Դաշնակից երկրների պարտադրանքով Կ. Պոլսում զինվորական ատյան կազմվեց՝ պատերազմի ոճրագործներին դատելու համար: Գումարվեցին նիստեր և դատվեցին Իթքիհադ վեթերաքքի կուսակցության մի շարք ղեկավարներ: Մահվան դատապարտվեցին մեծ ջարդարարներ Էնվերը, Թալեթը, Ջեմալը և դոկտ. Նազմը, որոնցից ոչ մեկը երկրում չէր, իսկ դատարանի կամ դաշնակիցների կողմից որևէ ճիգ չգործադրվեց նրանց գտնելու: Մահվան դատապարտվեց նաև երկրորդական պատասխանատուներից մեկը՝ Յոզդաթի կառավարիչ Քեմալը, որ կախվեց 1919թ. հունիսին:

Մահապատժի գործադրումն ու ընդհանրապես դատավարությունները այնպիսի մեծ դժգոհություն առաջացրին թուրքերի մեջ, որ դաշնակիցները շուտով հրաժարվեցին դատավճիռների գործադրումը պահանջելուց և հանցավորներին աքսորեցին Մալթա կղզի: 1920թ. ամռանն այդ աքսորվածները Մոսկվայի միջամտությամբ փոխանակվեցին Բաքվում բռնված մի քանի անգլիացի զերիների հետ: Ազատ արձակված ոճրագործները հետագայում նորաստեղծ Հայաստանի վրա հարձակվող Մուստաֆա Քեմալի հավատարիմներն ու խորհրդականները դարձան:

Կ. Պոլիս - Նյուրնբերգ. համեմատություն: Կ. Պոլսի զինվորական ատյանը հայերի համար չէղավ այն, ինչ որ Նյուրնբերգի դատարանը հրեաների համար: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Նյուրնբերգի դատարանում մահվան դատապարտվեցին եվրոպական հրեության բնաջնջման պատասխանատուները: Գերմանական կառավարությանը պարտադրվեց հատուցել հրեաների կրած վնասները: Նյուրնբերգի դատարանի համեմա-

տությամբ Կ. Պոլսի դատավարությունը ձևական բնույթ ուներ: Նրա միակ կարևորությունը հայ ժողովրդի համար ցեղասպանության փաստագրությունն էր: Արդարև, դատարանի պաշտոնական գրությունները (արձանագրություններ, վկայություններ, փաստաթղթեր) հստակորեն արտացոլում են ցեղասպանության իրողությունը: Այդ ամենով հանդերձ, այսօր թուրքական կառավարությունն իր տենդոտ ուրացման մեջ, եթե նույնիսկ ընդունում է, թե ոճիր է կատարված, դա համարում է օսմանյան իշխանության օրոք կատարված եղելություն, որի համար արդի թուրքիան պատասխանատու չէ: Մինչդեռ հետպատերազմյան Գերմանիայի նոր իշխանությունն ընդունեց իրեն նախորդող իշխանության ոճիրը հրեաների դեմ և հատուցեց:

Անպատիժ մնացած ոճրագործների դատատանը: Հայաստանի առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը քողարկված ձևով ակնարկում է, թե թուրք ջարդարարներին մահապատժի ենթարկելու որոշումը կայացվել է ՀՀԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովում, 1919թ. Երևանում: Որոշումը խիստ գաղտնի լինելով՝ չի արձանագրվել ժողովի ատենագրությունների մեջ: Միայն հիշատակություն կա «հատուկ գործի» մասին, որ «Նեմեսիսի գործողությունն» էր: Դաշնակցական գործիչների ու մահապատիժը գործադրած երիտասարդների՝ հետագայում գրի առած հուշերից նույնպես իմանում ենք, որ այդ ժողովում է տրվել որոշումը: Ժողովը նշանակել էր նաև հատուկ հանձնախումբ՝ Արմեն Գարոյի գլխավորությամբ, որը պետք է հայտնաբերեր փախստական դարձած ու կեղծ անուններով ապրող ջարդարարների թաքստոցները:

Այսպես.

1921թ. մարտի 16-ին Բեռլինում Սողոմոն Թեհլերյանի գնդակով ընկավ հայոց եղեռնի գլխավոր պատասխանատուն Թալեթ փաշան:

1921թ. հուլիսի 19-ին Կ. Պոլսում Միսաք Թողլաթյանը սպանեց Բաքվի հայերի ջարդարար Ջիվանջիրին:

1921թ. դեկտեմբերի 6-ին Հռոմում Արշավիր Շիրակյանի գնդակով իր պատիժն ստացավ Թուրքիայի նախկին վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան:

1922թ. ապրիլի 17-ին Բեռլինում Արշավիր Շիրակյանը և Արամ Երկանյանն իրականացրին Բեհաեդդին Շաքիրի և Ջեմալ Ազմիի մահապատիժը:

1922թ. հուլիսի 25-ին Թիֆլիսում՝ Չեկայի շենքի առջև, Ստեփան Ծաղիկյանը, Պետրոս Տեր-Պողոսյանը և Արտաշես Գևորգյանը գետին փռեցին Ջեմալ փաշային:

1922թ. օգոստոսին Խորհրդային Թուրքեստանում սպանվեց գլխավոր ջարդարարներից վերջինը՝ Էնվեր փաշան:

Թալեթի ու Ջիվանջիրի ահաբեկիչները ձերբակալվեցին, բայց անպարտ

Սողոմոն
Թեհլերյան

Արշավիր
Շիրակյան

Արամ
Երկանյան

ծակվեց ու սկսեց թալանել, հրդեհել, բռնաբարել ու սպանել: Իզմիրի քենալական նոր իշխանությունն անցյալի նույն օրինակով սկսեց ձերբակալել քաղաքի երևելիներին: Տեղի ունեցան զնդակահարություններ առանց դատավարության: Վերջին հայ բնակիչները հազիվ կարողացան տուն ու տեղ թողած իրենց կյանքն ազատել ու Հունաստան փախչել: Հաղթական դաշնակիցները, որ ծովում գտնվող իրենց ռազմանավերից ականատես էին այդ ամենին, չփորձեցին թուրքերի վայրագություններից փրկել քրիստոնյաներին: Իզմիրում ամերիկացի

մեջ ցրվեցին:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Քեմալին հաջորդած Իսմեթ Ինոնյուն ծանր տուրքեր պահանջեց Թուրքիայի ոչ իսլամ փոքրամասնությաններից, մանավանդ հայերից: Այն հայերը, որոնք չկարողացան վճարել, թյուններից, մանավանդ հայերից: Այն հայերը, որոնք չկարողացան վճարել, աքսորվեցին երկրի արևելյան մասերը: Ինոնյուի այդ քայլը շարունակվող պան-թուրանիզմի արտահայտությունն էր: Իսկ 1943թ., Թալեաթի աճյունը Բեռլինից

Թուրքիա վերադարձնելու առիթով, թուրքական թերթերը գրեցին, թե «այժմ նրա իդեալները իրագործված են»: Հայության դեմ ուղղված վերջին բացահայտ թշնամանքը տեղի ունեցավ 1955թ., երբ թուրք բազմությունը հարձակվեց հայկական թաղերի վրա, թալանեց ու հրդեհեց տներն ու խանութները:

Այսօր ամբողջ Թուրքիայի տարածքում շատ քիչ թվով հայեր են ապրում, և Կ. Պոլսում է միայն, որ մի փոքրաթիվ հայկական գաղութ գոյություն ունի, որը ենթակա է շարունակական ճնշումների ու խտրականության: Հայությունը ներկայումս կաշկանդված է Թուրքիայում. տներից դուրս հայերեն խոսել չի համարձակվում: Կառավարությունը, իհարկե, թույլատրել է հայոց դպրոց ու եկեղեցի ունենալ, սակայն այդ շինությունները նորոգելու արտոնություն չի տալիս: Հայկական դպրոց հաճախելու համար խիստ պայմաններ են դրված: Եթե որևէ մեկը ժամանակին մահմեդականություն է ընդունել (հավանաբար պարտադրանքի տակ կամ խտրականությունից խուսափելու համար), ո՛չ ինքը և ո՛չ իր զավակը իրավունք չունեն հայկական դպրոց հաճախելու, նույնիսկ եթե քրիստոնեական հավատին վերադարձած լինեն: Հայկական դպրոց հաճախելու համար մկրտության թղթով պիտի փաստվի աշակերտի հայ լինելը, իսկ Կ. Պոլսից դուրս, որևէ այլ շրջանից եկած հայերն այդ վկայականը չունեն: Նրանցից շատերը հիշատակներով են միայն կապված Թուրքիայի այն գյուղերի կամ քաղաքների հետ, որտեղից տեղահանվել կամ որտեղ կոտորվել են նրանց պապերը, բայց իրենք այդ վայրերն այցելելու իրավունք չունեն:

2

ՑԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐԱՑՈՒՄ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄ

ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության համաձայնագրի» մեջ նշված կետերից որևէ մեկը լրացնելու պարագայում մի ժողովրդի կամ խմբակցության դեմ գործված ոճիրը կարելի է ցեղասպանություն համարել, իսկ 1915թ. ջարդերը այդ կետերի ամբողջությունն են լրացնում: Սրանք բոլորը հայոց ցեղասպանության իրավական կողմն են, բայց Թուրքիան ուրանում է, թե հայերի դեմ ցեղասպանություն է գործել: Եվ մտածում ես, թե ինչպե՞ս:

Ուրացո՞ւմ. ինչպե՞ս: Ուրացումն սկսվեց հենց եղեռնի ընթացքում, նախ իրականությունը ծածկելով, կատարվածները գաղտնի պահելով, հետո՝ կատարվածն աննշան կարևորությամբ ներկայացնելով և վերջապես՝ կատարվածն արդարացնելով: Հաշվի չառնենք Կ. Պոլսի գինվորական ատյանի արձակած դատավճիռները, որովհետև դրանք կատարվեցին հաղթական դաշնակիցների պարտադրանքի տակ: Եվ իրոք, դա թուրքերի կողմից ընդունված արդարության միակ արտահայտությունն էր: Քաղաքական դրությունը փոխվեց հիմնովին, ու դրա հետ մոռացվեցին դատավարության վկայություններն ու արդյունքները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտված ու քայքայված Թուրքիան ազգայնական շարժման շնորհիվ դեպի կայունացում էր գնում: Այդ

նոր իրավիճակում Եվրոպայի մեծ տերություններն ու ԱՄՆ-ը սկսեցին զբաղվել Թուրքիայի հետ կապերը վերահաստատելու խնդրով: Մյուս կողմից, բոլշևիկյան Ռուսաստանը օգնության ձեռք էր երկարում ազգայնական Թուրքիային, սիրաշահում էր նրան դաշնակիցների դեմ նրա բարեկամությունը շահելու նպատակով: Այս բոլորի մեջ Հայաստանն ու Հայ դատը որևէ հետաքրքրություն չէին ներկայացնում աշխարհի մեծ պետությունների համար: Մուստաֆա Բենալի Թուրքիան ցանկանում էր մոռանալ անցյալը: Թուրքիան ցանկանում էր, որ իր հետ միասին իր բարեկամներն էլ չհիշեն այդ անցյալը: Օրինակ, երբ 1934թ. հայտնի բեմադրիչ Ռուբեն Մամուլյանը Հոլիվուդում փորձեց Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը ֆիլմի վերածել, թուրքական կառավարությունը կտրուկ սպառնալիքներով կարողացավ միջամտել և արգելել տվեց ֆիլմի նկարահանումը:

Աշխարհն արտոնում է պատմության խեղաթյուրումը: Եղեռնի 50-ամյակից հետո ծավալված հայերի պահանջատիրական արտահայտությունների հետևանքով և 1973թ. սկսված թուրք դիվանագետների ահաբեկչությամբ Հայկական հարցի նկատմամբ ուշադրությունը հակազդելու նպատակով շեշտվեց Թուրքիայի ուրացման ու հակահայ քարոզչության քաղաքականությունը: Թուրք պատմաբանները գրքույկներ հրատարակեցին, սկզբում՝ խեղճ, ծիծաղելի տրամաբանությամբ: Հետագայում, Եվրոպացի ու ամերիկացի որոշ պատմաբանների սիրաշահելով կամ դրամով կաշառելով, թուրքերն սկսեցին հրատարակել ներկայանալի, բայց միշտ խեղաթյուրված բովանդակությամբ «պատմագիտական ուսումնասիրություններ»:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում թուրքական կառավարության ջանքերով ավելի մեծ թափով են սկսել հրապարակ իջնել «ուսումնասիրություններ» և «փաստաթղթեր», որոնք, իհարկե, լեցուն են կատարված դեպքերի, երևույթների ու իրողությունների բացահայտ խեղաթյուրումներով: Այնուամենայնիվ, անտեղյակ ընթերցողը կարող է շատ դյուրությամբ խաբվել դրանց գիտական ոճից և տպավորիչ արտաքինից:

Հանգերգի վերածված մի քանի կեղծ պատճառաբանություններ հիմք են ծառայում թուրքական հակահայ քարոզչության համար: Բերենք մի քանի օրինակ՝ վստահ լինելով, որ Հայ դատի ու հայոց ցեղասպանության պատմությանը տեղյակ յուրաքանչյուր աշակերտ կարող է հերքել դրանք.

Թուրքիայի Աֆիոն-Գարահիսարում կառուցված հուշարձան, որ խորհրդանշում է Թուրքիայի հաղթանակը ընդդեմ թշնամիների. այսինքն՝ Թուրքիայի ոչ թուրք ժողովուրդների բնաջնջումը

* Հայերը դարեր շարունակ թուրքերի հետ ապրել են հաշտ ու համերաշխ և սուլթանների հավատարիմ միլլեթն են եղել: Սակայն XIX դարի կեսերից սկսած՝ որոշ անհամաձայն հայեր թուրքերի դեմ զենք են առել ու ահաբեկչությամբ սարսափի մատնել թուրք պաշտոնյաներին ու խաղաղ ժողովրդին: Այդ պարագաներում, իհարկե, սուլթանները պարտադրվել են երկրի խաղաղության համար պատժել հայերին:

* Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայերը փորձեցին ռուսների օգնությամբ ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնել թուրքիայում: Ապստամբությունն սկսվեց Վանից և այդ դեպքից հետո էր, որ թուրքական կառավարությունը որոշեց պատերազմի գոտիներից հայերին տեղափոխել և իր թիկունքը դավաճաններից մաքրել:

* Հայերի տեղափոխության ընթացքում մի քանի անհաճո դեպքեր պատահեցին: Մեծ թվով հայեր էլ չկարողացան ճանապարհի դժվարություններին

դիմանալ ու մեռան: Այնուամենայնիվ, դա չի կարելի ցեղասպանություն համարել, թուրքական կառավարությունը հայերին բնաջնջելու ոչ մի մտածված ծրագիր չի ունեցել:

Հայերը պնդում են թե 1,5 միլիոն զոհ են տվել: Դա չի կարող իրականություն լինել, քանի որ ամբողջ թուրքիայում այդքան հայ չկար, բացի այդ թուրքերը այդ նույն տարիներին 2 միլիոն զոհ են տվել:

Թուրքերի ուրացումն ու պատմության խեղաթուրումը շարունակվում է և ավելի կատարելագործվում: Թուրքական կառավարությունն օգտագործում է ԱՄՆ-ից ստացած տարեկան հսկա նյութական օգնությունը և ամենահարուստ, գրավիչ ու այժմեական միջոցներով հակահայ քարոզչություն է կատարում: Թուրքիան այսօր փորձում է նոր, քաղաքակիրթ և հյուրասեր թուրքի տիպարով ներկայանալ աշխարհին:

1980թ. թուրքական կառավարության նախաձեռնությամբ սկսեցին հրատարակվել թուրք-անգլիական հարաբերություններին առնչվող փաստաթղթերի հաստատվոր հատորներ: Պարզ է, որ փաստաթղթերն ամբողջական չեն, այլ ընտրված: Անգլիայում միշտ էլ եղել են քաղաքագետներ, որոնց համար երկրի առևտրական շահերը բարձր են եղել մարդասիրական նկատառումներից ու զգացումներից: Այդ քաղաքագետները, երկրի տնտեսական շահերից ելնելով, բազմիցս հակահայ արտահայտու-

թյուններ են արել և թուրքերին արդարացրել: Այս արտահայտություններն իբրև թուրքանպաստ փաստաթուղթ ներկայացնելը դժվար չէ:

Աշխարհը պիտի կարողանա՝ վերջապես տեսնել ճշմարտությունը:

Անցյալի բարբարոսությունների մասին անհրաժեշտ է իմանալ ոչ միայն նրանց պատմական իմաստը հասկանալու, այլև դրանք կանխարգելելու միջոցներ գտնելու համար, որպեսզի նման բարբարոսություններ այլևս երբեք չկրկնվեն: Սա է համամարդկային իմաստով հայոց ցեղասպանության պատգամը:

Մի օրինակ 1975-ին լույս տեսած Հայոց ցեղասպանությունը հերթոդ հրապարակություններից, հեղինակ Էնվեր Ջիա Ջարալ: Կազմի նկարը ցույց է տալիս հայերի կողմից սպանված թուրք կանանց դիակները:

ARMENIAN QUESTION

ՀԱՐՑԵՐ

1. Ի՞նչ գիտեք Նյուրնբերգի դատավարության մասին: Հետպատերազմյան Գերմանիան ինչպե՞ս վարվեց հրեաների հետ:
2. Ինչո՞ւ 4. Պոլսում դատվեցին հայերի ջարդարարները:
3. Ե՞րբ որոշում տրվեց թուրք ջարդարարների մահապատիժը գործադրել, և ովքե՞ր ենթարկվեցին այդ մահապատիժին:
4. Ի՞նչ փաստեր են վկայում այն մասին, որ քեմալական թուրքիայում ևս շարունակվեց փոքրամասնությունների հանդեպ իթթիհադականների քաղաքականությունը:
5. 1919-29թ. տրված հրամանը հայերի կալվածքների մասին ի՞նչ հետևանք ունեցավ:
6. Ի՞նչ կաշկանդումների ու խտրականության է ենթարկված հայ գաղութը 4. Պոլսում:
7. Թուրքերը ե՞րբ սկսեցին ուրանալ կատարված ոճիրը:
8. Եղեռնի հիսնամյակից հետո ինչո՞ւ չեշտվեց թուրքերի ուրացումը:
9. Թուրքական պատմագիտությունն ի՞նչ պատճառաբանություններ է բերում Օսմանյան կայսրությունում հայ-թուրքական հարաբերությունների սրման վերաբերյալ:
10. Որևէ ազգության ցեղասպանության պատմությունը սերտելով՝ այդ դեպքի պատմական իմաստը ըմբռնելուց բացի, ի՞նչ արդյունք կարող ենք քաղել:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Այս գլխում խոսվեց հայկական վրիժառության կամ արդարահատույց գործողությունների մասին:
Դասարանում քննարկման նյութ դարձրեք հայոց «Նեմեսիսի գործողությունները»: Քննարկման և մտքերի փոխանակման ընթացքը դյուրացնելու համար նկատի ունեցե՛ք հետևյալ հարցերը:
1. Եի՞շտ էր արդյոք, որ մահապատիժների գործադրումը դաշնակցությունը ստանձներ.
2. Ի՞նչ եք կարծում «մեծ ազգերի խոսքի արժեքի» մասին, արդյո՞ք երբեք չպետք է վստահել նրանց խոսքերին:
3. «Արդարահատույց գործողություն» կամ «վրիժառություն» երկուսն էլ վերջին հաշվով մարդասպանություն են: Եի՞շտ է արդյոք այդ քայլը, եթե ամեն անհաշվով մարդակերպություն ինքը ստանձնի հանցավորներին պատժելու հատ կամ կազմակերպություն ինքը ստանձնի ու դատարանն ինչի՞ համար են: պարտականությունը, այդ դեպքում օրենքն ու դատարանն ինչի՞ համար են:
2. Ներկայացվեցին թուրքերի կողմից Հայոց եղեռնի ուրացման հիմքը կազմող և հաճախ գործածվող մի քանի պատճառաբանություններ: Եթե պետք լիներ, որ դուք հակադարձեիք այդ պատճառաբանություններին, ի՞նչ կգրեիք: Դասագիրքը դուք հակադարձեիք այդ պատճառաբանություններին, բայց դուք կարող եք քաղել ավելին: Ժեզ որոշ չափով նյութ է տրամադրել, բայց դուք կարող եք քաղել ավելին: Դասարանում խմբերի բաժանվելով՝ յուրաքանչյուրը վերցրե՛ք մեկ կետ ու պատրաստե՛ք պատասխանն դասարանում կարդալու համար:

128

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է. ՉՈՒՆՈՒՄ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

XX դարի սկզբին օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող Պատմական Հայաստանի հողերի վրա բնակվող հայությունը բնաջնջվեց կամ բռնի տեղահանվեց, և այսօր Պատմական Հայաստանի այդ հողերի վրա այլևս հայեր չեն բնակվում:

Իսկ ի՞նչ վիճակում են այդ հողերից դուրս շարտված ու աշխարհում ցրված հայերը:

Սպիտակ ջարդ: Եղեռնից վերապրողներին իրավունք չտրվեց իրենց տները վերադառնալ, և հայ գաղթականները ցրվեցին ամեն կողմ՝ Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրան, Իրաք, եվրոպական զանազան երկրներ, Ամերիկա ու մինչև Ավստրալիա: Եվ այս գաղթականները որոշ վայրերում արդեն գոյություն ունեցող հայ գաղութներին միացան, որոշ երկրներում նոր գաղութներ կազմեցին, որոշ վայրերում էլ մենակ ու ցրիվ մնացին: Օտար երկրների կյանքի դժվարությունների դեմ պայքարելով՝ փորձեցին նոր շրջապատին, նոր մշակույթին վարժվել և շատ անգամ իրենցը մոռացան: Մոռացան և հայոց լեզուն, սովորությունները: Օտարների մեջ մտան, օտար ամուսնություններ կնքեցին ու հեռացան հայությունից: Երբեմն մնաց հայի անունը միայն կամ ազգանունը՝ խեղաթյուրված արտասանությամբ: Երբեմն մնաց հիշողությունը միայն՝ «մեծ մայրս (կամ մեծ հայրս) հայ եղած է», հիշում է մեկը, «... ջարդերու ատեն մեծ մայրս (կամ մեծ հայրս) կորսնցուցած է իր ամբողջ ընտանիքը և ինք թուրքիայեն հոս փախած է», ասում է մեկ ուրիշը: Եվ միայն այդքանը:

Սա նշանակում է ձուլում, սպիտակ ջարդ, որի ընթացքում արյուն չի թափվում, բայց մարդիկ սպանվում են հոգով և կորցնում արմատները, ազգային ինքնությունը:

Սփյուռքի հոգեբանությունը փոխելու համար: Հայաստանի անկախացումով Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները նոր փուլի մեջ են մտել, այսինքն՝ հայ ժողովրդի այդ երկու հատվածների միջև չկա այլևս նախկինում արհեստականորեն բարձրացված պատմեղծ: Սփյուռքահայ կյանքում ի՞նչ փոփոխություն կարող է լինել այս փուլում, մանավանդ որ այսօրվա Հայաստանը չի տարածվում այն հողերի վրա, որ արևմտահայությունը դարեր շարունակ հայրենիք է կոչել և որտեղից դուրս է շարտվել 1915թ.: Ուրիշ խոսքով, այսօրվա Հայաստանը չի ներկայացնում հայի ամբողջական հայրենիքը: Կան ուրիշ հարցեր ևս: Նախ՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները յոթանասուն տարի շարունակ Մոսկվայի կարգադրությամբ փորձել են Սփյուռքը բաժանել, նրա տարբեր հատվածներն իրար դեմ լարել և հովանավորել այն հատվածին միայն, որն ընդունում է համայնավար վարչակարգը: Հետո Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները յոթանասուն տարի շարունակ դարձյալ Մոսկվայի կարգադրությամբ մերժել են գործում մասնակցություն բերել Հայ դատին ու հայոց պահանջատիրությանը:

Անկախ Հայաստանը այսօր պիտի վերածվի հայ ժողովրդի բոլոր հատվածների հոգևոր հայրենիքի, և տեղը պիտի դառնա՝ հայոց պահանջատիրության: Սփյուռքում ապրող յուրաքանչյուր հայ, անկախ իր քաղաքական համոզմունքներից, հայրենիքի հարազատ զավակ պիտի զգա իրեն և իր գիտական, մշակութային ու տնտեսական ներդրումն ունենա այնտեղ և, փոխադարձաբար, իր հոգեկան ներշնչումն ու ազգային գիտակցության ուժը ստանա նրանից:

Այսպիսի կացության մեջ է միայն, որ հայը այլևս օտար հողի վրա ապրելու պարտադրանք չի զգա: Ուրեմն՝ Սփյուռքն էլ կդադարի աքսորավայր լինելուց ու կդառնա այն միջավայրը, ուր հայրենիքի հետ ամուր կապերի շնորհիվ կզարգանա հայ մշակույթը, կզարգանա հայ մարդը՝ իր ազգային ինքնության ու քաղաքացիության միջև հաշտություն գտած:

Մշակութային կոթողների ոչնչացումը: Իթքիհադական կառավարությունը Հայաստանը դատարկեց հայերից: Մնում էր միայն հետպատերազմյան թուրքիայում հայի և Հայաստանի հետքը ջնջել աշխարհի հիշողությունից: Առաջին հերթին «Հայաստան» և «հայկական վիլայեթներ» անվանումները ջնջվեցին թուրքիայի քարտեզների ու պաշտոնական թղթերի վրայից: Օտար զբոսաշրջության (տուրիստական) ընկերություններին արգելվեց Հայաստան կամ հայկական հնություններ բառերը գործածել: Եթե որևէ դասագրքում կամ հրատարակության մեջ սխալմամբ գործածվեցին այդ անունները, կառավարությունը բռնագրավեց դրանք ու պարտադրեց նոր տպագրության մեջ ջնջել այդ անունները: Ժամանակի ընթացքում փոխվում են նաև Արևելյան թուրքիայի քաղաքների ու գյուղերի անունները, որոնք դեռևս պահել էին հինը, հայկականը: Եթե ձեր տատիկը կամ պապիկը ձեզ ասի, թե Արևմտահայաստանում որտեղ է ծնվել, հաճախ կարող եք այդ տեղանունը չգտնել թուրքիայի նոր քարտեզներում:

Ավելի վատ ճակատագիր ունեն հայ մշակութային կոթողները: 1915-1916թթ. կոտորածների ընթացքում հրդեհով ու պայթուցիկ նյութերով ոչնչացվում էին նաև հայկական եկեղեցիները, դպրոցները, վանքերը և այն շինությունները, որոնք հայկական ոճ ունեին: Այդուհանդերձ, հայերի բնաջնջումից հետո հարյուրավոր գյուղերի և քաղաքների մեջ դեռ մնում էին հայկական եկեղեցիներ ու վանքեր, հայի ներկայությունը հիշեցնող հին հայկական շինություններ:

Տեկոյի վանքը (4-5-րդ դար)
1915թ. առաջ

Տեկոյի վանքը 1970-ական
թվականներին

Խծկոնքի վանքի համալիրը
(11-րդ դար) 1915թ. առաջ

Խծկոնքի վանքի համալիրի
մնացորդները 1960-ական
թվականներին

ճարտարապետների խմբերը, որոնց մեջ նաև ծալված հայեր, այցելում են այդ շինությունները, ուսումնասիրում և նկարահանում ավերակները: Նրանց ներկայացրած զեկույցները սարսափելի են: Այս խմբերը վկայում են, թե հայ ժողովրդի քաղաքակրթության և մշակույթի կոթողները միտումնավոր ոչնչացվում են պայթուցիկով, հրդեհով, թուրք գյուղացիների կողոպուտով ու ավերումով: Հայ եկեղեցիները մզկիթի, բանգարանի կամ բանտերի ու նույնիսկ ախոռի են վերածվում: Ուրֆայի մոտ գտնվող մի եկեղեցի մզկիթի է վերածվել, մի եկեղեցի Կարսում՝ բանգարանի, Օրդուի եկեղեցին՝ բանտի: Ճանապարհներ ու ամբարտակներ կառուցելու պատրվակով ավերում են հայկական շինությունները, ինչպես ավերեցին Անիի սբ. Փրկիչ եկեղեցին: Թուրքական բանակի զինավարժության համար թիրախների են վերածվում հին հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը: Տեկորի վանքը (4-5-րդ դար), սբ. Աստվածածինը (13-րդ դար) և Բագարանը (7-րդ դար) զինավարժության հետևանքով են ավերվել: Եվրոպացի ճարտարապետները վկայում են, թե Կիլիկիայի հայկական եկեղեցիների ու բերդերի հայկական քանդակները ջնջվել են, և նոր ցուցատախտակներով այդ շինություններն իբրև բյուզանդական են ներկայացվում, իսկ ավելի հայտնի շենքերը, ինչպես՝ Կարսի ու Աղթամարի եկեղեցիները, սելջուկներին են վերագրվում: Կ. Պոլսի պատրիարքարանի շարունակական բողոքները մնում են անպատասխան: Պատրիարքի բազմաթիվ դիմումները՝ գոնե մեծարժեք շինությունների նորոգման համար իրավունք ստանալու ուղղությամբ, դարձյալ անուշադրության են մատնվում: Կառավարությունը նույնիսկ թույլ չի տալիս պատրիարքարանի անհրաժեշտ նորոգումները կատարել:

Ժամանակի ընթացքում ոչնչացվեցին և շարունակում են ոչնչացվել այդ հիշատակները ևս:

Եվրոպացի հնագետների ու ճարտարապետների խմբերը, որոնց մեջ նաև ծալված հայեր, այցելում են այդ շինությունները, ուսումնասիրում և նկարահանում ավերակները: Նրանց ներկայացրած զեկույցները սարսափելի են: Այս խմբերը վկայում են, թե հայ ժողովրդի քաղաքակրթության և մշակույթի կոթողները միտումնավոր ոչնչացվում են պայթուցիկով, հրդեհով, թուրք գյուղացիների կողոպուտով ու ավերումով: Հայ եկեղեցիները մզկիթի, բանգարանի կամ բանտերի ու նույնիսկ ախոռի են վերածվում: Ուրֆայի մոտ գտնվող մի եկեղեցի մզկիթի է վերածվել, մի եկեղեցի Կարսում՝ բանգարանի, Օրդուի եկեղեցին՝ բանտի: Ճանապարհներ ու ամբարտակներ կառուցելու պատրվակով ավերում են հայկական շինությունները, ինչպես ավերեցին Անիի սբ. Փրկիչ եկեղեցին: Թուրքական բանակի զինավարժության համար թիրախների են վերածվում հին հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը: Տեկորի վանքը (4-5-րդ դար), սբ. Աստվածածինը (13-րդ դար) և Բագարանը (7-րդ դար) զինավարժության հետևանքով են ավերվել: Եվրոպացի ճարտարապետները վկայում են, թե Կիլիկիայի հայկական եկեղեցիների ու բերդերի հայկական քանդակները ջնջվել են, և նոր ցուցատախտակներով այդ շինություններն իբրև բյուզանդական են

ՀԱՐՑԵՐ

1. Եղեռնի կամ ցեղասպանության գրականություն ասելով՝ ի՞նչ ենք հասկանում:
2. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Եղեռնի սոսկալի տեսարանները չեն մոռացվում և ճնշում են հայ գրականության վրա:
3. Հայրենիքի կարոտն ինչպե՞ս է արտացոլվում սփյուռքահայ գրականության մեջ:
4. Ձուլման դեմ մղված պայքարը կամ օտար մշակույթի գրավչությունն ինչպե՞ս է դրսևորվում սփյուռքահայ գրականության մեջ:
5. Թուրքերի ուրացումն ինչպե՞ս է ազդում հայի հավաքական հոգեբանության վրա և ինչպե՞ս է արտացոլվում գրականության մեջ:
6. Ինչպե՞ս կրնոթագրեք ծուլումը և սպիտակ ջարդը:
7. Սփյուռքահայի՝ որբի ու աքսորականի հոգեբանությունն ինչպե՞ս կարող է փոխվել Սփյուռք-հայրենիք բնականոն հարաբերություններով:
8. Ինչո՞ւ են հայկական տեղանունները փոխում Թուրքիայում:
9. Կ. Պոլսի պատրիարքարանն ինչպե՞ս է հակազդում հայկական կոթողների այս միտումնավոր ոչնչացմանը:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Այս գլխում արտահայտվեցին գաղափարներ, որոնք որոշ տրամաբանական հարաբերությամբ շաղկապված են իրար: Դասարանում քննարկե՛ք այդ գաղափարների հարաբերություններն ու հայտնաբերե՛ք տրամաբանական կապերի արմատները:

ա. Հայոց ցեղասպանություն - Սփյուռքի ծուլում:

բ. Թուրքական հակահայ քաղաքականություն - մշակութային կոթողների ոչնչացում:

գ. Անկախ Հայաստանի իրողություն - սփյուռքահայության հավաքական հոգեբանություն:

դ. Հայոց ցեղասպանության ուրացում-ահաբեկչություն՝ ընդդեմ թուրք դիվանագետների:

ԳԼՈՒԽ 13 1917Թ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

1

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Պատերազմի երեք տարվա ստեղծած ծանր իրավիճակն արագացրեց ցարիզմի անկումը: 1917թ. ծնունդն առաջին անգամ գործադուլներն ու ցույցերը և մանավանդ բանակի համագործակցությունը ցուցարարների հետ ստիպեցին ցար Նիկոլայ Բ-ին հրաժարվել գահից (մարտի 2(15)-ին): Ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն, մինչև որ Ռուսաստանի ընդհանուր Սահմանադիր ժողովը գումարվեր՝ երկրի ապագա վարչակարգը որոշելու համար:

1917թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Անդրկովկասի նոր վարչամեքենան: Փետրվարյան հեղափոխությունը մեծ ոգևորություն առաջացրեց Կովկասում: Գործունեության ավելի ազատ ասպարեզ էին գտել մանավանդ Կովկասի ժողովուրդների մեջ առաջնորդի դեր ստանձնած քաղաքական կուսակցությունները: Այդ կուսակցություններն էին՝ սոցիալ-դեմոկրատների մենշևիկյան թևը՝ վրացիների, Մուսավաթը (թուրքերենով՝ Հավասարություն) ազերի թուրքերի (թաթարների), Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը՝ հայության մեջ: Անդրկովկասի ապագայի մասին խորհրդածություններում մեծ տարակարծություն չկար այն հարցում, թե Անդրկովկասը պետք է կազմի Ռուսաստանի անբաժան մասը: Տարակարծությունն այն հարցում էր, թե Անդրկովկասը պետք է ունենա ազգային սահմանների բաժանումներ՝ վրացական, հայկական և ադրբեջանական ինքնավար շրջաններով, թե՞ ոչ:

Պետրոգրադի ժամանակավոր կառավարության նշանակած անդրկովկասյան վարչամեքենան՝ Օգակոմը, շատ թույլ էր, և հայ ղեկավարությունը մտահոգված էր հայերի հանդեպ Օգակոմի, ինչպես նաև՝ վրացի և թաթար ազգայնականների վերաբերմունքից: Մտահոգիչ էր նաև այն պարագան, որ հեղափոխությունից հետո անուշադրության էր մատնված Կովկասյան ճակատի ռազմական պաշտպանությունը:

Ընդհանուր կացությունը քննելու համար 1917թ. սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում գումարվեց արևելահայոց համագումարը, որից ընտրվեց Հայոց ազգային խորհուրդը՝ Ավետիս Ահարոնյանի նախագահությամբ:

խորհուրդը բաղկացած էր 15 հոգուց, որոնցից 6-ը՝ դաշնակցական, 3-ը՝ անկուսակցական և 2-ական մերկայացուցիչներ ժողովրդական, սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցություններից: Փաստորեն այս չորս կուսակցություններն էին, որ Թիֆլիսի հայկական իրականության մեջ ավելի կամ նվազ ազդեցություն ունեին:

Արևմտահայաստանի հողերը: Մինչև 1917թ. հեղափոխությունը ռուսական բանակը հայկական կամավորական խմբերի օգնությամբ արդեն գրավել էր Արևմտահայաստանի մեծ մասը՝ Վանից մինչև Էրզրում ու Տրապիզոն: Եղեռնից ազատված ու Կովկասում ապաստանած հայերը նոր պայմաններում սկսեցին վերադառնալ իրենց ծննդավայրերը և լծվել հայրենիքի վերաշինության գործին: Բայց Օգակոմը այդ տարածքներում շատ սխալներ թույլ տվեց և խաղաղ ու բնականորեն իրավիճակ ստեղծելու փոխարեն ավելի սրեց կացությունը: Իսկ կառավարական շրջանակներում դեռ շարունակում էին մնալ ցարական պաշտոնյաներ, որոնք նույն տիրողի ու կեղեքողի վերաբերմունքն ունեին հայերի հանդեպ:

Արևմտահայաստանում ևս կազմակերպող ուժը դաշնակցությունն էր, որը իր ձեռքն էր առել ժողովրդի պաշտպանության գործը: Սակայն Օգակոմի հետ համագործակցել հնարավոր չէր: Պետրոգրադի հետ կապերն օգտագործելով՝ հաջողվեց համոզել ժամանակավոր կառավարությանը՝ Արևմտահայաստանի վարչական գործն անջատել Օգակոմից: 1917թ. մայիսին մայրաքաղաքից հատուկ կոմիսար ուղարկվեց և նրան որպես օգնական նշանակվեց դաշնակցական գործիչ և ռուսական հեղափոխական շրջանակների մեջ մեծ ազդեցություն ունեցող Բժ. Հակոբ Ջավրյանը (Ջավրիկ): Այս նոր դասավորումով փոխվեց Արևմտահայաստանի իրավիճակը, ավելի մեծ թվով գաղթականներ սկսեցին երկիր վերադառնալ:

Բոլշևիկյան հեղափոխությունը և մենատիրությունը: 1917թ. ապրիլին Շվեյցարիայի իր տարագրությունից տուն վերադարձավ Բոլշևիկների ղեկավար Վ. Ի. Լենինը և սկսեց պայքար տանել իշխանությունը ժամանակավոր կառավարությունից բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդներին փոխանցելու համար: Լենինի եռանդուն քարոզչությունը, խաղաղության, հացի և հողի խոստումները, գրավիչ էին տառապած ժողովրդի համար: Մյուս կողմից, ժամանակավոր կառավարությունն էլ չէր կարողացել արագ հաջողությունների հասնել: Եվ 1917թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7) Բոլշևիկներին հաջողվեց հեղափոխությամբ իշխանությունը վերցնել: Բոլշևիկյան իշխանությունը մենատիրության ձգտման

Գաղթականներն իրենց գյուղերն են վերադառնում

Լենինը բոլշևիկյան քարոզում

Կարմիր բանակի շքերթը Մոսկվայի
Կարմիր հրապարակում

մարմինը, Օզակոմի փոխարեն: Կոմիսարիատի մեջ հայությունը ներկայացված էր համծին Համո Օհանջանյանի, Խաչատուր Կարճիկյանի (դաշնակցականներ) և Ղազար Տեր-Ղազարյանի (սոցիալ-դեմոկրատ):

Որպես Անդրկովկասի օրենսդիր մարմին, գործի անցավ նաև Սեյմը, մանավանդ, երբ ծախողվեց Սահմանադիր ժողովի գումարումը: Սեյմի կազմում կային 33 մենչևիկ (4-ը՝ հայ), 30 մուսավաթական, 27 դաշնակցական և 22 հոգի կազմող զանազան փոքր կուսակցությունների ու խմբակցությունների ներկայացուցիչներ: Առաջին նիստը տեղի ունեցավ 1918թ. փետրվարի 23-ին (10):

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Թե՛ Պետրոգրադում և թե՛ Եվրոպայում Հայկական հարցը դաշնակիցների հրավիրելիք հաշտության համաժողովում քննարկման նյութ դարձնելու Ռուստոմի ջանքերը ի դերն ելան: Լենինը նախաձեռնեց անջատ հաշտության բանակցություններ. նրա համար կարևորը բոլշևիկյան իշխանությունն ամբողջ Ռուսաստանում տարածելն էր: Պատերազմի հոգսերից ձերբազատվելու համար Լենինը պատրաստ էր զիջումներ կատարել:

Զորավար Անդրանիկ

1918թ. մարտի 3-ին ստորագրված պայմանագիրը նվաստացուցիչ էր ռուսների համար, բայց Լենինը հավատացած էր, որ շուտով կոմունիստական հեղափոխությունը կուլ կտա Գերմանիային և ամբողջ Արևմուտքին, ու պայմանագիրն իր ուժը կկորցնի: Ռուսաստանին պատերազմից դուրս քաշելով և ռուս զինվորներին տուն վերադարձնելով՝ Լենինը կարողացել էր ռուս ժողովրդին գոհացնել և շատերի սերն ու վստահությունը շահել:

Հաշտության պայմանագիրը ծանր էր հայերի համար: Թուրքերը տիրանում էին Կարսին, Արդահանին և Բաթումին: Լենինը ռուսական զորքերը հետ էր քաշում Արևմտահայաստանից և խոստանում զինաթափել ու ցրել հայ կամավորական խմբերը:

Կովկասյան ճակատում: Բոլշևիկյան հեղափո-

խությունից հետո, երբ ռուս զինվորների մեծ մասը ճակատը լքած՝ տուն էր վերադառնում, թուրքերի դեմ որպես կռվող ուժ միայն հայերն էին մնացել: Այն ժամանակ, երբ Լենինը Քառյակ զինակցության հետ հաշտության բանակցություններ էր սկսել, թուրքերը զինադադարի առաջարկ ներկայացրին Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարին: Զինադադարը կնքվեց 1917թ. դեկտեմբերի 5-ին (18) Երզնկայում, և Արևմտահայաստանի մեծ մասը ռուսների գրաված տարածքում մնաց:

Թուրքիայի հետ վերջնական համաձայնության գալու համար անդրկովկասյան Սեյմը կազմեց պատվիրակություն, որին հայության կողմից մասնակցում էին Քաջագունին ու Խատիսյանը, նաև՝ Ռուբենն ու պատմաբան Լեոն՝ իբրև նրանց խորհրդական: Պատվիրակությունը Տրապիզոն մեկնեց բանակցություններ սկսելու, բայց նույն օրը Բրեստ-Լիտովսկից հղված մի հեռագիր հայտնում էր, թե ստորագրվել է հաշտության պայմանագիրը, և Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը անմիջապես պիտի հանձնվեն թուրքերին: Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը, այս անսպասելի վճռից հանկարծակիի եկած, իր բողոքն ուղղեց ամեն կողմ, բայց անօգուտ:

Հայկական զորամիավորումները: Արևմտահայաստանում կարգ ու կանոն հաստատելու և թուրքերի առաջխաղացումը կանխելու համար 1917թ. նոյեմբերից Հայոց ազգային խորհուրդը և Հայ զինվորական միությունը սկսեցին հայկական բանակային կորպուսի ձևավորման գործը: Կորպուսի հրամանատար էր նշանակվել գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը, իսկ Դրոն հաստատվել էր իբրև հայկական զորքերի կոմիսար: Հայկական Առանձին կորպուսը բաղկացած էր մի քանի դիվիզիաներից. 1-ին և 2-րդ դիվիզիաները՝ գեներալներ Արեշյանի և Միլիկյանի հրամանատարությամբ. երրորդ զորաբաժինը, մեծ մասամբ արևմտահայ կռվողներ, ղեկավարում էր Անդրանիկը, որը բժիշկ Ջավրիկի ջանքերի շնորհիվ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության կողմից գեներալ-մայորի աստիճան էր ստացել: Առանձին Հայկական կորպուսի մեջ էին մտնում նաև հեծյալ գունդը՝ գնդապետ Ղորղանյանի հրամանատարությամբ և տեղական բազմաթիվ գնդեր ու գումարտակներ: Ավելի մեծ թիվ ուներ, սակայն, թուրքական բանակը, որին օգնում էր Գերմանիան: Նրա առաջխաղացումը դյուրացնում էր թուրք և քուրդ բնակչությունը՝ հայկական զորքի թիկունքում խռովություններ սարքելով:

Ցարական իշխանությունը պատերազմի սկզբից հայ զինվորներին ցրել էր տարբեր ռազմաճակատների վրա: Ժամանակավոր կառավարության կողմից հայ զինվորներին իրավունք տրվեց Արևմտահայաստանի ճակատ տեղափոխվել: Մեծ թվով հայ զինվորներ ռուսական արևմտյան ճակատից Կովկաս եկան,

Հայկական կորպուսի հրամանատարական կազմը (նստած՝ ձախից աջ՝ Դրո, Միլիկյան, Նազարբեկյան)

բայց, անորոշ վիճակի մատնված, մնացին Թիֆլիսում, Բաքվում ու Երևանում: Ազերի թուրքերը, ճանապարհները փակելով ու երկաթուղիների երթևեկությունը խանգարելով, թույլ չէին տալիս նրանց ճակատ մեկնել:

Անհամաձայնությունն ու անմիաբանությունն: Միայն հայերը չէին, որ ազգային զորք էին կազմել: Վրացիներն ու ազերիները ևս ունեին իրենց ազգային զորքը: Պարզ էր, որ նման քայլերն ուժեղացնում էին տարանջատումը կովկասյան ազգերի միջև, իսկ Կովկասի բոլշևիկներն այս քայլերը ազգային դրսևորում համարելով՝ պայքարում էին դրա դեմ:

Տրապիզոնում թուրքերը, Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրի թուրքամաստ պայմաններից ու կռվի դաշտում ունեցած հաջողություններից ոգևորված, արհամարհում և ձգձգում էին բանակցությունները: Նրանք պատճառաբանում էին, թե անդրկովկասյան կառավարությունն անկախ չէ, ուրեմն և չի կարող բանակցություններ վարել Թուրքիայի հետ: Պարզ էր, որ թուրքերն ուզում էին Կովկասն անջատել Ռուսաստանից՝ իրենց ցանկացած պայմանները պարտադրելու կամ պատերազմը շարունակելու նպատակով: 1918թ. ապրիլի 6-ին, երբ արդեն ընկել էին Երզրումը, Խնուսը, Ալաշկերտն ու Սարիղամիշը, թուրքերը մի վերջնագիր ներկայացրին պատվիրակությանը՝ հայտարարել Կովկասի անկախությունը, ընդունել Բրեստ-Լիտվսկի պայմանները և ապա վերսկսել բանակցությունները:

Այս ամբողջ իրադարձություններին տեղյակ էր Մոսկվայի բոլշևիկյան կենտրոնական իշխանությունը: Ժողկոմխորը որևէ գործնական օգնություն կամ միջամտություն ցույց չտվեց, միայն մի քանի առիթով դիմեց Գերմանիային՝ թուրքերի վրա ներազդելու համար, որպեսզի կասեցվեն հայերի նոր ջարդերը:

Թուրքերին պատասխանելու համար 1918թ. ապրիլի 13-ին գումարված Սեյմի նիստում պարզորոշ դրսևորվեցին անդրկովկասյան ժողովուրդների անհամաձայնությունն ու անմիաբանությունը: Դաշնակցության ներկայացուցիչները պնդում էին չընդունել առաջարկված պայմաններն ու կռվել Արևմտահայաստանի ազատության և Անդրկովկասի պաշտպանության համար: Մուսավաթականները չէին ուզում Օսմանյան կայսրության դեմ կռվել և պարզապես հայտարարում էին, թե Թուրքիայի դեմ պատերազմի դեպքում Անդրկովկասի միասնությունը ոչնչացած պիտի համարել: Վրացիները բաժանված էին պատերազմին թեր և դեմ, բայց մեծամասնությունը գտնում էր, թե մեծ զիջումների գնով իսկ պիտի հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ: Այնուամենայնիվ, Սեյմը որոշեց չընդունել թուրքերի պայմանները և ընտրեց պատերազմական հանձնախումբ՝ թշնամուն դիմագրավելու գործը կազմակերպելու համար:

Ընդհանրապես, այդ օրերին Կովկասի տարբեր ազգությունների միջև առկա լարվածությունն ու անհանդուրժողականությունն ըմբռնելով է, որ կարող ենք ճանաչել և հասկանալ 1988թ. Ղարաբաղյան շարժման հետևանքով առաջացած կովկասյան բարդ իրավիճակը: Հիշենք միայն, որ այն ժամանակ կար մի երևույթ, որ դժվարացնում էր հայկական ուժի համախմբումն ու ազդեցությունը: Հակառակ այսօրվա Հայաստանի գրեթե միատարր հայկական բնակչության այն օրերին հայերը ցրված էին Կովկասի մեջ՝ մյուս ազգությունների հետ միախառնված, իսկ Երևանում զգալի քանակությամբ թուրքեր էին ապրում:

2

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆԿՔԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրքական բանակը, սակավաթիվ ուժերով, արագորեն գրավեց Բաթումը՝ տեղաբնակ մուսուլման բնակչության գործուն աջակցության շնորհիվ:

Անդրկովկասի անկախ Հանրապետությունը: Տիրող իրավիճակի պարտադրանքով Սեյմի 1918թ. ապրիլի 22-ի նիստում քննվեց Անդրկովկասն անկախ հայտարարելու հարցը: Հայ դեկլարությունը երկու ընտրություն ուներ կա՛մ մերժել Անդրկովկասի անկախությունը և միայնակ կռվել թուրքերի դեմ, կա՛մ միանալ ընդհանուր ճակատին, զոհ տալ Արևմտահայաստանը և կովկասահայությանը փրկելու համար բանակցության մատել թուրքերի հետ: Որոշումը դժվար էր: Եվ պարտվածի ու հուսախաբվածի խոր հուզումով Հովհաննես Քաջազունին դաշնակցության անունից հայտարարեց հայ ժողովրդի համաձայնությունը՝ անդրկովկասյան անկախ պետությանը միանալու: Նույն նիստի ժամանակ հայտարարվեց Անդրկովկասի ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության ստեղծման մասին: Առաջինը թուրքական կառավարությունը ճանաչեց նորաստեղծ պետությունը:

Վարչապետ էր նշանակվել վրացի մենշևիկ Ակակի Չխենկելին: Կառավարության կազմում ընդգրկվեցին Ալեքսանդր Խատիսյանը՝ ֆինանսների նախարար, Հովհաննես Քաջազունին՝ խնամատարության նախարար, Ավետիք Սահակյանը՝ պարենավորման նախարար և Արամայիս Երզնկյանը՝ աշխատանքի նախարար: Ավելի կարևոր պաշտոնները զբաղեցնում էին վրացիներն ու մահմեդականները:

Անկախ Անդրկովկասի նոր կառավարության անունից Չխենկելին, առանց հայոց Ազգային խորհրդի գիտության, հրաման էր ուղարկել Առանձին հայկական կորպուսին՝ դադարեցնել զինվորական գործողությունները և Կարսը հանձնել թուրքերին: Հանկարծակիի եկած Նազարբեկյանը կատարել էր հրամանը: Չխենկելիի՝ ամեն տեսակ զիջումներով թուրքերին բավարարելու ինքնագլուխ քաղաքականությունը և մանավանդ Կարսի հանձնումը թուրքերին, շփոթության էին մատնել Թիֆլիսի հայ դեկլարությանը: Այս բոլորով հանդերձ, ընդհանուր շահը պահանջում էր մնալ Սեյմի կազմում և կարելվույն չափով հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանել:

Կարսի անկումից հետո հայկական զորքն ու փախստականները մահանջելով՝ Երևանի մահանգ էին հասել և սոսկալի պատմություններ էին պատմում թուրքական բռնարարների մասին: Իսկ Երևանի մահանգը 1918թ. մարտից արդեն կրում էր թուրքերի խռովությունների ու խառնակությունների ծանր արդյունքները: Թիֆլիսի

Արամ Մանուկյան

Դրո (Բրաստամալար Կանայան)

Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Երևան ուղարկված Արամ Մանուկյանը փորձում էր կարգ ու կանոն հաստատել և կանխել թուրք-հայկական արյունալի բախումները: Նրա հետ սերտորեն համագործակցում էր հայկական զորքերի կոմիսար Դրոն: Նրանք պիտի դիմագրավեին նաև համատարած սովը, աղքատությունը, անգործությունը և համաճարակ հիվանդությունները, որոնք գաղթականների կուտակումով վտանգում էին ամբողջ նահանգը: Արամը, իրեն տրված արտակարգ իրավունքներն ու իր ժողովրդականությունն օգտագործելով, կարողացավ զուտ հայկական կառավարություն ստեղծել Երևանում, որը գոյատևեց մինչև 1918թ. հուլիսը, երբ Երևանում սկսեց գործել անկախ Հայաստանի վարչամեքենան:

Պառակտված ճակատ: 1918թ. մայիսի 11-ին Բաթումում թուրքերի հետ վերսկսվեցին բանակցությունները: Անդրկովկասի պատվիրակության հայ անդամներն էին Յովհաննես Քաջագունին և Ալեքսանդր Խատիսյանը: Բայց թուրքական բանակը շարունակում էր իր առաջխաղացումը: Բաքվի թուրքերին հասնելու նպատակով իթքիհադականները ցանկանում էին օր առաջ զրավել Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղագիծը: Ալեքսանդրապոլում կենտրոնացած հայկական զորաբաժինը դիմադրեց այնքան ժամանակ, մինչև որ քաղաքի բնակչությունը կարողացավ փախչել և կոտորածից ազատվել: Հայկական կորպուսի զորագնդերը կռվելով նահանջեցին դեպի Երևան: Մայիսի 22-25-ին թուրքերն արդեն հասել էին, մի կողմից, Ղարաքիլիսա, մյուս կողմից՝ Բաշ-Ապարան և Սարդարապատ:

Թուրքական բանակի առաջխաղացումը, թալանն ու կոտորածը բանակ-
ցությունների ժամանակ առաջացրել էին նույնիսկ գերմանական կառավարու-
թյան դժգոհությունը: Կար նաև մեկ ուրիշ խնդիր. Գերմանիան ինքն էլ հետա-
քրքրված էր Բաքվի նավթով և չէր կարող հանդուրժել թուրքերի այդքան
առաջանալն Անդրկովկասում: Գերմանիայի կառավարությունը, իր ներկայա-
ցուցչին Բաթում ուղարկելով, փորձեց ազդել թուրքերի վրա, բայց միջամտու-
թյունն արդյունք չունեցավ: Թուրքական կառավարությունը, մանավանդ
էնկերը, չէր կամենում իր նպատակների իրագործման ճանապարհին իր դաշ-
նակից բարեկամին զիջել:

Մյուս կողմից, բանակցությունների ընթացքում ավելի էր պառակտվում անկախ Անդրկովկասի միասնական դիվանագիտական ճակատը: Ազերի թուրքերը ո'չ բանակցելու և ո'չ էլ կռվին մասնակցելու անհրաժեշտություն ունեին: Վրացիները զգում էին արդեն, որ հայերի հետ մնալով իրենք էլ նրանց հետ դեպի անկում պիտի գնային: Նրանք գերմանացիների հովանավորությունն էին հայցում՝ Վրաստանի անկախությունն ապահովելու համար:

Թուրքերը 1918թ. մայիսի 25-ին մի վերջնագիր ներկայացրին Անդրկովկասի պատվիրակությանը և Երևանի նահանգից հավելյալ հողեր պահանջեցին: Հստակ էր արդեն, որ թուրքերի թշնամին հայերն էին միայն, և նրանց թիրախը՝ հայկական հողերը: Հետևաբար վրացի-ազերի-հայ միացյալ դիմադրությունն այլևս զրկվել էր իմաստից: Իմաստ չունեին նաև Անդրկովկասի ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության գոյությունը:

Ազգային անկախ հանրապետությունների ծնունդը: Սեյմի վերջին նիստը տեղի ունեցավ 1918թ. մայիսի 26-ին, ուր վրաց մեմեկիկների առաջարկով լուծարվեց Անդրկովկասի ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետությունը: Նույն երեկոյան հռչակվեց Վրաստանի անկախ հանրա-

պետությունը: Նոյ Ռամիշվիլին նշանակվեց վարչապետ, իսկ Չխենկելին՝ արտաքին գործերի նախարար: Իբրև գերմանական հովանավորության խորհրդանիշ՝ գերմանական դրոշը ծածանվեց Թիֆլիսում:

Այս իրադարձությունների լույսի տակ հաջորդ օրը, մայիսի 27-ին, Կովկասի մահմեդականների Ազգային խորհուրդը հռչակեց Ադրբեջանի անկախությունը (պաշտոնական հայտարարությունը կատարվեց մայիսի 28-ին): Վարչապետ նշանակվեց Ֆաթալի խան խոյսկին: Ժամանակավոր մայրաքաղաք որոշվեց Գանձակը (Գյանջա, խորհրդային շրջանում՝ Կիրովաբադ), մինչև որ Բաքուն ազատագրվեր բոլշևիկների հաստատած իշխանությունից: Թուրքիայի իթթիհադական կառավարությունը խոստացել էր Ադրբեջանին՝ Բաքուն հետ գրավել և Լեռնային Ղարաբաղը մաքրել հայ ընդդիմադիրներից:

1918թ. մայիսի 27-ի երեկոյան Հայոց ազգային խորհուրդը ևս իր համդիպումն ունեցավ՝ իրավիճակը քննելու համար։ Թեև անսպասելի չէր Անդրկովկասյան Հանրապետության անկումը, այնուամենայնիվ, դյուրին չէր որոշել՝ հետևե՞լ վրաց մենշևիկների օրինակին և Հայաստանն անկախ հայտարարել, թե՞ թուրքերից պաշտպանվելու համար հույսը դնել Մոսկվայի բոլշևիկյան իշխանության վրա։ Ազգային խորհրդի անդամ սոցիալիստ-հեղափոխականները և անկուսակցականները, վախենալով, որ անկախ Հայաստանը միայնակ կարող է դյուրությամբ զոհ գնալ թուրքերի հարձակումներին, դեմ էին անկախության հայտարարությանը։ Սոցիալ-դեմոկրատներն ու ժողովրդականները պնդում էին, թե անկախության հայտարարությունը միակ ելքն է, իսկ դաշնակցականների կարծիքը բաժանված էր թեր և դեմ։

Նույն զիշեր դաշնակցության արտակարգ ժողովը երկար քննարկումից հետո որոշեց ընդունել Հայաստանի անկախությունը և հանձնարարեց ազգային խորհրդին՝ երևան տեղափոխվել ու Հայաստանի կառավարության պարտականությունները ստանձնել:

Հայաստանի անկախության հայտարարությունը: Հաջորդ օրը, 1918 թ. մայիսի 28-ին, հարցերը մի քիչ ավելի էին հստակացել: Տեղեկություն էր ստացվել, որ ընդհատվել են Բաթումի բանակցությունները: Հայոց ազգային խորհրդի այդ օրվա նիստում որոշվեց անմիջապես պատվիրակություն ուղարկել Բաթում և Հայոց ազգային խորհրդի կողմից, իսկ եթե կարիք զգացվի՝ անկախ Հայաստանի անունից վերսկսել բանակցությունները: Պատվիրակության նախագահն էր Ալեքսանդր Խատիսյանը, անդամներն էին՝ Հովհաննես Քաջազնունին և Միքայել Պապաջանյանը:

ՀՀԴ բյուրոյի, Թիֆլիսի Կենտրոնական կոմիտեի և Ազգային խորհրդի ու Սեյմի դաշնակցական անդամների միացյալ նիստում մայիսի 29-ը որոշվեց հանձնարարել Ազգային խորհրդին՝ հռչակել Հայաստանի անկախությունը և վարչապետ նշանակել Յովհաննես Քաջազնունուն:

Մայիսի 30-ին Ազգային խորհուրդը կատարեց պաշտոնական հայտարարությունը: Անկախության հռչակագրի հեղինակներն էին Ավետիս Ահարոնյանը, Ալեքսանդր Խատիսյանը, Դովհաննես Քաջազնունին և Նիկոլ Աղբալյանը: 1919թ. Հայաստանի անկախության տարեդարձը տոնվեց մայիսի 28-ին՝ հիմք ունենալով այն օրը, երբ Ազգային խորհրդի պատվիրակությունը մեկնեց Բաթում անկախ Հայաստանի անունից թուրքերի հետ բանակցելու: Այդ օրերի ընթացքում, մանավանդ մայիսի 22-29-ին, Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի ճակատներում կենաց ու մահու կռիվ էր մղվում թուրքերի

Տայասրանի հանրապետության
խորհրդանիշներ՝ Քաջազնունի,
Արամ, Վրացվյան, և Տայասրանի
կառավարական շենքը, որի
պարզաամբից հայտարարվեց
անկախ Տայասրանի
հանրապետության ծնունդը

դեմ: Սպառնացող վտանգն ըմբռնելով՝ հայերը կռվում էին կատաղորեն: Նազարբեկյանի հրամանով զորքը Ղարաբլի-սայուն հակահարձակման էր դիմել: Մյուս կողմից, Սիլիկյանի գլխավորած երևանյան զորաջոկատը՝ Սարգսրապատում Դանիել Բեկ Փիրումյանի հրամանատարությամբ և Բաշ-Ապարանում Դրոյի հրամանատարությամբ կռվելով, արգելում էր թուրքական բանակի մուտքը Երևան: Ջորքին միացած կռվում էր նաև բնակչությունը: Հայերի այս անսպասելի դիմադրությունից հանկարծակիի եկած, մեծ թվով զոհեր տալուց հետո, թուրքական բանակն սկսեց նահանջել, իսկ Սիլիկյանի զորաջոկատը, այս հաղթանակից ոգևորված, դեպի Ալեքսանդրապոլ էր առաջանում՝ այն հետ գրավելու նպատակով:

Այսպիսին էր կացությունը, երբ վերսկսվեցին բանակցությունները Բաթումում: Բանակցությունները խաղաղ մթնոլորտում առաջ տանելու համար ընդհանուր հրամանատար զորավար Նազարբեկյանը ռազմական գործողությունները կասեցնելու հրաման արձակեց: Հրամանը, իհարկե, ընդունվեց մեծ դժգոհությամբ, քանի որ դրանով կորչում էր Ալեքսանդրապոլը հետ գրավելու իրական հնարավորությունը: Այնուամենայնիվ, մայիսյան այդ կռիվների ժամանակ հայերի ցուցաբերած քաջագործությունները պատճառ դարձան, որ թուրքերը հաշվի նստեն հայերի հետ:

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքվեց խաղաղության և բարեկամության դաշնագիր Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի անկախ Հանրապետության միջև: Համաձայնագիրը ստորագրելով՝ թուրքիան պաշտոնապես ճանաչում էր անկախ Հայաստանի գոյությունը:

Այսպիսով՝ իրականություն դարձավ ազատ և անկախ Հայաստանը: Առանց մի թիզ հող անգամ զիջելու, թուրքական կառավարությունը համաձայնվել էր ընդունել Հայաստանի գոյությունը: Թուրքիայի համար լուծված էր Հայկական հարցը, իսկ հայերի հետ ստորագրած դաշնագրի գծած սահմանները արգելք չպիտի լինեին թուրքական բանակի Բաքու հասնելուն:

Դաշնագրի ստորագրումից հետո դադարեցին թուրք-հայկական կռիվները, և իրականություն դարձավ անկախ Հայաստանը, սակայն իրականություն էր նաև Արևմտահայաստանի կորուստը: Տրված խոստմանը հակառակ, թուրքերը թույլ չտվեցին հայ գաղթականներին Արևմտահայաստան վերադառնալ: Արևմտահայաստանի հայաթափումը վերջնական էր դառնում, իսկ Բաթումի դաշնագրով Հայաստանից բաժանված Կարսի, Սուրմալուի և այլ վայրերի հայ բնակիչներն ու Արևմտահայաստանից այդ վայրերում հաստատված գաղթականները, տուն ու տեղ թողած, ամենադժվարին պայմաններում սկսեցին Հայաստանի Հանրապետություն գաղթել:

ՀԱՐՑԵՐ

1. Ի՞նչ իրավիճակում էին ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտահայաստանի հողերը:
2. Կովկասում ինչպե՞ս ընդունվեց բոլշևիկյան հեղափոխությունը, և ի՞նչ պայմաններում կազմվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը:
3. Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ինչպե՞ս լուծեց հայկական տարածքների հարցը:
4. Ներկայացրե՛ք Առանձին հայկական կորպուսը:
5. Բոլշևիկներն ինչո՞ւ էին դեմ Անդրկովկասի ազգային կորպուսների կազմավորմանը:
6. Թուրքերն ի՞նչ նպատակով էին Տրապիզոնի բանակցությունները ձգձգում:
7. Սեյմը ինչպե՞ս հակազդեց թուրքերի առաջադրած պայմաններին:
8. Անդրկովկասյան անկախ պետության ստեղծումն ինչո՞ւ չէր նպաստում հայկական շահերին:
9. Գերմանացիներն ինչո՞ւ էին անհանգստացած Անդրկովկասում թուրքական զորքի առաջխաղացումից:
10. Վրաց-ազերի-հայ միացյալ ընդդիմությունը ե՞րբ անիմաստ դարձավ:
11. Սեյմի լուծարումից հետո ի՞նչ երկընտրանքի առջև էր կանգնած հայ ղեկավարությունը:
12. Ինչո՞ւ թուրքերն առաջինը ճանաչեցին Հայաստանի անկախությունը:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Սեյմի լուծարումից հետո, երբ Վրաստանն իր անկախությունն էր հայտարարել (դեռ Ադրբեջանի անկախության պաշտոնական հայտարարությունն արված չէր, և հավանական է, որ հայ ղեկավարությունը մինչև հաջորդ օրը դեռ չգիտեր այդ որոշման մասին), թուրքական բանակի առաջխաղացման շարունակվող վտանգի տակ հայ ղեկավարները երկու ընտրություն ունեին, որ արդեն տեսանք դասանյութի մեջ: Դասարանում քննե՛ք հարցը՝ հետևյալ հարցումներից ուղղություն ստանալով.

- ա. Եթե դուք լինեիք Ազգային խորհրդի անդամ, ի՞նչ որոշում կտայիք:
- բ. Եթե հայերն առանց անկախություն հայտարարելու, Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներից անջատված, Մոսկվայի օգնությամբ դիմեին, ինչո՞վ կփոխվեր կացությունը:
- գ. Այսօր, երբ հետ ենք նայում պատմությանը, արդյոք կա՞ր մի երրորդ ուղի, որ հայ ղեկավարները չփորձեցին գտնել, և որն ավելի լավ հնարավորություն կարող էր ստեղծել հայության համար:

ԲԱԺԻՆ Դ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 14 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ՝ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐԱՆԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումով դարավոր ընդմիջումից հետո վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը: Հայկական հարցը մտավ նոր փուլ: Հայաստանի անկախ Հանրապետության կազմավորումը մասնակի լուծում էր, քանի որ դեռևս գերության մեջ էր մնում Արևմտահայաստանը, որ դատարկվել էր իր բնիկ ժողովրդից, իսկ այդ բնիկ ժողովուրդը հիմնականում կոտորվել, մասամբ էլ՝ աշխարհով ցրված գաղթական էր դարձել: Հայաստանի կառավարությունն ինչպե՞ս պիտի կարողանար բարձրացնել Հայկական հարցը և ի՞նչ քաղաքականություն պիտի որդեգրեր այդ ուղղությամբ:

Անմիջական լուծում պահանջող ներքին դժվարություններ: Թուրքերի զիջած սահմանափակ տարածքում պիտի ստեղծվեր Հայաստանի Հանրապետությունը: Երևանը, որ այն ժամանակ գավառական քաղաք էր միայն, պիտի դառնար մայրաքաղաք՝ իր վարչական, տնտեսական, կրթական, քաղաքական ու մշակութային կառույցներով: Նկատի ունենք այն պարագան, որ կոլկասահայության համար միշտ էլ թիֆլիսն էր եղել այդ կենտրոնը: Այնտեղ էին հաստատված հայ մտավորականությունն ու ղեկավարությունը, Ազգային խորհուրդն ու քաղաքական կուսակցությունների մեծ մասը:

Զորսամյա պատերազմն ավերել էր երկրի տնտեսությունը: Եղեռնից ազատված գաղթականները՝ անգործ, անտուն, աղքատ, ապաստան էին գտել այդ փոքրիկ հողատարածքի վրա, իսկ նրանց պատսպարելն ու կարիքները հոգալը հսկայական դժվարություններ էին առաջացրել երկրի տնտեսության համար:

Ցարական տիրապետության օրերից մնացած ծույլ ու կաշառակեր հայ կամ ռուս պաշտոնյաները, երկրի խառնակ վիճակից օգտվելով, կեղեքում էին ժողովրդին և վարկաբեկում կառավարությանը: Ժողովրդի մոտ զենք կար, և շատ անգամ այդ զենքն օգտագործվում էր սոսկ փողոցային խուլիգանությունների համար:

Պատկերացրե՛ք այն օրերի հաղորդակցության ուղիները. չկային օդուղիներ, իսկ միջազգային փոխադրության կարևոր միջոցները ծովը և երկաթուղին էին,

որոնցից զուրկ էր Հայաստանը: Նույնիսկ երկրի հեռագրական գծերն էլ թիֆլիսով էին անցնում:

Հայաստանի կառավարությունը կամ զգացական արտահայտությամբ՝ արյունաքամ Հայաստանը, պիտի ուժ գտներ իր իրավունքները պաշտպանելու և պետական մակարդակով Հայկական հարցի լուծմանը հետամուտ լինելու:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին կառավարությունը՝ Հովհաննես Քաջազունու վարչապետությամբ, այս բոլոր խոչընդոտները վերացնելու դժվարին գործին լծվեց:

Նպատակների իրագործում: Նախ ներքին կայունացման համար երկիրը պետք է ապահով լիներ արտաքին հարձակումներից, ուրեմն՝ պետք է կազմվեր ուժեղ բանակ: Նույն նպատակով կառավարությունը պիտի փորձեր բարիդրացիական կապեր հաստատել Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ՝ խաղաղ միջոցներով ազգամիջյան և սահմանային հարցերը լուծելու համար: Երկրի ներքին ապահովությունը ենթադրում էր կյանքի ու գույքի ապահովություն և դատական արդար համակարգ՝ ազգային սկզբունքներին համապատասխանող:

Մի քանի ամսվա ընթացքում կառավարությունը կարողացել էր որոշ չափով բարելավել երկրի վիճակը անլուծելի էր մնացել ստվարաթիվ գաղթականների հարցը: Կառավարությունը հույս ուներ, որ Գերմանիայի միջամտությամբ կկարողանա բարեփոխել Բաթումի համաձայնագրի պայմանները և ընդլայնել Հայաստանի սահմանները: Դա, բացի Հայկական հարցի լուծման միջոցառում համարվելուց, կարևոր նշանակություն ուներ երկրի տնտեսության տեսակետից:

Այս ծանր իրավիճակում ներքին գործերի նախարարությունը Արամ Մանուկյանի գերմարդկային ջանքերով ու զոհաբերությամբ փորձում էր երկրում կարգ ու կանոն հաստատել: Գյուղացիների վրա հավելյալ տուրք դնելով հնարավոր դարձավ եկամուտ ապահովել՝ գաղթականներին կերակրելու համար: Այս քայլը, իհարկե, մեծ դժգոհություն առաջացրեց Գյուղացիների մեջ: Կառավարական հաստատություններն աստիճանաբար մաքրվեցին կաշառակեր պաշտոնյաներից: Մինչ այդ գործածվող պաշտոնական լեզուն՝ ռուսերենը փոխարինվեց հայերենով: Կառավարությունը կարողացավ ազգային ուժեղ կա

Հայաստանի
խորհրդարանի
նախագահություն

Ավետիք
Մահակյան
(նախագահ)

Լևոն Շանթ
(փոխ-
նախագահ)

Սիրակյան
Տգրակյան

Տակոբ Տեր-
Տակոբյան

Նայաստանի
քաղաքական կին

Խորհրդարանի
անդամ
Պերճուհի
Բարսեղյան

Խորհրդարանի
անդամ
Վարվառե
Մահալյան

Ճապոնիայում
Նայաստանի
դեսպան
Դիանա
Արզար

ռույզների հիմքը դնել երկրում:

Առողջապահական վատ պայմանների պատճառով տիֆը սկսեց տարածվել, և ինքը՝ Արամ Մանուկյանը, 1919թ. հունվարին զոհ գնաց այդ հիվանդությանը:

Սահմանների ընդլայնում: Ռազմական գործողությունների և դիվանագիտական համաձայնությունների շնորհիվ հնարավոր եղավ Հայաստանի սահմաններն ընդլայնել: Հայաստանին կցվեցին Կարսը, Շարուրը, Նախիջևանը և Սուրմալուն: Մասիսը մեկ անգամ ևս Հայաստանի հողի վրա էր գտնվում, Արարատը հային էր պատկանում: Բաֆֆու երազը՝ «տեսնել Մասսի գլխին մի դրոշակ», իրականություն էր դարձել: Այս ընդլայնման շնորհիվ երկիրը տեր էր դարձել այնքան անհրաժեշտ աղահանքերին: Արդարև, սահմանների ընդլայնումը մեծապես օգնել էր հանրապետության տնտեսության բարելավմանը, մանավանդ, երբ գյուղացիությունն սկսեց դեպի այդ կողմերի իր օջախները վերադառնալ:

Մինչև 1919թ. վերջերը Հայաստան-Թուրքիա սահմանները գրեթե հասել էին 1914թ. ռուս-թուրքական սահմաններին: Մեկ տարվա ընթացքում Բաթումի համաձայնագրով Հայաստանին տրված 12 000 քառ. կիլոմետր տարածությունը շուրջ 70 000 քառ. կիլոմետր էր դարձել: Հայկական մյուս հողերի կցումը Հայաստանին կախված էր մնում Փարիզում ընթացող խաղաղության խորհրդաժողովից:

Պետականության ամրակայման գրավականները: Երբ այսօր մտածում ենք Հայաստանի կառավարության իրագործումների մասին՝ դպրոց, թատրոն, թանգարան, գրադարան, երաժշտանոց, միություն, ակումբ, գործարան, ճանապարհներ, էլեկտրական հոսանք տներում և այլն, տեսնում ենք, որ իրապես սրանք հարմարություններ են, որ քաղաքակիրթ երկրներում ամեն մի աննշան քաղաք իսկ ունի: Սրանով զգում ենք, թե որքան հետ էր մնացել Հայաստանը: Տեսնում ենք, թե ի՞նչ աշխատանք, ջանք ու նվիրում, ինչքան դրամ

էր անհրաժեշտ Հայաստանը գեթ իր հարևան երկրների զարգացման մակարդակին հասցնելու համար:

Հայաստանի անկախ Հանրապետության կյանքը շատ կարճատև էր, շատ ծրագրեր մնացին անկատար կամ կիսականատար: Սակայն այս կարճ ժամանակամիջոցում դրվեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական և հոգևոր կյանքի զարգացման ու հարատևման համար անհրաժեշտ կառույցների հիմքը:

ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱՅ ԵՎ ՄԻԱՅՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԷՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Պատմական Հայաստանի արևելյան ծայրամասում ստեղծված փոքրիկ հանրապետությունը չէր գոհացնում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին իրենց ամբողջ կյանքը նվիրած արևմտահայ ղեկավարությանն ու մարտիկներին: Արևմտահայությունն ընդհանրապես մերժում էր Հայաստանի այս փոքր բեկորը իր հայրենիքը համարել և նրա ապահովության համար զինվորագրվել: Հայաստանի Հանրապետությանն էլ «Արարատյան Հանրապետություն» էր կոչում, ուր ամեն ինչ՝ թե՛ լեզուն և թե՛ կենցաղը խորթ էին իր համար՝ «ռուսի հոտ կու տային»: Հայաստանի կառավարությունը փորձում էր ամեն զնով փարատել անհարազատությունը և արևմտահայերին մասնակից դարձնել հայրենիքի շինության գործին:

Միացյալ և Անկախ Հայաստանի վերաբերյալ հայտարարությունը: 1919թ. փետրվարին Երևանում տեղի ունեցավ արևմտահայերի 2-րդ համագումարը, ուր արտահայտվեցին դժգոհություններ և թերահավատություն «ներկա» Հայաստանի հանդեպ: Այդ օրերին Հայաստանում խոսվում էր, որ Պողոս Նուբարը Եվրոպայում հայտարարել է միացյալ Հայաստանի անկախությունը և կառավարություն է կազմել: Արևմտահայերի համագումարը ողջունեց այդ քայլը և, միանալով միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարությանը, հաստատեց Պողոս Նուբարի անդրանիկ կառավարությունը:

1919թ. մայիսի 28-ին, երբ Հայաստանն իր պետական կառույցներով որոշ ներքին հավասարակշռության էր հասել, և զգալի էր դեպի Արևմտահայաստան տարածվելու հնարավորությունը, կառավարությունը խորհրդարանին ներկայացրեց «Ազատ, Անկախ և Բնությունը խորհրդարանին ներկայացրեց «Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի» իրագործման և 12 արևմտահայ ներկայացուցիչների՝ խորհրդարանի կազմում ընդգրկելու ծրագիրը: Դրա վերաբերյալ ընդունված որոշումն ամրապնդվեց իր գաղափարական հիմքերը գտավ 1919թ. սեպտեմբերի 9-րդ ընդհանրական հիմքերին Երևանում կայացած ՀՀԴ 9-րդ ընդհանրական հիմքերին: Անկախ Հայաստանն իրականություն էր դարձել, նուր ժողովում: Անկախ Հայաստանը գերագույնը: Դա նոր և կուսակցությունը պիտի նպատակադրեր գերագույնը: Դա նոր իրականության մեջ Հայկական հարցի էության պատկերացումն էր: Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի իրագործումը շարունակում է մնալ որպես դաշնակցության գերագույն նպատակ:

Այդ պատմական որոշումը դարձավ Հայաստանի կառավարության գործունեության առանցքը: Բայց ինչպե՞ս պիտի

Պողոս Նուբար

ստեղծվել այդ միացյալ Հայաստանը: Ի՞նչ ճանապարհով պիտի լուծվեր Հայկական հարցը:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի սահմանների վրա: Հայաստանի սահմանների ընդարձակմամբ ավելացել էր նաև մահմեդական տարրը երկրի ներսում, ու շեշտվել էին արդեն գոյություն ունեցող խլրտումները: Հայաստանում ապրող մահմեդական բնակչությունը Հայաստանի անկախության առաջին իսկ օրերից դժվարություններ էր հարուցում կառավարության համար՝ ուզում էր միանալ կա՛մ Թուրքիային, կա՛մ Ադրբեջանին: Բացի այդ, երբ զինադադարից հետո մահմեջում էր թուրքական բանակը, օսմանյան կառավարությունը քաջալերեց իր զինվորա-

կաններին՝ իրենց ընտանիքներով բնակություն հաստատել Հայաստանի հողի վրա, մահմեդականներով բնակեցված շրջաններում: Այսպիսով՝ 350 000 թուրքեր, իրենց «շուրաները» (խորհուրդ) կազմած ինքնիշխան իրավիճակ ունեին, և կառավարությունը հնարավորություն չուներ երկրի օրենքները նրանց պարտադրելու: Դեռ ավելի՛ն, այս թուրքերի կոչով Մուստաֆա Քեմալի անկախ գործերն էլ իբր թե օգնության էին գալիս և Հայաստանի սահմանն անցած՝ հայերի դեմ էին կռվում:

Հայաստանի հարավային մասը և հայ-ադրբեջանական սահմանային շրջանները ևս խառը բնակչություն ունեին, և երկու հանրապետություններն էլ այդ շրջաններն իրենց տարածքն էին համարում: Հայաստանից հողեր խլելու համար Ադրբեջանն այս տարրերից էր օգտվում ու դավադրության դիմում՝ Հայաստանի թուրքերին գրգռելով ապստամբության ու հայ պաշտոնատարների հետ ընդհարումների մղելով նրանց: Այդ բոլորի կազմակերպողն ու ղեկավարողը խան Թեքինսկին էր, որն իբրև Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ՝ Երևանում էր հաստատվել: Նա նույնիսկ հայտարարել էր, որ Ադրբեջանը Հայաստանից բացի ուրիշ թշնամի չունի:

Իրականություն է, իհարկե, որ նախկին ֆիդայիները և արևմտահայ անկանոն զորախմբերը վրեժխնդրության զգացումով հաճախ նեղում էին թուրքերին: Այդ դեպքերի լուրերը տարածվում էին չափազանցված: Ադրբեջանցի դիվանագետներն այդ լուրերը Փարիզ էին տանում՝ հայերի դեմ օգտագործելու համար:

Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռանալուց հետո ավելացան մահմեդականների խռովությունները և վերածվեցին հակակառավարական շարժման: 1919թ. հուլիսի սկզբին Բոյուք-Վեդիից (Վեդի) սկսված ապստամբությունը տարածվեց մինչև Շարուր, Նախիջևան և Օրդուբադ: Հայկական փոքրաթիվ զորքը, չկարողանալով դիմադրել, տեղի հայ բնակչության հետ միասին դեպի Ջանգեզուր նահանջեց: Երևանի կառավարությունն արտակարգ միջոցների դիմեց: Զորահավաք հայտարարվեց, և օգոստոսին վերսկսվեցին կռիվները:

Կառավարությունն այս խնդրով նաև դաշնակից պետություններին միջամտելու դիմում կատարեց, որն արդյունքի չհասավ: Դաշնակիցների կողմից Հայաստանի գերագույն կոմիսար նշանակված ամերիկացի Հասկելը, 1919թ. օգոստոսի վերջերին Հայաստան գալով, իհարկե, վստահեցրեց հայերին, թե եկել է նրանց պաշտպանելու, իսկ դաշնակիցները պահանջելու են Ադրբեջանից՝ վերջ տալ դավադիր ու գրգռիչ քայլերին: Բայց, երբ Հասկելը Բաքու գնաց, Ադրբեջանի կառավարության հետ մի համաձայնագիր ստորագրեց, ուր վիճելի հողեր էին համարվում Շարուր-Ղարալագյազ-Նախիջևան շրջանները: Այդ շրջաններից հայ և ազերի զորքերը պետք է դուրս գային, և շրջանը պետք է ղեկավարեր Հասկելի նշանակած նահանգապետը: Պարզ էր, որ հետագայում ադրբեջանցիների համար դժվար չէր լինի ամերիկյան վերահսկողությունը վերացնել: Նույն համաձայնագրով Ադրբեջանին խոստացված էր նաև Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը:

Այդ բոլոր դիվանագիտական խաղերով հանդերձ, հայկական զորամասերը ուժեղ բախման մեջ մտան ապստամբների հետ: Մեկ ամիս տևած արյունահեղ կռիվներից հետո վերջապես հնարավոր եղավ զսպել մահմեդականների ապստամբությունը: Այդ դժվարին աշխատանքն իրագործվեց Ռուբենի արտակարգ ջանքերով:

Հայաստանում հաստատված ժամանակավոր խաղաղությունը տևեց մինչև 1920թ. աշունը:

Լեռնային Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը: 1918թ. ամռան ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը դիմադրել էր թուրքերի հարձակումներին: Իսկ զինադադարից հետո, երբ օսմանյան բանակը հետ քաշվեց, Ղարաբաղի հայ մարտիկների համար դուրս էին ծեղքել ադրբեջանական զորքի պաշարման գիծը ու միանալ Հայաստանին, եթե Հայաստանից զինվորական օգնություն հասներ: Եվ զորավար Անդրանիկը, որն իր ուժերով Ջանգեզուրում էր գտնվում, ուղղվեց դեպի Ղարաբաղի կենտրոնը՝ Շուշի, Ղարաբաղի կռվողներին օգնելու:

Այդ ճակատագրական պահին, երբ Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին մեկ օրվա հարց էր միայն, անգլիացի հրամանատարը պահանջեց Անդրանիկից հետ դառնալ: Նրա կարծիքով՝ պատերազմը վերջացած էր, և այլևս նոր արյունահեղության կարիք չկար, մանավանդ որ Ղարաբաղի ապագան հաշտության խորհրդաժողովում պիտի որոշվեր, ապագան հաշտության խորհրդաժողովում պիտի որոշվեր, իսկ նոր կռիվները կարող էին հայերին վարկաբեկել դաշնակիցների մոտ: Հայերը մի անգամ էլ հավատ ընծայեցին դաշնակիցների խոստումներին, և Ղարաբաղի կցումը Հայաստանին անկատար մնաց:

Ցավալին այն է, որ նույն այդ անգլիացի հրամանատարը, դեռ հաշտության խորհրդաժողովը չսկսված, հայտարարում էր Բաքվից, թե ո՛չ միայն Ղարաբաղը, այլև Ջանգեզուրը

Ռուբեն

«առաջժամ» Ադրբեջանին են պատկանում: Ադրբեջանի գործը հաշտության վեհաժողովի որոշումներին չսպասեց, հարձակվեց ու շրջափակեց Ղարաբաղը: 1919թ. օգոստոսին Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնվեց:

Հայ-ադրբեջանական անհամաձայնությունները երբեք չլուծվեցին: Թուրքիայի հովանավորությունն ունենալով՝ Ադրբեջանը երբեք չփորձեց վիճելի հողերի հարցը խաղաղ միջոցներով լուծել: Թուրքական ուղղակի ագրեսիոնը Ադրբեջանի քաղաքականության վրա, առերևույթ, կանգ առավ Ադրբեջանի խորհրդայնացումով և 1921թ. ռուս-թուրքական համաձայնագրով: Հակահայ զգացումներն ու անգիշում վերաբերմունքը Հայաստանի հանդեպ քողարկվեցին համայնավար կարգախոսներով: Բայց այդ զգացումները մեկ անգամ ևս դրսևորվեցին 1988 թ. խորհրդային Միության առաջին և վերջին նախագահի՝ Գորբաչովի պարզևած հարաբերական ազատության պայմաններում: 1988 թվականին սկսված Արցախյան շարժումը բացահայտեց պանիսլամական և պանթուրքական նույն զգացումները, նույն նպատակները:

Վրաստանի կառավարության թշնամական դիրքը: Անդրկովկասի Հանրապետության լուծարումից հետո վրաց կառավարությունն ազգայնացրեց երեք ժողովուրդներին մանավանդ հայերին պատկանող վարչական, տնտեսական ու մշակութային կառույցները: Փորձեց հանրապետությունից վտարել այն հայերին, որոնք կարևոր դիրքեր էին զբաղեցնում այդ կառույցներում: 1918թ. վերջերին, երբ արդեն հայ-վրացական պայքարը սուր բնույթ էր ստացել, վրաց կառավարությունը բռնագրավեց Թիֆլիսի հայկական զինապահեստները, արգելեց զինամթերքի և որևէ այլ օգնության առաքումը Հայաստան:

Առաջին օրերից արդեն վիճելի էր Լոռու և Ախալքալաքի շրջանների պատկանելության խնդիրը: Վրացիները նախապես հայտարարել էին, որ թուրքերի կողմից գրավված այդ շրջանները հայկական պետք է համարել, քանի որ հայերն այդտեղ մեծամասնություն են կազմում: Բայց հետագայում սկսեցին պատճառաբանել, թե հայերն այդ տարածքում, գերմանական հովանավորության տակ, ավելի ապահով կլինեն թուրքական վտանգից: 1918թ. հոկտեմբերին, երբ օսմանյան բանակը հետ քաշվեց այդ շրջաններից, հայկական զորքերը կարողացան Լոռին գրավել:

Հայ-վրացական լարվածության մի այլ դրսևորումն էլ հայ գաղթականների հարցն էր: Երբ թուրքական զորքերն Ախալքալաքը գրավեցին, հայերը կոտորածի վախից Ախալքալաքից և Վրաստան-Ադրբեջան սահմանամերձ գյուղերից դեպի Թիֆլիս գաղթեցին, բայց վրաց կառավարությունն արգելեց նրանց մտնել վրացական սահմանը: Հայ գաղթականները սահմանի վրա ամենասոսկալի պայմաններում մնացին ամիսներ շարունակ ու բավական զոհեր տվեցին:

ՀԱՐՅԵՐ

1. Ինչո՞ւ ենք ասում, որ Բաթումի պայմանագրով գծված Հայաստանը Հայկական հարցի մասնակի լուծումն էր:
2. Ի՞նչ նշանակություն ունեն Թիֆլիսը հայերի համար, և ի՞նչ համեմատություն կարող եք անել Երևանի հետ:
3. Որո՞նք էին կառավարության դեմ ծառացած անմիջական դժվարությունները Հայաստանում:
4. Արամ Մանուկյանն ի՞նչ ներդրում ունեցավ նորանկախ Հայաստանում և ի՞նչ վախճան ունեցավ:
5. 1919 թվականին որքա՞ն և ինչպե՞ս ընդլայնվեցին Հայաստանի սահմանները:
6. Որոշ արևմտահայեր ինչպե՞ս էին դիտում Հայաստանի Հանրապետությունը, և ո՞րն էր, ծեր կարծիքով, անհարազատության պատճառը:
7. «Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի հայտարարությունը» ի՞նչ պայմաններում կատարվեց: Ինչպե՞ս եք դա հասկանում:
8. 1919թ. ՀՀԴ ընդհանուր ժողովում ի՞նչ փոփոխություն կրեցին կուսակցության գերագույն նպատակները:
9. Սահմեղականները Հայաստանում ի՞նչ դժվարություններ էին առաջացնում, և ո՞րն էր Ադրբեջանի ու Թուրքիայի դերն այդ հարցում:
10. Զորավար Անդրանիկն իր ուժերով ինչո՞ւ դեպի Շուշի շարժվեց և ինչո՞ւ կանգ առավ:
11. Ի՞նչ հարցերի շուրջ էին հայ-վրացական անհամաձայնությունները:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Այս և նախորդ գլխում շատ հպանցիկ ծանոթացանք Հայաստանի անկախության հաստատման շրջանում Արամ Մանուկյանի գործունեությանը: Մեծ է Արամ Մանուկյանի վաստակը: Նրան կարելի է մեր ժողովրդի ազատա- գրական պայքարի տիտաններից համարել: Որպեսզի կարողանաք ավելի մոտիկից ծանոթանալ նրա կյանքին ու գործունեությանը, դասարանում կազմեք նրա թղթածրարը: Աշակերտները նախօրոք պետք է սկսեն նյութեր հավաքել, որպեսզի այս դասաժամին արդեն, իրենց հավաքած նյութերն օգտագործելով, գրավոր աշխատանք պատրաստեն: Քանի որ կազմելիք թղթածրարը 4 բաժին ունի, աշակերտներն էլ 4 խմբի կբաժանվեն, և յուրա- քանչյուր խումբ կսկսի նյութեր գտնել՝ իր բաժինը պատրաստելու համար: Թղթածրարի 4 բաժիններն են՝

ա. Արամի կենսագրությունը, նրա բնավորության գծերը, նկարագիրը:

բ. Արամը Վանում, իբրև գործիչ, պաշտպանության կազմակերպիչ և

Ուսումնական:

գ. Արամը Երևանում (1917թ. վերջին և 1918 թվականին). որպես Հայոց ազգային խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ, որը Երևանի վարչական գործն էր ղեկավարում, մաս իբրև Երևանի դիկտատոր:

դ. Արամը որպես Անկախ Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարար: Արամի մասին անհրաժեշտ տեղեկությունները կարող եք ձեռք բերել «Արամը» աշխատությունից, ՀՀԴ երկհատոր պատմությունից, Սիմոն Վրացյանի «Հուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցության», «Հայաստանի Հանրապետություն», Ալեքսանդր Խատիսյանի «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը» հուշագրություններից և «Հայկական հարց» հանրագիտարանից:

ԳԼՈՒԽ 15

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

1

ՀՈՒՅՍԸ ՄԻԱՅՆ ԴԱՇՆԱԿՅՆԵՐԻ ՎՐԱ ՉԵՐ

Հայաստանի անկախության առաջին ամիսներին Անդրկովկասում կարևոր դեր ունեին Քառյակ միության պետությունները: Եվ Հայաստանի կառավարությունն էլ, հավատալով, որ հանրապետության ապագայի համար նրանք կարող են մեծ դեր ունենալ, իր լավագույն դիվանագետներից պատվիրակություններ կազմելով՝ նրանց Բեռլին, Վիեննա և Կ. Պոլիս ուղարկեց՝ իշխանությունների հետ բանակցություններ վարելու նպատակով:

Կենտրոնական պետությունների մայրաքաղաքներում: Պատերազմի վերջին ամիսներին Գերմանիան եվրոպական ճակատում պարտություններ էր կրում, այդ պատճառով էլ իր ուշադրությունը դեպի Կովկաս էր դարձրել, որի մասին ու հանքերը մեծ կարևորություն ունեին նրա համար: Ըստ Մոսկվա-Կ. Պոլիս-Բեռլին կայացած գաղտնի համաձայնության՝ Գերմանիան իրավունք էր ստացել՝ Վրաստանն իր հովանավորության տակ առնելու: Իսկ Հայաստանն ու Ադրբեջանը թուրքերին ու բոլշևիկներին էին թողնվում: Այդուհանդերձ, Մոսկվան Գերմանիային Բաքվից մասվ էր խոստանում: Այդպիսի մի իրավիճակում Հայաստանի պատվիրակությունը, Համո Օհանջանյանի գլխավորությամբ, Բեռլինում կապեր էր հաստատել արտաքին գործերի նախարարության հետ, որը հայտնել էր, թե Գերմանիան դժգոհ է Թուրքիայի կովկասյան քաղաքականությունից և խոստումներ էր տվել ի շահ հայերի միջամտելու (իհարկե, այս խոստումները չիրականացան):

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ Կ. Պոլիս էր մեկնել՝ նույնպես Հայաստանի համար նպաստավոր ապագայի երաշխիք ստանալու առաքելությամբ: Բայց Հայաստանը շատ բան չուներ խնդրելիք իթթիհադական կառավարությունից, որն արդեն կրած պարտությունների, երկրի տնտեսական իրավիճակի ու մանավանդ հայերի դեմ գործադրած բնաջնջման իր վայրագ փորձի հետևանքով վարկաբեկված էր թե՛ Թուրքիայի ներսում և թե՛ Գերմանիայում: Եվ իթթիհադական

կառավարության մեծ վեզիր Թալեաթը հասկանալով, որ իթթիհադականներն այլևս անելիք չունեն, 1918թ. հոկտեմբերի 8-ին ներկայացրեց կառավարության հրաժարականը և պատրաստվեց հեռանալ երկրից: Հրաժարական տված կառավարությունը, իհարկե, չմոռացավ երկրից փախչելուց առաջ ոչնչացնել հայերի բնաջնջմանը վերաբերող կառավարական փաստաթղթերը: Իթթիհադականների փախուստից հետո Թուրքիայի կառավարման ղեկը վերցրեց «խաղաղության կառավարությունը», որը հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում Անգլիայի հետ ստորագրեց զինադադարի համաձայնագիրը:

Թուրքիան և Բաքվի հատուկ իրավիճակը: Իթթիհադական կառավարության նախաձեռնած ռազմական վերջին գործողությունը թուրքական զորքի հարձակումն էր Բաքվի վրա: Վարկաբեկված ու քայքայված իթթիհադականները դեռ չէին հրաժարվել իրենց պանթուրքական նպատակներից: Այս հարձակումը Հայկական հարցին առնչվում է ոչ միայն տեղի ունեցած հայկական կոտորածների պատճառով, այլ որովհետև այդ հարձակումով Թուրքիան ուղի էր հարթում Հայաստանը շրջապատելու ու Բաքվին հասնելով իր պանթուրքական ծրագիրը իրագործելու համար:

Բաքուն ամբողջ Անդրկովկասում միակ տարածքն էր, որը բոլշևիկյան իշխանության տակ էր գտնվում: Այնտեղ ապահով ապաստարան էին գտել թուրք մուսավաթականների ու վրաց մենշևիկների հալածանքին ենթարկված բոլշևիկները:

Մոսկվայի հետ ուղղակի կապված Բաքվի իշխանությունը Կովկասի Կոմիսարիատ էր կոչվում, իսկ հայազգի հայտնի բոլշևիկ գործիչ Ստեփան Շահումյանը Մոսկվայի կողմից Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար էր նշանակվել:

Ստեփան Շահումյանը
Բաքվի բանվորների հետ
(գործ՝ Նրաչյա Ռուսկյանի)

1918թ. սեպտեմբերին թուրքական բանակը հարձակվեց Բաքվի վրա: Բաքվի պաշտպանությունն իրականացնելու մեջ համագործակցում էին բոլշևիկյան իշխանությունն ու դաշնակցությունը, որ դեռ կազմակերպված ուժ էր, ուներ իր զինված խմբերը և Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի միջոցով վարում էր տեղի հայ համայնքի կյանքը: Պաշտպանության ոգին էր Ռոստոմը, իսկ զինված ուժերին առաջնորդում էին հին ֆիդայիներ Սեպուհը և Մուրադը: Այսպես, նույն ընդհանուր թշնամու թուրքական բանակի դեմ միացել էին բոլշևիկները և դաշնակցականները:

Բոլշևիկների դիմադրությունը երկար չտևեց: Միացյալ ճակատը քայքայվեց, երբ Բաքվի ընդլայնված խորհրդի նիստը որոշում ընդունեց անգլիական զորքի օգնությունը խնդրել: Շահումյանը դեմ էր դրան և դա խորհրդային վարչակարգի հանդեպ դավաճանություն էր համարում: Հետագա դեպքերի բերումով չեզոքացվեցին Շահումյանն ու Բաքվի մյուս կոմիսարները, իսկ անգլիական փոքրաթիվ

զորքն էլ մեծ ներդրում չունեցավ Բաքվի պաշտպանության մեջ: Տեղում կազմված ժամանակավոր իշխանությունն ստանձնեց Բաքվի պաշտպանությունը: Բաքվի թուրք բնակչությունը համագործակցում էր քաղաքը պաշարած թուրքական բանակի հետ, որն ուժեղ էր ու մեծաթիվ: Թուրքական բանակն արդեն սպառնում էր քաղաք մտնել: Սեպտեմբերի 15-ին քաղաքի գրավման սպառնալիքի տակ ու նոր կոտորածների սարսափով 90 000 հաշվվող հայ բնակչության կեսը փախուստի ճանապարհը բռնեց: Նույն օրը քաղաքի թուրք բնակչությունն անկանոն զորքերի օգնությամբ սկսեց թալանել ու ջարդել տեղում մնացած հայերին: Շուրջ 30 հազար հայեր զոհ գնացին ջարդերին: Երեք օր հետո, երբ վերջացել էին թալանն ու ջարդը, թուրքական բանակը քաղաք մտավ՝ իբր թե կարգ ու կանոն հաստատելու: Օսմանյան բանակը Բաքուն տվեց ադրբեջանցիներին:

Բաքվի պաշտպանության կռիվներում զոհվեցին բազմաթիվ լավագույն մարտիկներ, այդ թվում նաև Սեբաստացի Մուրադը:

Երբ այստեղ խոսում ենք Բաքվի հայ բնակչության թալանի ու ջարդի մասին, չենք կարող չհիշել դրանց զուգահեռը վերջին դեպքերի՝ 1988-1990թթ. Սումգայիթի, Կիրովաբադի (Գանձակ) և Բաքվի հայերի ջարդերի հետ: Երկու պարագայում էլ իշխանությունը չմիջամտեց և թողեց, որ թուրք ամբոխը ազատորեն իր ուզածն անի: Այս երկու դեպքերի կրկնօրինակները հաճախադեպ են մեր պատմության մեջ: Դժվար չէր թուրք բնակչությանը՝ ազգայնական թե կոմունիստ, հայերի դեմ գրգռել: Երբ առիթը ներկայանար, նա իր անելիքը գիտեր:

Պատմությունից դասեր պիտի քաղել:

Մոսկվայի բոլշևիկյան իշխանության հետ: «Կռիվ գերմանա-տաճկական, դաշնակցական “անկախ Հայաստանի” դեմ»՝ 1918թ. հունիսի 30-ին մամուլով հայտարարում էր Ազգությունների գործերի կոմիսարիատը Մոսկվայում և Հայաստանի Հանրապետությունը համարում էր «այն գերեզմանը, որ հայ խոշոր ու մանր բուրժուազիան պատրաստում է աշխատավոր հայ ժողովրդի համար»:

Այսպիսի անհանդուրժողական մթնոլորտում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչները փորձում էին համոզել, որ բոլշևիկյան Ռուսաստանը ճանաչի Հայաստանի անկախությունը, որ Հայաստանը կարող է Ռուսաստանի հավատարիմ բարեկամը լինել և կասեցնել Թուրքիայի հարձակումները նրա դեմ: Բայց Լենինի նպատակն

Սեբաստացի Մուրադ

Սեպուհ (Արշակ Ներսիսյան)

էր բոլշևիկյան վարչակարգ պարտադրել նախկին ցարական Ռուսաստանի ամբողջ տարածքում, միայն թե, նախ, անհրաժեշտ էր երկրի ներքին հարցերը կարգավորել և հակաբոլշևիկյան ազգային շարժումները խեղդել: Հայաստանի բոլշևիկացումը այս պարագայում կարելի էր ապագային թողնել:

1919թ. մարտին դաշնակիցների հետ ստորագրած պայմանագրով Ռուսաստանն ընդունում էր նախկին ցարական կայսրության սահմաններում ստեղծված պետությունների գոյությունը: Դրա փոխարեն Ռուսաստանը ստանում էր դաշնակիցների խոստումը՝ իրենց ուժերը դուրս քաշելու Ռուսաստանի ամբողջ տարածքից: Այս համաձայնագրում Ռուսաստանը կարողացել էր ճարպկությամբ մի կետ ևս ավելացնել, որով դաշնակիցները խոստանում էին օգնություն ցույց չտալ Ռուսաստանի դեմ կազմված որևէ պետության: Դաշնակիցների հեռացումն ապահովելով՝ Լենինն առայժմ անտարբերությամբ էր նայում անկախ Հայաստանի գոյությանը: Իսկ այդ անտարբերությունը զգալի էր Հայաստանի պաշտոնական ու անպաշտոն ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ընթացքում:

Հայկական գործերի կոմիսարիատը: 1917թ. դեկտեմբերից ի վեր Ազգությունների կոմիսարիատի կառույցում աշխատում էր Հայկական գործերի կոմիսարիատը, որը որոշակի դեր ունեցավ Հայաստանի կառավարության նկատմամբ Մոսկվայի որդեգրելիք բացասական կեցվածքի մեջ: Կոմիսարիատում մեծ աշխատանք էր տարվում վարկաբեկելու Հայաստանը ղեկավարող դաշնակցականներին: Կոմիսարիատի ջանքերի շնորհիվ էր, որ Ռուսաստանի հայկական կազմակերպություններին արգելվեց Հայաստանին օգնել: Նրա ջանքերով գրավվեց Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը և փակվեց այդ կարևոր հայագիտական կենտրոնը՝ հետագայում բոլշևիկյան դասածրագրով ու նոր ուսուցչական կազմով բացվելու համար:

Իրոք, երբ մտածում ես անկախ Հայաստանի դեմ հայ բոլշևիկների տարած գործունեության մասին, մի հարց չարչարում է միտքդ. եթե այդ բոլշևիկների մեջ խոսեր ազգային պատկանելության զգացումը ու գերակայելու նրանց համար կրոն դարձած միջազգայնական համայնավարական գաղափարներին, ապա որքան ավելի սահուն ու դրական ընթացք կարող էր ունենալ Հայաստանի Հանրապետության պատմությունը և մանավանդ՝ հայոց պետականության ամրակայման գործընթացը: Դա համեմատե՞նք թուրքական օրինակի հետ: 1920թ., երբ Թուրքիայի նոր կառավարությունը Մոսկվայում բոլշևիկների օգնությամբ էր խնդրում, նախկին իթթիհադական կառավարության անդամները ջանք չէին խնայում դյուրացնելու այդ հանդիպումները: Նույն ժամանակ, սակայն, հակադաշնակցական քարոզչության լծված հայ բոլշևիկները ջանք չէին խնայում՝ ծախողեցնելու Հայաստանի ներկայացուցիչների հանդիպումները բոլշևիկ իշխանավորների հետ:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո: Ռուսաստանը Կովկասում կարևոր ուժ դարձավ մանավանդ Ադրբեջանի խորհրդայնացումով (1920թ. ապրիլի 28): Դրանից հետո Հայաստան-Ռուսաստան հարաբերությունները սկսվեցին Բաքվից երևան հղված մի վերջնագրով, որը երեք օր ժամանակ էր տալիս հայկական գործերին՝ հեռանալու Ջանգեզուրից ու Ղարաբաղից: Հակառակ դեպքում, խորհրդային Ադրբեջանը պատերազմ էր հայտարարելու

Հայաստանին: Հստակ էր, որ Մոսկվայի իշխանությունը, խաղաղության միջնորդ լինելու փոխարեն, ինչպես հույս ուներ Հայաստանը, Ադրբեջանին էր հովանավորում: 1920թ. ապրիլին, երբ մեկ անգամ ևս այնքա՜ն մոտ էր թվում Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին, Ադրբեջանի խորհրդայնացումը շրջեց կացությունը:

Նույն այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի կառավարությունը Մոսկվա ուղարկեց իր պաշտոնական պատվիրակությունը՝ Լևոն Շանթի գլխավորությամբ: Նպատակն էր՝ դիմել Ռուսաստանի բոլշևիկյան իշխանությանը՝ Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու, ընդունելու Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին, ինչպես նաև գեթ սկզբունքորեն ընդունելու Արևմտահայաստանի միացումը Հայաստանին, Հայաստանի ներքին գործերին չմիջամտելու ու բոլշևիկյան քարոզչություն չտանելու և, վերջապես, իրավունք տալու Հյուսիսային Կովկասում ցրված հայ գաղթականներին Հայաստան ներգաղթելու: Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտությունը Հայաստանի իշխանություններին դեպի Մոսկվա էր առաջնորդել:

Հայաստանի պատվիրակության առաջին հանդիպումներն արտաքին գործերի կոմիսար Զիչերինի և նրա հայազգի տեղակալ Լևոն Կարախանի հետ այն տպավորությունն էին թողնում, որ բոլշևիկներն առայժմ հակված չեն Հայաստանին բոլշևիկյան վարչակարգ պարտադրելու և կօգնեն՝ լուծելու Հայաստան-Ադրբեջան սահմանային հարցերը: Հետաքրքիր զուգահեռությամբ նույն ժամանակ Մոսկվայում էին գտնվում նաև վրացական և ադրբեջանական պատվիրակությունները: Մոսկվայում էր նաև Մուստաֆա Քեմալի ներկայացուցիչը, որ եկել էր Մոսկվա-Անկարա (ազգային Թուրքիայի նոր մայրաքաղաքը), համաձայնությունը ձևակերպելու: Այդ համաձայնությամբ Քեմալը Ռուսաստանից դրամ, զենք ու զինամթերք էր ստանում՝ դաշնակիցներին իր երկրից դուրս շարժելու համար:

Ռուս-հայկական բանակցությունները ձգձգվում էին. Նույն օրերին Հայաստանում ապստամբության էին դիմել հայ բոլշևիկները և ժողովրդին կառավարության դեմ էին գրգռում: Կառավարության խիստ հակազդեցության լուրը տարածվել էր Մոսկվայում և հայ բոլշևիկները լուրջ աշխատանք էին տանում խափանելու բանակցությունները: 1920թ. հուլիսի 1-ին դադարեցին բանակցությունները: Բորիս Լեգրանը բանակցությունները պետք է շարունակեր երևանում:

Լեգրանը Մոսկվայից երևան ուղևորվելիս Բաքվում հանդիպումներ ունեցավ Քեմալի ներկայացուցիչների հետ՝ հայ-ադրբեջանական վիճելի հողերի հարցը քննարկելու խնդրով: Մյուս կողմից, ադրբեջանցիները Կարմիր բանակի օգնությամբ կռվում էին Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում ու Նախիջևանում, ուր ամրացած էին Դրոն և Գարեգին Նժդեհը: Կռիվն անհավասար էր, և Կարմիր բանակն առաջանում էր հայկական հողերի վրա: Երևանի կառավարությունը ստիպված էր զինադադարի առաջարկ անել:

1920թ. օգոստոսի 10-ին, այսինքն՝ այն նույն օրը, երբ Փարիզում

Դրոն
Ղարաբաղում
անընդամենը
էր Կարմիր
բանակի դեմ

Հայաստանի անկախությունը պաշտոնականացնող Սևրի պայմանագիրն էր ստորագրվում, Հայաստանի կառավարությունը Թիֆլիսում ստորագրեց մեկ ուրիշ համաձայնագիր: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ մինչև երևանում կայանալիք վերջնական բանակցությունները, Ղարաբաղը, Ջանգեդուրը և Նախիջևանը բոլշևիկների հսկողության տակ էին մնում, Հայաստանի կառավարությունն իր հսկողության տակ էր պահում Շահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղագիծը: Ընդգծելի է այն փաստը, որ այս համաձայնագրի ստորագրումով Մոսկվայի իշխանությունը գործնականորեն ճանաչում էր անկախ Հայաստանը:

2

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՊԱՐՏՔԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Դաշնակիցների կողքին կռվել և արյուն էր թափել հայ ժողովուրդը և իրավունք ուներ հատուցման հույսեր ունենալու: Դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները զանազան առիթներով խոստացել էին պատերազմից հետո անմիջապես լուծել Հայկական հարցը: Եվ վերջապես եկավ գործնական քայլեր անելու պահը:

Հայանպաստ տրամադրություններ: Ամբողջ 1918թ. ընթացքում, երբ ֆրանսիական զորքերը Կիլիկիայում էին գտնվում, ֆրանսիան Կիլիկիայի ինքնիշխանությունից էր խոսում: Հայկական լեգեոն էր կազմել ու հայերի հետ Թուրքիայի դեմ էր կռվել: 1920թ. հանկարծ իր զորքերը դուրս էր քաշում Կիլիկիայից ու արդեն Սիրիայի անապատների հանքերով էր հետաքրքրվում: Իսկ Անգլիան մտածում էր, թե Արևմտահայաստանին ինքնավարություն տալը իմաստ չունի, քանի որ այնտեղ հայ չի մնացել:

Մյուս կողմից ԱՄՆ-ում հայանպաստ հանրային կարծիք էր խմորվում, թերթերը հայերի ջարդի ու տեղահանության մասին էին գրում, թուրքերի վայրագությունն ու հայերի սոսկալի վիճակն էին նկարագրում: Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույցը, ինչպես նաև ամերիկահայերի նախաձեռնությամբ կազմված ամերիկացի բարեկամների միությունները հայերին օգնելու քարոզչություն էին կատարում ու դրան հավաքում: ԱՄՆ-ի հանրային կարծիքը քարոզչություն էին կատարում կառավարության վրա՝ ի նպաստ հայերին քայլեր անե՝ ճնշում էր գործադրում կառավարության վրա՝ ի նպաստ հայերին քայլեր անելու: Մեծ օգնություն էին ցույց տալիս նաև Հայաստանում մնացած ամերիկացի պաշտոնատարները, որոնք համագործակցում էին Քաջազնունու հետ, և նրանց ջանքերով էր, որ հնարավոր դարձավ ապահովել Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույցի օժանդակությունը Հայաստանին: 1919թ. հունվարից սկսել էին Հայաստան հասնել մեծ քանակությամբ պարենամթերք և բժշկական օգնություն՝ դեղորայք և աշխատուժ:

Հետաքրքիր է հիշել այստեղ, որ հենց այդ ժամանակ էլ վրացիներն ու ազերիները մինչև իրենց բաժինը չէին վերցնում, թույլ չէին տալիս այդ օգնությունն իրենց երկրների վրայով Հայաստան հասնի: Հայաստանի հարևանների վերաբերմունքի մեջ շատ բան չի փոխվել: Հայաստանի 1988թ. դեկտեմբերի 7-ի

ավերիչ երկրաշարժից հետո, երբ աշխարհը փութաց օգնության հասնելու աղետյալներին, կրկնվեցին նույն դեպքերն ու երևույթները՝ ավելի բիրտ կերպով և ատելությամբ շեշտված:

Մարդասիրական օժանդակություն Հայաստանին հասցնելը շատ դժվար չէր. դժվար էր, սակայն, քաղաքական հանձնառություններ կատարելը: Օրինակ, մի բան պարզ էր, որ Հայաստանը միայնակ չէր կարող վերագրավել Արևմտահայաստանը և իր անկախությունն ապահովել: Ամիրաժեշտ էր, որ որևէ պետություն հանձն առներ հովանավորելու և պաշտպանելու Հայաստանը, իսկ դա հսկա ծախս և մարդուժ էր պահանջում: Ո՞ր պետությունը պիտի վերցներ այդ բեռը:

Ըստ 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի համաձայնագրի, անգլիական զորքը Անդրկովկաս մտավ՝ գերմանական և թուրքական ուժերին երկրամասից վտարելու համար, հայերը մեծ խանդավառություն ապրեցին, բայց անգլիական ներկայությունը ոչ մի շահ չապահովեց Հայաստանի համար: Հայերի հույսը մնաց հաշտության խորհրդաժողովից կախված:

Հաշտության խորհրդաժողովը: 1919թ. հունվարին Փարիզում իր աշխատանքներն սկսեց հաղթող պետությունների խորհրդաժողովը: Ներկա էր նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի նախագահությամբ: Պատվիրակությունը չնայած չէր կարող պաշտոնական նիստերին մասնակցել, բայց զանազան հանդիպումներով ու բանակցություններով փորձում էր պատգամավորների նպաստավոր վերաբերմունքն ապահովել: Փարիզում էր գտնվում նաև Պողոս Նուբար փաշան, որը Հայաստանի Հանրապետության գոյությանը չէր հավատում և Հայոց ազգային պատվիրակության միջոցով Արևմտահայաստանի (ներառյալ Կիլիկիան) անկախության իր ծրագրի իրագործման համար էր աշխատում: Առաջին քայլից իսկ պառակտված էր հայկական ճակատը, և դա վնասում էր դիվանագիտական հանդիպումներին: Վերջապես երկար վեճերից հետո կողմերը որոշեցին միացյալ պատվիրակության պատվո նախագահ ճանաչել Պողոս Նուբարին և մեծ Հայաստանի (ներառյալ Կիլիկիան) պահանջը ներկայացնել: 1919թ. փետրվարի 12-ին Պողոս Նուբարը և Ահարոնյանը ներկայացրին հայկական պահանջները.

1. ճանաչել Հայաստանի անկախությունը (6 վիլայեթներ և Տրապիզոն, Կիլիկիա ու Կովկասյան Հայաստան).

2. Դաշնակից պետությունները և ապագայում կազմվելիք Ազգերի դաշնությունը (Ազգերի լիգա) պետք է խոստանային ապահովել Հայաստանի անկախությունը.

3. Պետություններից մեկը հանձն պիտի առներ Հայաստանի հանձնագիրը

Հաշտության
խորհրդաժողովում

(մանդատ) ոչ ավելի, քան 20 տարվա համար.

4. Հանձնառու պետությունը պետք է օգներ Հայաստանի կառավարությանը՝ հանրապետությունից վտարելու Համիդյան շրջանում հայկական հողերի վրա բնակություն հաստատած ու իշխանություններ կազմած թուրք եկվորներին, զինաթափ անելու ժողովրդին ու չեզոքացնելու հակակառավարական ուժերին և վերջապես պիտի օգներ ազատելու թուրքական հարեմներում փակված հայ կանանց:

5. Իրավունք պիտի տար սփյուռքահայերին 5 տարվա ընթացքում որոշելու իրենց հպատակությունը:

Հաշտության խորհրդաժողովը շատ ձգձգվեց, իսկ այդ ընթացքում փոխվում էին պետությունների շահերն ու հետաքրքրությունները: ԱՄՆ-ը կղզիացման քաղաքականություն էր վարում: Անգլիան և Ֆրանսիան այլևս չէին հետաքրքրվում Հայկական հարցով՝ պատճառաբանելով, որ ԱՄՆ-ը պիտի ընդունի Հայաստանի մանդատը: ԱՄՆ-ը մանդատի գծով միայն մի հանձնախումբ էր ուղարկել Հայաստան՝ կացությունն ուսումնասիրելու նպատակով:

1920թ. հունվարի 19-ին դաշնակիցների կողմից Հայաստանի փաստական ճանաչումը և պաշտոնական առաջարկը ԱՄՆ-ին՝ Հայաստանի մանդատն ընդունելու, խանդավառություն առաջացրեց Հայաստանում, ուրեմն՝ ապագան հուսալի էր: Թերևս Հայկական հարցը վերջապես իր նպաստավոր լուծմանը հասներ, եթե ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը կարողանար Կոնգրեսին համոզել՝ ընդունելու հայկական մանդատը: Բայց Վիլսոնը հիվանդության, ինչպես նաև իր և Կոնգրեսի միջև ծագած միջկուսակցական անհամաձայնությունների պատճառով կորցրել էր իր ուժը: ԱՄՆ-ի սենատը 1920թ. մայիսի 28-ին մերժեց Հայաստանի մանդատն ընդունելու Վիլսոնի առաջարկը:

Սևրի պայմանագիրը և Հայկական հարցը: Վերսալում ստորագրված խաղաղության համաձայնագրում թուրքական հարցի մասին որևէ կարգադրություն չկար: Թուրքիան բաժան-բաժան անելու հարցն անհամաձայնություն էր առաջացրել պետությունների միջև: Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին մեկ այլ դժվարություն էլ քրդական խնդիրն էր: Քուրդ ներկայացուցիչները համագումարին ներկայանալով՝ հայերի պահանջած նույն հողերն էին ուզում Քրդստանի համար՝ պնդելով, որ բուլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ Քրդստանն ավելի զորեղ պատնեշ կարող է լինել, քան Հայաստանը:

Սևրի պայմանագիրը

1920թ. օգոստոսի 10-ին Ավետիս Ահարոնյանը Հայաստանի Հանրապետության անունից ստորագրեց Սևրի պայմանագիրը, ուր ամբողջ մի գլուխ, «Բաժին 6»-ը՝ թիվ 88-93 հոդվածներով, Հայաստանին էր հատկացված: Պայմանագիրը ստորագրեցին նաև օսմանյան կառավարության ներկայացուցիչները: Պայմանագիրը ստորագրող բոլոր պետությունները, ներառյալ Թուրքիան, ընդունում էին Վիլսոնի՝ Հայաստանի սահմանները ճշտելու միջնորդությունը:

Ահարոնյանը վկայում է, թե ինչ տոնական

մթնոլորտ էր Փարիզի հայ գաղութի մեջ՝ եկեղեցում հանդիսավոր մաղթանք, պատվիրակության շենքում ոգևորված ճառեր, երգ, տոնախմբություն: Պայմանագրի ստորագրումը ոգևորությամբ ընդունվեց նաև Հայաստանում, բայց կացությունն այնտեղ այնքան էլ քաջալերական չէր: Իրականությունը նույն թվականին բուլշևիկ Ռուսաստանի հետ ստորագրված զինադադարի համաձայնագիրն էր, փաստը՝ Խորհրդային Ադրբեջանի շարունակական վտանգն էր, որ սպառնում էր Հայաստանի արևելյան սահմաններին: Իրականությունը նաև հետզհետե աճող վտանգն էր, որ ազգայնական Թուրքիայի կողմից Հայաստանի արևմտյան սահմաններին էր սպառնում: Արդարև, Թուրքիայի կողմից Սևրի պայմանագիրը ստորագրող «խաղաղության կառավարությունը» թուրք ժողովրդին չէր ներկայացնում այլևս: Մուրդոսի զինադադարից հետո շատ բան էր փոխվել: Պարտված Օսմանյան կայսրության ծոցից ծնված թուրքական ազգայնական հզոր շարժումը կարևոր ազդակ էր, որ մահացու վտանգ էր լինելու Հայաստանի համար:

Թուրք-հայկական պատերազմը իրականություն էր արդեն, և Քեմալի բանակը մինչև Ալեքսանդրապոլ էր հասել, երբ 1920թ. նոյեմբերի 22-ին Վիլսոնը Հայաստանի սահմանների իր առաջարկը ներկայացրեց: Վիլսոնյան Հայաստանն ընդգրկում էր Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի մեծ մասը և Տրապիզոնից ելք դեպի Սև ծով, ընդամենը 169 000 քառ. կիլոմետր: Բայց այս նախագիծը մի մեծ դժվարություն ուներ իր առջև: Այդ հողերի մեծ մասը թուրքերի կողմից գրավված էին, իսկ դաշնակիցները պատրաստ չէին ռազմական օգնություն ցույց տալու Հայաստանին՝ ո՛չ միայն Սևրի պայմանագրի նախատեսած տարածությունը գրավելու, այլև Կարմիր բանակի և քեմալական զորքերի երկուստեք հարձակումներից պաշտպանվելու համար:

Մեկ անգամ ևս Հայկական հարցը լուծվում էր թղթի վրա միայն:

Հայաստանի իշխանությունը, կամ այսպես կոչված՝ «դաշնակցական Հայաստանը» բազմիցս քննադատվել է արևմտյան կույր կողմնորոշում ունենալու համար: Այդ քննադատությունը գալիս է նրանից, որ Հայաստանի իշխանությունը չվստահեց Մոսկվայի բուլշևիկյան իշխանությանն ու անսակարկ նրա գիրկը չընկավ: Հայաստանի իշխանությունը փորձարկեց բոլոր հնարավորությունները: Ռուբենի վկայությամբ, դաշնակցությունը բացարձակ կողմնորոշում չորդեգրեց, որովհետև ո՛չ միայն որևէ մի հեմարան այդ օրերին համահայկական շահերի երաշխիքը չէր ընձեռում, այլ նաև դաշնակցական ղեկավարները միատեսակ կողմնորոշում չունեին:

ՀԱՐՑԵՐ

1. Բաքվի պաշտպանության մեջ դաշնակցության և բոլշևիկյան իշխանության համագործակցությունն ինչի՞ վրա էր հիմնված, և ո՞րն էր յուրաքանչյուրի նպատակը:
2. Այս բաժնում ասված է. «Պատմությունից դասեր պիտի քաղել»։ Ինչի՞ն է վերաբերում ակնարկը և ի՞նչ դասեր պիտի քաղել:
3. 1919թ. մարտին Անտանտի երկրների հետ ստորագրած Ռուսաստանի պայմանագիրն ի՞նչ նշանակություն ուներ Հայաստանի տեսակետից:
4. Ի՞նչ գործունեություն էր տանում Հայկական գործերի կոմիսարիատը:
5. Լենինն ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Կովկասում:
6. Ինչպե՞ս էր կազմվում ԱՄՆ-ի հանրային կարծիքը հայերի մասին:
7. Հայերն ինչո՞ւ երկու պատվիրակություն ունեին Փարիզում. դա ի՞նչ երևույթ էր պարզում և ի՞նչ տպավորություն էր թողնում:
8. Հայերն ի՞նչ պահանջներ ներկայացրին Հաշտության խորհրդաժողովին:
9. Քրդերն ի՞նչ պահանջով էին ներկայացել Հաշտության խորհրդաժողովին:
10. Սևրի պայմանագիրն ի՞նչ էր նախատեսում Հայաստանի համար:
11. Վիլսոնյան Հայաստանն ինչո՞ւ գործնական ու գործադրելի չէր:
12. Ինչպե՞ս կարելի է բացատրել այն ուղղությունները կամ քաղաքական կողմնորոշումները, որոնք առաջադրված էին Հայաստանի Հանրապետությանը: Վերջինս ո՞ր ուղղությունն ընտրեց:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Գաբրիել Լազյանի «Հայաստան և Հայ Դատը» գրքում Սևրի պայմանագրին վերաբերող բաժինը գտե՛ք: Ապա, դասարանում խմբերի բաժանված, ուսումնասիրե՛ք այդ հոդվածը և պատասխանե՛ք հետևյալ հարցերին:

- ա. Պատմական ի՞նչ արժեք ունի Սևրի պայմանագիրը.
- բ. Ո՞վ հակադրվեց այդ պայմանագրին.
- գ. Պայմանագիրն ովքե՞ր ստորագրեցին.
- դ. Համառոտագրե՛ք հոդվածներ 88-93-ը.
- ե. Թուրքիան, բացի Հայաստանից, էլ ի՞նչ հողեր էր կորցնում:

ԳԼՈՒԽ 16 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆՈՐ ՀԱՆԳՐՎԱՆ

1

ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

1920թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Մուստաֆա Քեմալը պատրաստվում էր Հայաստանի վրա հարձակում գործել: Իսկ Բաքվում ապաստանած հայ բոլշևիկները Հայաստանի շուտափույթ խորհրդայնացման համար լուրջ աշխատանքի էին լծվել:

Քեմալական զորքի հարձակումը: Թուրքական բանակի հարձակումը սկսվեց սեպտեմբերի 28-ին, առանց պատերազմի հայտարարության: Մեկ ամիս անց Անկարայի կառավարությունը թուրք-հայկական պատերազմի մասին մի հաղորդագրությամբ հայերին ներկայացրեց որպես նախահարձակ: Մյուս կողմից, հաղորդագրությունը պատճառաբանում էր, թե թուրքական զորքը Հայաստան է մտել՝ տապալելու մի իշխանություն, որ երկու տարվա ընթացքում «ծրագրված վայրագությամբ է վարվել Հայաստանում ապրող մահմեդականների հետ»:

Հայաստանում արտակարգ դրություն ստեղծվեց: Թշնամուն դիմադրելու համար զորաշարժի ենթարկվեց ողջ երկիրը: Բայց զորահավաքը սահուն չէր ընթանում: Նախ՝ ժողովուրդը հոգնած էր անդադար կռիվներից ու չէր ընդառաջում. հետո՝ հանրապետության զորքերի լավագույն մասը Ղազախի, Զանգեզուրի ու Նախիջևանի ճակատներում էր մնում՝ Կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան արգելելու համար: Զինվորների մի մասն էլ, համեմատաբար խաղաղ պայմաններում, իրենց գյուղերն էր վերադարձել՝ աշնան հունձքին օգնելու նպատակով:

Լարված դրությունը շիկացնում էին բանտերից ազատված հայ բոլշևիկները, որոնք հակակառավարական քարոզչություն էին կատարում: Համոզում էին ժողովրդին, թե Քեմալի զորքերը ջարդարարներ չեն, այլ թուրք աշխատավորներ, որ եկել են հայերին դաշնակցականների բռնապետությունից ազատելու: Բոլշևիկները քաջալերում էին զինվորներին չկռվել ու տուն վերադառնալ: Բոլշևիկները քաջալերում էին զինվորներին չկռվել ու տուն վերադառնալ: Նախարար Արտաշես Բաբայանը վկայում է, որ Կարսի ճակատում ինքը տեսել

է, թե ինչպես բուլշևիկները համագործակցում էին թուրքերի հետ, մատնություններ էին անում՝ Կարսի դիմադրությունը թուլացնելու համար, հույս ունենալով, որ թուրքերը Կարսը կգրավեն ու բուլշևիկներին կհանձնեն: Հատկանշական է նաև, որ Բաքվում հրատարակվող «Կոմունիստ» հայատառ թերթը զանգատվում էր, թե թուրքական բանակը Կարսում վայրագություններ է անում և չի խնայում նույնիսկ կոմունիստներին:

Թուրքական բանակը Կարսի վրայով առաջանում էր դեպի Ալեքսանդրապոլ:

Դաշնակիցներից օգնության հույս չկար, նույնիսկ Անգլիայի ներկայացուցիչը Թիֆլիսում հայտնել էր խատիսյանին, թե ավելի լավ է թուրքերի հետ հաշտվել, քան բուլշևիկներին մոտենալ, իսկ դաշնակիցներից, ասել էր նա, օգնություն մի՛ սպասեք:

Բաքուն շտապեցնում է Հայաստանի խորհրդայնացումը: Ռուսաստանի Կոմունիստական, բուլշևիկյան, կուսակցության կողմից Բաքվում հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների համագումարում գործնական ձևավորում ստացավ Հայաստանի Հանրապետությունը խորտակելու ծրագիրը: Համագումարին մասնակցող հայ բուլշևիկներ Սարգիս Կասյանը, Ավիս Նուրիջանյանը, Անաստաս Միկոյանը, Ասքանազ Մռավյանը և ուրիշներ, Հայաստանում տիրող իրավիճակը ներկայացրել էին ամենասոսկալի պատկերով: Նրանք թուրք եղբայրների հետ ձեռք ձեռքի տված՝ խոստացել էին միասին կռվել Հայաստանի դաշնակցական իշխանության դեմ՝ հավատացած, որ հայ ժողովրդի փրկությունը խորհրդայնացումն է:

Դուք արդեն ծանոթ եք այդ տագնապալի շրջանի իրադարձություններին, գիտեք, թե ինչ ճակատագիր ունեցավ հայ-ռուսական պայմանագիրը: Համաձայնագրի նախագիծը նույնիսկ քննվեց Բաքվում. Ստալինի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ ՌԿ(Բ)Կ բարձրագույն մարմինների լիազուրու միստ ու որոշվեց առաջարկել Մոսկվային՝ մերժել պայմանագիրը և Հայաստանը խորհրդայնացնելու համար լուրջ քայլեր ձեռնարկել:

Երևանում արդեն լուրջ կերպով խոսվում էր Հայաստանի խորհրդայնացման մասին, և Լեգրանի քարոզչությունն ու խոստումները խթանում էին այդ գրույցները: Պարզ էր, որ Հայաստանի խորհրդայնացման դեմ միակ խոչընդոտը դաշնակցությունն էր: Լեգրանը փորձում էր նույնիսկ դաշնակցության մեջ համախոհներ գտնել՝ համոզելով նրանց, թե Հայաստանի փրկությունը խորհրդայնացման մեջ է:

Ինչպես Վրացյանն է ասել, Հայաստանն ընկած էր երկու կրակի միջև: Մինչ Լեգրանը Հայաստանում խորհրդային կարգեր ընդունելու վերջնագիր էր ներկայացնում Վրացյանին, Կարաբեքիրը Ալեքսանդրապոլում անհամբերությամբ ստիպում էր ստորագրել պայմանագիրը՝ նպատակ ունենալով բուլշևիկներից առաջ ընկնել: Նա փորձում էր համոզել, որ թուրքերին վստահելով՝ Հայաստանի կյանքը պիտի շարունակվի, քանի որ դաշնակիցները լքել են Հայաստանը, իսկ բուլշևիկները ցանկանում են օր առաջ Հայաստանը գրավել:

Երկընտրանքի առջև: Այս պայմաններում 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի խորհրդարանի դիվանը, կառավարական կազմը, ՀՀԴ բյուրոն և մի շարք գործիչներ ու զինվորականներ հանրապետության հետագա ուղին

որոշելու համար ժողով գումարեցին:

Շատերի կարծիքով՝ երկրի ղեկը անհրաժեշտ էր հանձնել բուլշևիկներին ու հեռանալ, և դա կլինեք թուրքական վտանգից ազատվելու միակ միջոցը: Ուրիշները պնդում էին, թե բուլշևիկները Հայաստանը չեն պաշտպանի, այլ ներսում խլրտումներ առաջացնելով՝ ավելի կքայքայեն երկիրը, ուրեմն՝ պետք էր համաձայնության գալ թուրքերի հետ և պայքարել խորհրդայնացման դեմ: Եթե թուրքերն անկեղծ լինեին ու հարգեին իրենց իսկ առաջարկած պայմանները, Հայաստանը կոտորակված պիտի շարունակեր իր գոյությունը՝ իհարկե, Թուրքիայից կախյալ վիճակով: Դժվար էր որոշում տալ: Փորձե՛ք երևակայել, թե այն օրերին ինչ կարող էին մտածել մեր ղեկավարները: 1920թ. ամռանը Հայաստանի տարածությունն արդեն շուրջ 70 000 քառ. կիլոմետրի էր հասել, իսկ Վիլսոնյան նախագիծը շուրջ 170 000 քառ. կիլոմետր էր խոստանում Հայաստանին: Մյուս կողմից, բուլշևիկներն էլ կարող էին անկեղծ չլինել և երկիրը գրավել, բայց այդ պարագայում էլ հայ ժողովրդի կյանքին վտանգ չէր սպառնում: Երկար քննարկումից հետո, մեծամասնության ձայնով, որոշվում է ընդունել Լեգրանի վերջնագիրը ու երկիրը բուլշևիկներին հանձնել:

Իշխանության փոխանցումը կատարվեց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին՝ խաղաղ, առանց մի գնդակ արծակելու, բայց բուլշևիկյան մամուլը գովում էր «բանվորագյուղացիական հեղափոխությունը, որ տապալեց դաշնակների իշխանությունը»:

Բանակցությունները դեռ ընթացքի մեջ էին, երբ 1920թ. նոյեմբերի 29-ին մի խումբ հայ բուլշևիկներ, Ղազախից Իջևան մտնելով, Հայաստանը խորհրդայնացած հռչակեցին: Նրանց ցրած թռուցիկները հայտարարում էին, թե իրենք Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների խնդրանքով եկել են նրանց ազատելու: Անկախ Հայաստանի կյանքը, իհարկե, նոյեմբերի 29-ին չվերջացավ, ազատելու: Անկախ Հայաստանի կյանքը, իհարկե, նոյեմբերի 29-ը նշվեց իբրև խորհրդայնացման օր:

1921թ. մինչև 1988 թ. ամեն տարի մեծ շուքով տոնվեց «Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատության այդ օրը»: Գորբաչովի բերած համեմատական ազատության պայմաններում, երբ հայ ժողովուրդը կարողացավ ավելի ազատ մտածել, Հայաստանի խորհրդային իշխանությունն էլ կորցրեց նոյեմբերի 29-ի տոնակատարությունը պարտադրելու իր ուժը: Եվ տոնակատարությունը մոռացվեց:

Հայաստանի խորհրդայնացման պայմանները: Լեգրանի հետ բանակցությունների ընթացքում Սիմոն Վրացյանի կառավարությունը բանակցություններ համար համեմատաբար ավելի նպաստավոր կարողացել էր Հայաստանի համար համեմատաբար ավելի նպաստավոր

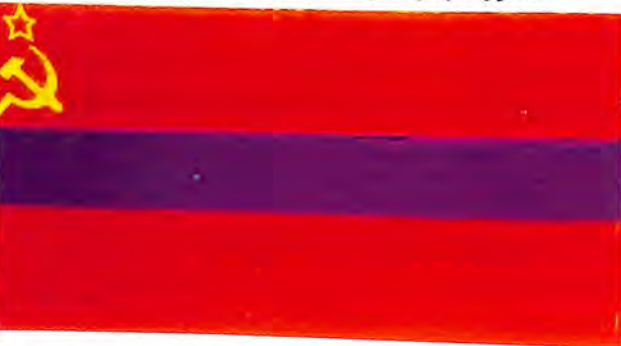
Լենինը կարդում է
Հայաստանի
խորհրդայնացման լուրը.
«Հայաստանը ազատված
է» (գործ՝ Վ. Ա. Ասլանյանի)

կուսակցությունների անդամներին, որոնք հակահամայնավար պայքար էին տարել, և այն բանակայիններին, որոնք հանրապետության դրոշի տակ կռվել էին բուլշևիկների դեմ: Ռուսաստանը նույնպես խոստանում էր Հայաստանում կենտրոնացնել բավականաչափ զորք՝ երկրի սահմանները թուրքերից պաշտպանելու համար:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Հայաստանի հրաժարական տվող կառավարության համար դեռ կարևոր մի հարց մնում էր չլուծված: Դեկտեմբերի 2-ի երեկոյան Հայաստանը բուլշևիկներին պիտի հանձնվեր. կարելի էր թուրքերի հետ հաշտության համաձայնագրի ստորագրությունն էլ նրանց թողնել: Բայց ինչպե՞ս վստահել բուլշևիկներին: Եթե հանկարծ թուրքերը, օգտվելով շփոթ վիճակից, սկսեին ջարդել Ալեքսանդրապոլի հայերին և արագ թափով Երևանի վրա հարձակվեին: Մյուս կողմից, եթե պատվիրակությունը թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու համար պայմանագիրը ստորագրեր,

պայմաններ ապահովել:

Ըստ պայմանագրի, Հայաստանը խորհրդային վարչակարգ էր ընդունում, բայց մնում էր անկախ հանրապետություն և պիտի կոչվեր «խորհրդային Սոցիալիստական Անկախ Հայաստան»: Հայաստանի սահմանները որոշված էին և ընդունված Ռուսաստանի կողմից: Հայաստանին մնում էր Երևանի նահանգը, Կարսի մի մասը, Ջաջուռ-Արաքս երկաթուղագիծը, Ջանգեզուրը և որոշ մասեր Ղազախի և Թիֆլիսի շրջաններից: Հանրապետությունն առժամանակ պիտի կառավարեր Հեղափոխական Կոմիտեն (Հեղկոմը), որ պիտի կազմվեր հինգ կոմունիստներից և երկու դաշնակցականներից: Ապագա կառավարության անունից Ռուսաստանը խոստանում էր չհալածել նախկին ղեկավարությանը, ՀՀ Դաշնակցության և այլ

Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը միշտ կարող էր չեղյալ համարել այն, որը ստորագրել էր հրաժարական տված կառավարության պատվիրակությունը:

Երևանի անցուղարձին տեղյակ, անել կացության մատնված, Կարաբեքիրի ճնշումների տակ 1920 թ. դեկտեմբերի 23-ի գիշերվա ժամը 2-ին խառնախառն ստորագրում է պայմանագիրը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի

14-րդ կետը նշում էր, թե պայմանագիրը հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում պետք է վավերացվի Հայաստանի Խորհրդարանի և Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի կողմից: Այս պայմանը չիրագործվեց, ուրեմն, կարող ենք ասել, թե պայմանագիրը իր ուժը կորցրեց: Բայց Հայաստանի հետագա իշխանությունները, Մոսկվայի հողաբաշխումը Թուրքիային ծածկելու նպատակով, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն օգտագործեցին հայ ժողովրդին հավատացնելու, թե դաշնակցականները Հայաստանը ծախեցին թուրքերին:

Հեղկոմը Հայաստանում: Հայաստանը կառավարելու եկած հատուկ կազմի՝ Հեղկոմի աշխատանքը դյուրացնելու համար երկրից հեռացավ դաշնակցության բյուրոյի կազմը՝ Հայաստանում թողնելով Սիմոն Վրացյանին՝ որպես վերջին վարչապետ և Դաշնակցության ներկայացուցիչ: Նախկին ղեկավարներից շատերն անհամբեր սպասում էին իշխանության փոփոխությանը՝ հուսալով, որ Հայաստանի համար նոր ուղի պիտի բացվի:

Հեղկոմը Հայաստան հասավ դեկտեմբերի 5-ին: Նախագահ էր նշանակված Սարգիս Կասյանը, զինվորական կոմիսար՝ Ավիս Նուրիջանյանը:

Հաջորդ օրն իսկ կյանքի կոչվեց Հայաստանի Զեկան (զաղտնի ոստիկանությունը)՝ Գևորգ Աթուրբեկյանի ղեկավարությամբ: Երկու օր հետո Հեղկոմի կազմից վտարվեցին երկու դաշնակցական անդամները՝ Դրոն և Համբարձում Տերտերյանը:

Խորհրդայնացման համաձայնագրից մի կետ արդեն խախտված էր:

Հեղկոմի մղիչ ուժն էր 21-ամյա Ավիս Նուրիջանյանը, որ Հայաստանը կառավարել սկսեց հալածանքներով, ձերբակալություններով և «կեցցե՝ քաղաքացիական կռիվը», «մեզ հետ կամ մեր դեմ», «պետք է զլխատել դաշնակցությունը» կարգախոսներով:

Հեղկոմի ներքին քաղաքականությունը հիմնված էր այն համոզմունքի վրա, թե «բուրժուազիայի արյունը պիտի հոսի՝ պրոլետարիատի վերջնական հաղթանակը ապահովելու համար»:

Ներքին քաղաքականության մասն էր նաև Հեղկոմի արտաքին քաղաքականությունը: Ռուսաստանն իր խոստացած հացը չուղարկեց, իսկ

Հեղկոմի կազմը

Ս. Կասյան

Ա. Բեկաշյան

Ա. Մուրադյան

Ա. Նուրիջանյան

Բ. Դուլյան

Ս. Տեղ-Գաբրիելյան

Վրաստանն ավելի սեղմեց շրջափակումը՝ արգելելով պարենի փոխադրումը Հայաստան: Տարածքային վեճերի մեջ Հեղկոմի բողոքն ու Ռուսաստանի միջամտությունն արդյունք չունեցան. Վրաստանը չհամաձայնվեց գրաված Լոռուց իր ուժերը հանել: Իսկ հակառակ այն հանգամանքին, որ Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը Հայաստանի խորհրդայնացման առիթով հայտարարել էր, թե Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը պիտի տրվեն եղբայրական Հայաստանին, Հայաստանի Հեղկոմը չկարողացավ հարցը կարգավորել, և խոստումը մնաց խոսքի սահմաններում: Ալեքսանդրապոլը թողնելու մասին թուրքերին ուղղված դիմումներն էլ ապարդյուն անցան: Դա թուրքերի ձեռքում Ռուսաստանի վրա ճնշում գործադրելու միջոց էր (թուրքերն Ալեքսանդրապոլից հեռացան 1921թ. ապրիլի 22-ին, այսինքն՝ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից մեկ ամիս անց): Իսկ Մոսկվայում բանակցություններ էին տարվում Մուստաֆա Քեմալի ներկայացուցիչների հետ, առանց Հայաստանի Հեղկոմի մասնակցության, ռուս-թուրքական «բարեկամության դաշինքը» հայերի հաշվին ձևակերպելով:

ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հեղկոմն իր տնտեսությունը հիմնել էր ժողովրդից բռնագրավված ունեցվածքի վրա, իսկ երկիրը ղեկավարում էր Չեկայի լրտեսական ուժեղ ցանցի վրա հենվելով: Երևանի, Էջմիածնի, Ախտայի (Հրազդան) և Նոր Բայազետի բանտերը լեցուն էին: Երկու ամսից ի վեր Հայաստանում հաստատված բոլշևիկյան վարչակարգը խոր դժգոհություն էր առաջ բերել ժողովրդի մոտ և հեգնանք ու արհամարհանք էր ցուցաբերում դեպի ամեն տեսակ ազգային հավատք ու սրբություն:

Ժողովրդի հակազդեցությունը: Տիրող սոսկալի իրավիճակում ժողովուրդը բնագոյաբար, որպես հակազդեցություն ձերբակալություններին, թալանին ու կողոպուտին, զանազան վայրերում ինքնապաշտպանության խմբեր կազմած, սկսել էր դիմադրել Հեղկոմի գործակալներին: Բողոքի ու ըմբոստության ալիքը տարածվելով բոլշևիկյան վարչակարգի դեմ՝ ժողովրդական ապստամբության տեսք էր ստացել:

Հալածանքների հետևանքով ընդհատակյա գործող դաշնակցությունը նախընտրում էր դեռ հակազդեցություն ցույց չտալ՝ երկրի շահերին չվնասելու համար, մանավանդ որ Հայաստանը դեռ արտաքին թշնամիների վտանգի տակ էր, և ժողովուրդը՝ աղքատության մեջ, պետք չէր ներքին խլրտումներով դրությունը բարդացնել: Բայց պետք էր ուղղություն տալ ծավալվող իրադարձություններին: Եվ դաշնակցության «Հայաստանի կոմիտեն» կապ է հաստատում անկուսակցական և սոցիալիստ-հեղափոխական փախստական ապստամբների հետ և, նրանց հավանությունն ու մասնակցությունն ապահովելով, որոշում է կայացնում համադրել ու ղեկավարել երկրում ծայր առած ապստամբությունները: «Հայաստանի կոմիտեն» ինքն իրեն «Հայաստանի փրկության կոմիտե» է հայտարարում և Սիմոն Վրացյանի ղեկավարությամբ գործի անցնում:

1921 թ. փետրվարի 16-ի գիշերը երկրի բոլոր կողմերից, Կուռու Թարխանյանի և խմբապետ Մարտիրոսի առաջնորդությամբ, դեպի Երևան են շարժվում ապստամբները: Փետրվարի 17-ին Կարո Սասունին, որ «Հայաստանի փրկության կոմիտեն» ներքին գործերի վարիչի պարտականություններն ուներ, հեռագիր է հղում Հեղկոմին՝ հայտնելով, թե «Հայաստանի փրկության կոմիտեն» իր ձեռքն է վերցրել երկրի ղեկը և պահանջում է Հեղկոմից հեռանալ երկրից:

Իր վերջին վրեժն էլ լուծելու համար Հեղկոմը նույն գիշերը Երևանի Չեկայի բանտում սպանել է տալիս մի խումբ մտավորականների ու նախկին ղեկավարների: Հավանաբար գնդակահարության աղմուկից խուսափելու համար մահապատիժը գործադրվում է կացնահարումով: Հաջորդ քայլը փախուստն էր: Եվ Երևանի պետական գանձարանի համեստ գումարները հափշտակած՝ Հեղկոմի անդամները դուրս են գալիս Երևանից ու դեպի Ղամարլու (Արտաշատ) փախչում:

1921 թ. փետրվարի 18-ի առավոտյան Էջմիածինը, Ղամարլուն, Բաշ-Գառնին (Գառնի), Ախտան և Կոտայքը գրաված՝ ապստամբները Երևան են հասնում: Ապստամբներին միանում է ժողովուրդը, և առաջին գործը լինում է բանտերի դռները բացելը: Այդ ժամանակ պարզվում է ամենավայրագ կերպով գործադրված մահապատիժի տեսարանը: Կացնահարվածների մեջ էր նաև Բաքվի պաշտպանության հերոս Համազասպը:

Ականատեսները պատմում են, որ փետրվարի 18-ի օրը տոնական վիճակ էր տիրում Երևանում: Եռագույն դրոշներով զարդարված էին փողոցներն ու շենքերը: Ժողովուրդը Համո Օհանջանյանին, Նիկոլ Աղբալյանին և Քաջազնունուն ուսերի վրա առած դեպի խորհրդարան էր շարժվում՝ իր հարազատ ղեկավարների խոսքը լսելու:

«Հայաստանի փրկության կոմիտեն»՝ որպես նոր իշխանություն: «Հայաստանի փրկության կոմիտեն» երկու ամիսյական պարտականությունն ուներ: Նախ՝ կարգ ու կանոն հաստատել երկրում և ժողովրդի կարիքները հոգալ, երկրորդ՝ Հայաստանի սահմանները պաշտպանել: Հարձակումները գալիս էին Կարմիր բանակից և Ադրբեջանից եկող՝ ռուս և թուրք զյուղացիների գլուխն անցած հայ բոլշևիկներից:

«Հայաստանի փրկության կոմիտեն» նաև հեռագրեր է հղում ամեն տեղ՝

Փետրվարի 18 - Ախտայի ճակատի իրանահարարական կազմը (կենտրոնում՝ Կարո Սասունին)

Փետրվարի 18 - Երևանի ուսանողների գործախուժքը

Հայաստանում կատարված հեղաշրջման մասին տեղեկացնելու դաշնակիցներին և Ազգերի լիգային՝ հույս ունենալով, որ դաշնակիցները, հայ ժողովրդի հաղթանակը բոլշևիկյան իշխանության դեմ տեսնելով, կօգնեն նրա վերականգնմանն ու պաշտպանությանը: Հեռագիր-դիմում է հղվում նաև Մոսկվա՝ ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը: Բոլոր դիմումներն էլ, իհարկե, անպատասխան են մնում:

Ռուս-թուրքական պայմանագրով մասնատվում է Հայաստանը: Ազգայնական թուրքիան իր բաժինն էր ուզում Կովկասից, այսինքն՝ Հայաստանից, և նպատակին հասավ, մանավանդ որ Ստալինը և, ընդհանրապես, Մոսկվայի իշխանավորները համոզված էին, որ պետք է գոհացում տալ թուրքիայի պահանջներին: Ստալինի և մյուսների համար արժեք չուներ ազգային միությունը, կարևոր էր, սակայն, շահել թուրքիայի բարեկամությունն ու զինակցությունը:

1921թ. մարտի 16-ին, երբ Հայաստանում հաստատված էր «Հայաստանի փրկության կոմիտեի» իշխանությունը, ռուս և թուրք բարեկամ պետությունները Մոսկվայում Հայաստանի տարածքներն էին կիսում: Ստորագրված պայմանագիրը՝ ռուս-թուրքական բարեկամության դաշինքը, Հայաստանին պարտադրում էր աննպաստ պայմաններ: Բաթումի նավահանգիստը ռուսների համար ռազմավարական կարևորություն ուներ, ուստի ռուսները պնդել էին, որ թուրքիան Բաթումը վերադարձնի: Թուրքերն էլ, օգտվելով դրանից, սակարկել էին Հայաստանի հաշվին՝ թուրքիայի համար ավելի նպաստավոր պայմաններ ձեռք բերելու համար:

Ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի՝ Շարուր-Շահթախթի-Նախիջևանը ժամանակավորապես պիտի մնային ինքնավար՝ թուրքիայի հովանավորության տակ, իսկ Մոսկվայի պայմանագրով հանձնվեցին Ադրբեջանին, և պայման դրվեց, որ Ադրբեջանն իրավունք չունենա այս շրջաններն ուրիշին փոխանցելու: Մոսկվայի պայմանագրով՝ Կարսի ու Սուրմալուի շրջանները կցվեցին թուրքիային: Մինչդեռ այս շրջանը, որի տարածքում Մեծ Մասիսն է բարձրանում, ցարական բանակը 1827թ. Պարսկաստանից էր գրավել:

1921թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում քննության առնվեց Մոսկվայի պայմանագիրը: «Խորհրդային Անկախ Հայաստանի» կողմից մասնակցում էր Ասքանազ Մռավյանը: Դաշնագրի պայմաններում որևէ փոփոխություն չկատարվեց: Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչ Քյազիմ Կարաբեքիրը մի վերջնագրով պահանջել էր Մոսկվայի պայմանագիրը վավերացնել անփոփոխ: Ռուս միջնորդ ներկայացուցիչը փորձել էր Անիի ավերակները, որոնք, ըստ նրա, զգացական նշանակություն ունեին հայերի համար, պահանջել թուրքիայից, բայց թուրքերն անգիջում էին մնացել:

Կարսի պայմանագրի առաջին հոդվածը չեղյալ էր համարում (բացի Մոսկվայի պայմանագրից) թուրքիային վերաբերող որևէ այլ պայմանագիր: Ուրեմն չեղյալ էին համարվում Բաթումի, Սևրի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերը: Կարսի պայմանագիրը ստորագրելը վերջին գործողությունն էր, որ կատարեց Խորհրդային Անկախ Հայաստանը: 1922թ. մարտին հաստատվեց Անդրկովկասյան Դաշնությունը (Ֆեդերացիա), և Հայաստանն իր ձևական անկախությունն էլ կորցրեց:

Խախտված էր Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագրի մեկ կետը ևս:

Հայաստանի կարճատև ազատության վախճանը: Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից հետո՝ 1921 թ. մարտի 25-ին, Կարմիր բանակը ընդհանուր հարձակման դիմեց: Հայաստանի քայքայված զորքը մի քանի օր միայն դիմադրեց ու տեղի տվեց: Ապրիլի 2-ին Կարմիր բանակն արդեն Քանաքեռ էր հասել ու Երևանին էր սպառնում, և «Հայաստանի փրկության կոմիտեն» ուրիշ ելք չուներ, բացի այն, որ Երևանից դուրս գար դեպի Ջանգեզուր, ուր դեռ ամրացած էր մնում Գարեգին Նժդեհը:

Հայաստանի ազատության այս երկրորդ ժամանակաշրջանը կարճատև էր, 44 օր միայն: Այդ օրերին դաշնակից պետությունները չհետաքրքրվեցին բոլշևիկյան ծավալապաշտության դեմ ելած մի բուռ ժողովրդի ճակատագրով: Խորհրդային վարչակարգը դարձյալ հաստատվեց Հայաստանում, սակայն ժողովրդական ապստամբությունն իր դրական արդյունքն ունեցավ: Դրանից առաջինը մեծ թվով բանտարկված մտավորականության ազատագրումն էր ստույգ մահից:

Սարգիս Կասյանն ու Ավիս Նուրիջանյանը վնդվեցին Հայաստանից: Նրանց փոխարինելու եկավ Լենինի մտերիմ գործընկեր Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, որն ավելի բանիմաց ու հավասարակշռված գործիչ էր: Նա կարողացավ չափավորել հայ ժողովրդի ազգային գիտակցության ու կրոնական զգացումների դեմ տարվող բոլշևիկյան կրքոտ պայքարը: Լենինը փոքր ազգերի նկատմամբ որդեգրեց զգուշավոր քաղաքականություն: Սա էլ Փետրվարյան ապստամբության մեկ այլ դրական կողմն էր:

Փետրվարյան ապստամբության մասին հետագայում քիչ է խոսվել Խորհրդային Հայաստանում: Բոլշևիկներն այն «դաշնակցականների ավանտյուրա» կոչեցին և փորձեցին պատմական այդ դեպքը մոռանալ: Հետաքրքրական է, սակայն, որ 1922թ. փետրվարի 18-ին, ապստամբության տարեդարձի օրը, «Խորհրդային Հայաստան» թերթը մի հոդվածով նկարագրում էր դեպքը ու եզրակացնում. «Փետրվարի 18-ը անցավ գնաց: Նա եղավ մեր երկրի վիրաբույժը»:

Լեռնային Հայաստանը՝ անկախությանը կառչած: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո փաստորեն Ջանգեզուրը անջատված մնաց: Այս շրջանն Անդրանիկի հեռանալուց հետո էլ (1919թ. մարտին) դիմադրում էր Ադրբեջանի հարձակումներին: Ձենքի ուժով չկարողանալով տիրել այն, բոլշևիկները քարոզչության դիմեցին: Գյուղացիներին հավատացրան, որ Հայաստանի կառավարությունը, Լեզրանում էին, թե Հայաստանի կառավարությունը, Լեզրանի հետ համաձայնության գալով, հրաժարվել է Ջանգեզուրից, և Նժդեհն ինքնագլուխ է դիմադրում:

Հայաստանի խորհրդայնացման լուրն առնելով, 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Ջանգեզուրի ղեկավարությունը հավաքվեց Տաթևի վանքում և որոշեց Ջանգեզուրը հայտարարել ինքնիշխան՝ Ազատ Սյունիք անունով և

Գարեգին Նժդեհ

Գորիս կենտրոնով: Ընտրվեց իշխանության կազմը՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ: Ավելի ուշ սահմաններն ընդլայնվեցին, և Ազատ Սյունիքին միացավ Դարալագյազը (Վայոց Ձոր): Ազատ Սյունիքը վերակոչվեց Լեռնահայաստան:

Կարմիր բանակի կողմից Երևանը վերագրավվելուց հետո «Հայաստանի փրկության կոմիտեն» և մի հսկա խումբ գաղթականներ, նրան հետևելով, Լեռնահայաստան անցան: Վերսկսվեցին Կարմիր բանակի հարձակումները Ջանգեզուրի վրա:

Այս կացության մեջ Տաթևի վանքում տեղի են ունենում խորհրդակցություններ, այս անգամ «Հայաստանի փրկության կոմիտեի» մասնակցությամբ: Որոշվում է ունենալ երկու կառավարություն: Նախ՝ Սիմոն Վրացյանի կառավարությունը՝ արևմտահայերի՝ Լևոն Շանթի և Արմենակ Մաքսապետյանի

Տաթևի վանքում հայրապետություն է Լեռնահայաստանի անկախությունը

Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և Ասրաֆա Մոսալյանը Լենինի մոտ (գործ՝ Շ. Ներթեգյանի)

մասնակցությամբ: Այս կազմը դրսի աշխարհի առջև Միացյալ և Անկախ Հայաստանը պիտի ներկայացներ: Երկրորդը՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ և Երևանից եկած ղեկավարների մասնակցությամբ, ներքին կյանքի պատասխանատվությունն էր վերցնում:

Նախիջևանը թուրքերին տալու ճանապարհին անկախ Լեռնահայաստանը մեծ խոչընդոտ էր բոլշևիկների համար, ուստի Մոսկվայի կարգադրությամբ խորհրդային Հայաստանը հարձակման է դիմում: Նժդեհի զորքը հոգնած ու քայքայված, առանց բավարար զենքի, զինամթերքի ու պարենի մինչև վերջ դիմադրում է Կարմիր բանակին: 1921թ. հուլիսի 2-ին ընկնում է Գորիսը:

Այսպիսով՝ ավարտվեց Հայկական հարցի լուծման պայքարի դեռ մոր սկսված փուլը: Հայաստանի խորհրդայնացումով երկար ժամանակով այլևս Հայաստանում չարժարժվեց Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարը: Հայ դատի պայքարը տեղափոխվեց Սփյուռք:

Հակառակ Դարաբաղի ճակատագրին, որ կապված մնաց Ադրբեջանին, Ջանգեզուրը Նժդեհի ղեկավարած հերոսական դիմադրության շնորհիվ միացվեց խորհրդային Հայաստանին:

ՀԱՐՑԵՐ

1. Անկարայի կառավարությունն ինչպե՞ս էր պատճառաբանում իր հարձակումը Հայաստանի վրա:
2. Հայաստանի կառավարությունն ի՞նչ դժվարություններ ուներ Թուրքիայի դեմ դիմադրությունը կազմակերպելու գործում:
3. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ փոխվեց կացությունը և Հայաստանի խորհրդայնացման հարցն առաջ քաշվեց, երբ պատրաստ էր հայ-ռուսական պայմանագիրը:
4. Հայաստանը բոլշևիկներին հանձնելուց բացի ի՞նչ այլընտրանք ուներ կառավարությունը: Ձեր կարծիքով, եթե կառավարությունն այլ որոշում տված չիներ, ապա ինչպե՞ս կդասավորվեր կացությունը:
5. Ինչո՞ւ նոյեմբերի 29-ն է նշվել իբրև Հայաստանի խորհրդայնացման օր:
6. Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագրի ո՞ր պայմանները խախտվեցին:
7. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ այդքան ատելություն կար Հեղկոմի անդամների մեջ նախկին իշխանության նկատմամբ: Հնարավո՞ր է երկիրը վրեժխնդրությամբ ղեկավարել:
8. Ժողովուրդն ինչո՞ւ էր ինքնապաշտպանության խմբեր կազմել:
9. Դաշնակցությունն ինչո՞ւ էր սկզբնական շրջանում խուսափում Հեղկոմի կատարած չափազանցություններից հակազդելուց:
10. «Հայաստանի կոմիտեն» ինչո՞ւ ինքն իրեն «Հայաստանի փրկության կոմիտե» կոչեց և ի՞նչ որոշում տվեց:
11. Տաթևի վանքում կայացած առաջին համագումարն ի՞նչ որոշում տվեց:
12. Տաթևի վանքի երկրորդ խորհրդակցությունն ի՞նչ արդյունք տվեց:
13. Ինչո՞ւ ենք ասում՝ Հայաստանի խորհրդայնացումով Հայ դատի պայքարը Սփյուռք փոխադրվեց:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Հայաստանի ղեկավարության 1920թ. դեկտեմբերի 1-ի ժողովը ճակատագրական էր: Հայաստանի իրավիճակն անհուսալի էր ու այդպես շարունակել անհնարին էր: Պատկերացրե՛ք, թե ապրում ենք այդ օրերին, և դուք այն կազմն եք, որ որոշում պիտի տա Հայաստանի ապագայի մասին: Դասարանում բեմադրե՛ք 1920թ. դեկտեմբերի 1-ի ժողովը և մտքերի փոխանակում սկսե՛ք՝ Հայաստանը բոլշևիկների՞ն, թուրքերի՞ հետ համաձայնություն՞ն, թե՞ կա մի երրորդ ճանապարհ:

ԳԼՈՒԽ 17 ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԳԱՅՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ի ՍՊԱՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԵՐԻ

1 ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Հայկական հարցն ամբողջությամբ մնաց խորհրդային վարչակարգի հայեցողությանը: Խորհրդային Հայաստանը զրկված էր Հայկական հարցը արտաքին աշխարհում արծարծելու կամ այն պաշտպանելու հնարավորությունից այն պարզ պատճառով, որ ըստ խորհրդային սահմանադրության՝ Մոսկվային էր վերապահված արտաքին քաղաքականությունը, արտաքին առևտուրը, այսինքն՝ Հայաստանը ոչ մի կապ չէր կարող հաստատել արտաքին աշխարհի հետ:

Ընդդեմ ազգային բոլոր կողմնորոշումների: Խորհրդային վարչակարգի օրոք նպատակադրված պայքար տարվեց նախորդ շրջանում պետական քաղաքականություն դարձած ուղղության դեմ, որը ենթադրում էր Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտությունը, այդ պայքարը զանգվածների սեփականություն դարձնելը և սերնդից սերունդ փոխանցելը: Ռազմական կոմունիզմի շրջանում բռնի ուժով, բիրտ միջոցներով քանդվեց հինը, ազգայինը,

և փոխարենը նոր՝ խորհրդային սոցիալիստական կառույցը ստեղծվեց: Այս քաղաքականության գործադրումը, ինչպես գիտենք, սուր հակազդեցությունների պատճառ դարձավ այնքան, որ խորհրդային իշխանությունը ստիպված էր փոխել իր վերաբերմունքը փոքր ազգերի նկատմամբ:

Լենինը Հայկական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդին թույլատրել էր տեղի տալ մտավորականների և գյուղացիության ազգային զգացումներին, հանդուրժել այլ կուսակցություն-

ների, անգամ դաշնակցության գոյությունը Հայաստանում (սա առերևույթ էր և շատ կարճ կյանք ունեցավ), հայերենն ընդունել իբրև պետական լեզու և փորձել հենց հայերի միջոցով կառավարել երկիրը (կորեննիզացիայի քաղաքականություն):

Վարչաքաղաքական բաժանումները: Կովկասում կատարված վարչական նոր բաժանումներն արտացոլում էին Մոսկվայի կարծիքի զրոյացումը ընդդեմ ազգային դրսևորումների: Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը Հայաստանը համարում էր իբրև համայնավար վարչակարգ ընդունած անկախ հանրապետություն: Սակայն 1922թ. դեկտեմբերին ստեղծվեց Անդրկովկասի Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետություն, կարճ՝ Անդրկովկասի Ֆեդերացիա, որն ուներ իր առանձին դրոշմ ու զինանշանը, իսկ կենտրոնը Թիֆլիսն էր: Այս միացումով, ըստ Ստալինի պատկերացման, պիտի չեզոքանային Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների ազգային հայրենասիրական զգացումները, և պիտի արմատավորվեր համայնավարության «ազգային գաղափարախոսությունը»:

Սովետական մարդու նկարագրի կերտում: Կոմունիստական գաղափարախոսության հաղթանակը Հայաստանում ապահովելու համար անհրաժեշտ էր փոխել հայի մտածելակերպը, նկարագիրը, կտրել նրան անցյալից՝ ավելի դյուրին նրան դեպի ցանկացած բնօրինակը առաջնորդելու համար:

Հայ ժողովրդի ազգային նկարագիրը ցուցվեց է նրա ընտանեկան կյանքի մանրաշխարհում, գյուղերում ու քաղաքներում նրա ստեղծած հասարակական հարաբերություններում: XX դարի սկզբներին նկատելի էր ավանդականից դեպի արդիականացում աստիճանական զարգացումը: Համայնավար վարչակարգն ընդհատեց աստիճանական զարգացման ընթացքը Հայաստանում ու եկավ հեղափոխական միջոցներով, սովետական սոցիալիստական օրինակով ձևափոխելու հայ մարդուն, եկավ չեզոքացնելու բոլոր նրանց, ովքեր ավանդականին կառչած՝ ընդդիմանում էին այս արագ փոփոխություններին: Գյուղը լցվեց արդիական կենցաղային երևույթներով: Քաղաքներն սկսեցին վերաշինվել, ամենուրեք նոր շենքեր, փողոցներ, գրադարաններ, հասարակական, մարզական ու մշակութային ակումբներ, կինոթատրոններ, ճաշարաններ, սրճարաններ, զբոսայգիներ:

Կանանց կենցաղը բարելավվելու համար նրանց ազատություններ տրվեցին՝ տնից դուրս

«Հայկական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Ժողովրդական Կոմիսարների խորհուրդ»:

Ալեքսանդր Մյասնիկյան

Մաքո Համբարձումյան

Արտաշես Կարինյան

Մարգիս Մրափունյան (Լուկաշին)

«Առաջնորդի մահը» (Լենինի մահվան սուգը, գործ՝ Գևորգ Գրիգորյանի)

Կարմիր բանակի մուրթը Երևան (1920թ.), գործ՝ Ա. Բեքարյանի

«Մեր փողոցը
Վաղարշապատում», գործ՝
Եղիշե Թադևոսյանի (1921)

Դարեր շարունակ ազգային ավանդությունները, հոգևոր արժեքները, մշակույթն ու գրականությունը պահպանած ու հայ ժողովրդի մտավորական կենտրոն դարձած հայ եկեղեցին արհամարհվեց, ծաղրի առարկա դարձավ:

Ղուկմեքերյան հեղափոխության
փարեդարձը Երևանում 1930-ական-
ներին (նկարը՝ Վահրամ Ղաֆեջյանի)

հետաքրքրություններ փնտրելու, հավասար իրավունք՝ ամուսնանալու, ամուսնալուծվելու կամ ազատ սեր վայելելու: Իսկ ամուսնանալու կամ ամուսնալուծվելու համար այլևս պետք չէր եկեղեցի դիմել. քաղաքային գրասենյակը (ԶԱԳՍ) դա կատարում էր արագ և դյուրին: Օրենքի առաջ հավասար իրավունք ունեին թե՛ ամուսնացած զույգերի երեխաները և թե՛ ապօրինի ծնունդները:

Երիտասարդությանը դեպի կոմունիզմ գրավելու նպատակով կազմվեցին կոմերիտական կազմակերպություններ, ուր հայ երիտասարդին մատուցվում էին թե՛ հաճույական ու մարզական զբաղմունքներ և թե՛ կուսակցական, այսինքն՝ համայնավարական ուժեղ դաստիարակություն: Երիտասարդներից հատուկ խմբեր էին կազմվում՝ հնի, ազգային ու կրոնի դեմ պայքարելու համար:

Բենիկ Մելյան անունով մի աթեիստ հիմնեց «Ազատ եկեղեցի» կազմակերպությունը, որն անմիջապես ճանաչվեց կառավարության կողմից: Նոր սերնդին հակակրոնական զգացումներ ներշնչելու նպատակով մեր հայտնի գրողներից Դերենիկ Դեմիրճյանն ու Նաիրի Զարյանն աստվածամերժ գաղափարներով պատմվածքներ գրեցին: Կառավարությունը սկզբում ավելի զգուշավորությամբ վարվեց եկեղեցու կալվածքների հետ, բայց հետո աստիճանաբար փակեց եկեղեցիներն ու գրավեց նրանց կալվածքները: Հալածվեցին այն հոգևորականները, որոնք վարչակարգին չէին ենթարկվում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն փակվել էր Էջմիածնում և մերժում էր հաղորդակցվել կոմունիստների հետ: Կաթողիկոսի տարիքն ու վայելած հարգանքը նկատի

առնելով՝ կառավարությունը չէր դիպչում նրան: Նոր սերունդ դաստիարակելու համար անհրաժեշտ էր փոխել կրթական ծրագիրն ու դաստիարակչական մեթոդները: Ազգային զգացումներն ու հայրենասիրությունը (ազգային և ո՛չ ստալինյան իմաստով՝ սեր դեպի մեծ հայրենիքը՝ խորհրդային Միությունը) ճնշելու ամենաազդու միջոցը դարձրեցին:

Սովորաբար կառավարության բարձր պաշտոնները վստահում էին միայն կոմունիստներին: 1929թ. կառավարական պաշտոնեության մեկ երրորդը կոմունիստ էր, մինչդեռ այդ օրերին կոմունիստական կուսակցության անդամների թիվը ընդհանուր բնակչության հազիվ մեկ տոկոսն էր կազմում:

Կարևոր է իմանալ հայ կոմունիստ ղեկավարների մեծամասնության մտածելակերպը և նրանց կույր հնազանդությունը Մոսկվային՝ ըմբռնելու համար, թե Հայ դատի հետապնդումը և հայ ժողովրդի գերագույն նպատակների իրագործումը ինչո՞ւ և ինչպե՞ս ամտեսվեցին խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից:

Ուղղագրության փոփոխություն: Կրթական համակարգի դյուրացման և գրականության պարզեցման քաղաքականության արտահայտությունը եղավ հայոց լեզվի մեսրոպյան ուղղագրության փոփոխությունն ու պարզեցումը: Գիտենք, որ հայերենը գրվում է ըստ իր քերականական ուղղագրական օրենքների, որոնք գալիս են գրաբարից: Բառերի ուղղագրությունից կարելի է հասկանալ, թե բառը ո՞ր արմատից է գալիս և ինչ ծագում ունի: 1922թ. որոշվեց գրել այնպես, ինչպես որ լսվում է: 1940թ. վերանայման ենթարկվեց ուղղագրությունը և, որոշ չափով բարեփոխվելով, ավելի մոտեցավ դասականին:

Մի շարք լեզվաբանների ու պատմաբանների կարծիքով՝ հարցը այն օրերին միայն լեզուն դյուրացնելը չէր, այլ հայերենն էլ իր անցյալից, իր արմատներից կտրելն էր:

Սոցիալական նոր դրվածք: Հայաստանի նոր սոցիալ-քաղաքական դրվածքին հասնելու համար պետք էր, որ միանգամայն չեզոքացվեին նույնիսկ ինն բուլշևիկ ղեկավարները, որոնք ազգայնական կամ աջ թեքում ունեին: Այդ մաքրագործումը կատարվեց երիտասարդ ղեկավարության միջոցով: Մաքրամաքրագործումը կատարվեց երիտասարդ կոմունիստ պաշտոնյաները, գործվեցին նախ կոլեկտիվացմանն ընդդիմացող կոմունիստ պաշտոնյաները, ապա այն տնտեսագետները, որոնք կարևոր էին համարում հողատեր գյուղատնտեսության գոյությունը: Հերթը հասավ ազգայնական մտավորականներին, նաև ցինների գոյությունը: Հերթը հասավ ազգայնական մտավորականներին, նաև ցինների գոյությունը: Հերթը հասավ ազգայնական մտավորականներին, նաև ցինների գոյությունը:

1930-ական թվականների վերջերին արդեն Հայաստանում ձևավորվել էր խորհրդային քաղաքացու կերպարը: Ստալինյան տնտեսական քաղա-

Ալավերդու պղնձամուլարան
(գործ՝ Ա. Առաքելյանի)

քականությունը ևս իր դերն էր ունեցել փոխելու հայկական ավանդական կենցաղը: Հայ մարդը ամբողջովին ներգրավված էր խորհրդային տնտեսության ցանցում: Պատրաստ էր Ստալինի նպատակադրած սոցիալիստական հասարակարգը: Ամբողջացած էր ռուսական-համայնավարական օրինակով գծված Հայաստանի սոցիալական նոր դրվածքը:

1936թ. հռչակված Ստալինյան սահմանադրության մեջ ջնջված էր իրավունքից զրկված դասակարգերի օրենքը: Բոլորը հավասար էին օրենքի առջև, քանի որ այլևս չկային հակահամայնավարներ, ազնվականներ, նախկին սպաներ ու հոգևորականներ: Նոր սահմանադրությամբ վերացվեց նաև Անդրկովկասի Ֆեդերացիան, և երեք հանրապետություններն առանձին-առանձին մտան խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (ԽՍՀՄ) կազմը:

Մոռացվեց նաև «կորեննիզացիայի» քաղաքականությունը, և կառավարական բարձր պաշտոնների տիրացան մեծ թվով ռուսներ: Ռուսերեն լեզուն դարձրեցին պարտադիր հայտարարվեց: Եթե մեկը ցանկանում էր որևէ ասպարեզում առաջանալ, նախ պիտի կոմունիստական կուսակցության անդամատուները գրառում ունենար, հետո էլ ռուսերենը պիտի իմանար իր մայրենի լեզվի պես: Որևէ հանրապետության մեջ համալսարան մտնելու համար ուսանողը պիտի անցկացներ ռուսերենի գրավոր և բանավոր քննություն:

Տիրող գաղափարախոսությունը «սովետական հայրենասիրությունն» էր: Այն իրականության մեջ նշանակում էր ռուս մեծ ժողովրդի ու նրա բարձր մշակույթի փառաբանում, նշանակում էր նաև խորհրդային մեծ ընտանիքում ռուս ժողովրդին համարել իբրև «Մեծ եղբայր»:

2

ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐ ԴՐՈՇՄՆ Է ԴՆՈՒՄ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

Գրականությունն ամենից խոսում արտահայտությունն է ժամանակի

Լենինի անվան Շիրակի ջրանցքը

պայմանների և միջավայրի: Գրականությունն ազդվում է ժամանակի տիրող մտայնությունից, բայց միաժամանակ կարող է ազդել ժողովրդի մտայնության վրա, նույնիսկ ձևավորել այն: Այս պնդումը ճիշտ է մանավանդ խորհրդային գրականության պարագայում, որն ստեղծվում էր իշխանությունների գծած սահմաններում, նրանց որոշած ուղղությամբ:

Խորհրդային սոցիալիստական գրականություն: Ինչպես որ խորհրդային կարգերի հաստատումով ժողո-

վրդին պարտադրվեց մոռանալ իր անցյալը կամ ավելի ճիշտ ժխտել անցյալը, այնպես էլ գրականությունը կտրվեց իր անցյալի ավանդներից: Իբրև ակունք ընդունվեցին պրոլետարական գրականության սկզբունքները՝ ընդդեմ ազգայնականության, ռոմանտիզմի և հոռետեսության: Իբրև ուղղություն կամ չափանիշ, հայ գրականությունը հետևեց Լենինի հռչակած գրականության կուսակցականության սկզբունքին: Գրականությունը պիտի ծառայեր համայնավար գաղափարախոսությանը, այսինքն՝ սովետական սոցիալիստական քարոզչությանն ու պրոլետարիատի վերջնական հաղթանակին:

Ազգային շնչով բանաստեղծություն չէր կարելի հյուսել: Նոր ստացած վերքի՝ եղեռնի մասին չէր կարելի գրել, դա կվնասեր սովետա-թուրքական բարեկամությանը: Մի տեսակ վախ կար՝ սխալ չգործել, չշեղվել և իբրև հակահեղափոխական չդատապարտվել: Եվ փորձառու պրոլետար գրողները տվեցին ճիշտ ճանապարհի օրինակը:

Հակոբ Հակոբյանի «Բուլշևիկ է Շիրկանալը» բանաստեղծությունը ներկայացնում է ժամանակի ընդունված ու սիրված թեման՝ գովել համայնավարության հաղթանակները (այս պարագայում շինարարությունը), Շիրակի դաշտի ջրաբաշխման համար կառուցված ջրանցքը:

Ապահով և սիրված թեմա էր նաև Լենինի գովքը բանաստեղծության և արձակի մեջ: Եվ որքան մեծ է թիվը այդ բանաստեղծությունների՝ տաղանդավոր եղիշե Զարենցի «Լենին պապիկ» և «Լենինն ու Ալին» բանաստեղծություններից մինչև Ազատ Վշտունու «Միլիոնից ծնված, միլիոնի հանճար» Լենինին նվիրված բանաստեղծությունը և մինչև անտաղանդ բանաստեղծների տուրքը Լենինին: Հետագայում, իհարկե, ավելացավ Ստալինի պաշտամունքը իբրև թեմա: Եվ քանի որ Ստալինի պաշտամունքը իբրև ավելի մեծ էր, և Ստալինը ավելի երկար իշխեց, ավելի մեծ թիվ են կազմում Ստալինին կամ Ազատ Վշտունու բառերով՝ «հանճարեղ ճարտարապետ և Կոմունիզմ կառուցողին» նվիրված գովեստները:

Մեծ տարածում ուներ նաև անցյալի քննադատությունը: Զարենցի «Երկիր Նաիրին» ամենալավ

Լենինին նվիրված բազմաթիվ գործերից մեկը (Ն. Զարդարյան)

Զարենցի «Երկիր Նաիրի» պոեմի թեմայով ծաղր դաշնակցական մատուցելու արվեստին (գործ՝ Միքայել Արուշանի)

1930-ական թվականներին Ստալինի գերիշխանությունն ավելի ծանրացավ խորհրդային արվեստի ու գրականության վրա: Գրականությունը պիտի լիներ ձևով ազգային, իսկ բովանդակությամբ՝ սոցիալիստական: Հայաստանի իշխանություններն էլ փորձեցին այս կաղապարի մեջ դնել հայ գրականությունը: Այդ ճնշումներին զոհ դարձան մեր ամենալավ գրողներից նրանք, ովքեր չուզեցին

ենթարկվել պարտադրված օրենքներին: Համայնավար գաղափարներով տարված և այդ գաղափարների համար պայքարած Չարենցը հուսախաբույթուն ապրեց և «Պատգամ» բանաստեղծության մեջ գաղտնի իր պատգամն ուղղեց. «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»: Այս պատգամով նրան մատնեցին իշխանություններին, որոնք արդեն դժգոհ էին նրա ազգային կեցվածքից: Չարենցը դատապարտվեց ազգայնական զգացումներ արտահայտելու և ազգային շահեր հետապնդելու մեղադրանքով:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԸ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ ՆՈՐ
ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի շեմին Խորհրդային Միությունն արդեն հաստատուն միավորի էր վերածվել: Ստալինը կառավարում էր այդ հսկայածավալ երկիրը ամբողջատիրական սկզբունքներով, իր հավատարիմ օգնականների սահմանափակ խմբով (Բերիա, Մալենկով, Մոլոտով, Ժդանով) և մանավաճ՝ գաղտնի ոստիկանության ուժով ու տարածած սարսափով:

Սանձերը թուլանում են: Պատերազմի մեջ ներքաշված Ստալինը շուտով զգաց, որ զինվորներին պակասում էր պետք եղած եռանդը, նույնիսկ սկզբնական շրջանում զինվորները մեծ քանակությամբ գերի էին ընկնում: Ստալինը դարձյալ ուժի դիմեց: Երկրում ծավալուն քարոզչություն սկսվեց՝ ամբողջ ուժով մասնակցելու հորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմին. հատկապես նկարագրվում էր գերմանացիներին գերի ընկած զինվորների տանջահար սպանությունը:

Այս վերադարձը ազգային զգացումներին սուր արտահայտություն գտավ Հայաստանում: 1940թ. բարեփոխվեց Հայաստանի խորհրդային ուղղագրությունը: Իրավունք տրվեց դպրոցներում Հայոց պատմություն դասավանդել: Ջարկ տրվեց մշակութային գործունեությանը և աշխատանք տարվեց հայ մշակույթը ներկայացնելու տարբեր հանրապետություններում: Մոսկվայի թերթերը գովեցին հայ մշակույթի բարձր արժեքները և հայ ժողովրդի տաղանդը: Կառավարությունն արտոնեց վերահրատարակելու գործեր XIX դարի հայաշունչ գրականությունից: Հրատարակվեցին Րաֆֆու և Խաչատուր Աբովյանի՝ մինչ այդ արգելված գործերը, հրատարակվեց հին ու նոր հայրենասիրական բանաստեղծությունների մի ժողովածու: 1943թ. որոշ չափով անկախ իրավիճակ ստացավ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան: Այսպես, վերականգնվեցին իրենց սովորական տեղանունները՝

սովետացի կարավանագնացի որևէ ազատագրված մարտիկները
սովետականի փոխարեն: 1944թ. հայտարարվեց, թե հանրապետություններին
իրավունք է տրվում՝ ունենալու իրենց պաշտպանության և արտաքին գործերի
նախարարությունները: Իրավունք տրվեց Հայաստանում կաթողիկոսական
ընտրություններ կազմակերպելու: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աթոռը թափու
էր մնացել 1938-ից՝ Խորեն Ա-ի սպանությունից հետո: 1945թ. հունիսի 16-25-ը
տևած Ազգային եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցում էին նաև Սփյուռքի
ներկայացուցիչներ, Ամենայն Հայոց
կաթողիկոս ընտրեց Գևորգ Զ Չեոր-
եքչյանին: Սա մի կարևոր քայլ էր
Ստալինի կողմից՝ առնվազն երև-
ութապես հայոց եկեղեցում վերա-
դարձնելու իր հոգևոր դերը հայ
ժողովրդի կյանքում: Բայց գոյություն
ունեն մի այլ կարևոր դրդապատճառ.
այս քայլով Ստալինը փորձում էր
սփյուռքահայությանը սիրաշահել՝
խորհրդային Միության շահերին
ծառայեցնելու համար:

Աշխարհացրիվ հայության ներգաղթը Հայաստան: Որոշ պատմաբաններ թե՛ Կարսի ու Արդահանի հողային պահանջը և թե՛ ներգաղթը խորհրդային Միության սահմաններն ընդլայնելու Ստալինի ձգտման են վերագրում: Հայաստանը լցնել հայերով և ցույց տալ, թե հայերը հողերի մեծ պակաս ունեն: Եթե այս մեկնաբանությունն իրողություն էլ լինի, համեմայն դեպս ծրագիրը հայության շահերին էր համընկնում, և հայությունն ընդառաջեց դրան: Ներգաղթի մեկ այլ դրդապատճառ էլ պատերազմի բազմաթիվ զոհերը

Խ. Միության 89-րդ հայկական դիվիզիայի
հաղթական երթը Բեռլինում

«Որդիները չվերադարձան»
Երկրորդ աշխարհամարտի
թեմայով, գործ՝ Մարգիս
Մուրադյանի

դրսի հայերով փոխարինելը կարող էր լինել: Բացի այդ, պատերազմի օրերից սկսած, խորհրդային իշխանությունը հատուկ ուշադրություն էր ցույց տալիս սփյուռքահայությանը, որը կարող էր նյութական օժանդակության լավ աղբյուր լինել: Ներգաղթը սփյուռքահայերին սիրաշահելու միջոց էր: 1946-1948թթ. շուրջ 100 000 հայեր Միջին Արևելքից, Եվրոպայից ու ԱՄՆ-ից հայրենիք ներգաղթեցին:

Ներգաղթը երկուստեք թե՛ դժվարություն էր առաջացրել և թե՛ առավելություն ստեղծել: Հայրենադարձների համար դյուրին չէր համակերպվել նոր քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական պայմաններին: Նրանց մեծ մասը, որ այնքա՜ն կարոտով էր հայրենիք եկել, տեսնելով Հայաստանում ապրող և ստալինյան օրինակով խորհրդային քաղաքացի դարձած հայերի անտարբերությունը դեպի ազգային ու հայկականը,

հուսախաբ էր լինում, կոմունիզմի ճնշումն էր զգում իր առօրյա կյանքում և ինքն իրեն օտար էր զգում: Որքան էլ Հայաստանի համար նպաստավոր լինեք ներգաղթը, Հայաստանը պատրաստ չէր ներգաղթողների այդ հսկա թիվն ընդունելու ո՛չ պարենամթերքի և ո՛չ էլ բնակարանի տեսակետից: Տարիներ էին պետք, որպեսզի ներգաղթածների վիճակը բարելավվեր, որպեսզի նրանք Հայաստանի վարք ու բարքին վարժվեին ու նույնանային տեղացիների հետ: Բայց այս նույնացումը երբեք լիակատար չեղավ, և երբ հայերն իրավունք ստացան Հայաստանից արտագաղթելու, հայրենադարձների ընտանիքներից շատերն իսկույն հեռացան Հայաստանից:

Հայաստանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը 1947թ. հայտարարել էր, թե Հայաստանը շուտով պիտի ընդունի 350-400 հազար հայեր, բայց 1948թ., հազիվ 100 000 հայեր ընդունելուց հետո, ներգաղթը կանգ առավ:

Մինչ այդ խորացել էին դժվարությունները, և Հայաստանի կառավարությունը գիտեր, որ երկիրը դրանից ավելի մարդ ընդունելու հնարավորություն չունի: Փոխված էր նաև ոչ ռուս ժողովուրդների նկատմամբ Մոսկվայի՝ ժամանակավորապես որդեգրած մեղմ քաղաքականությունը: Ներգաղթը կասեցվեց հանկարծակի, և հազարավոր հայեր, որոնք իրենց ունեցվածքը վաճառած, աշխատանքից հրաժարված կամ գյուղերից քաղաք եկած ու ժամանակավորապես տեղավորված, Հայաստան ներգաղթելու իրենց հերթին էին սպասում, կազմակերպիչ համծնախմբի դռների հետևում մնացին: Կարգադրված էր այլևս ո՛չ ոքի չընդունել:

Տայրենիքի հեռուր ճակարից տուն դառնում», գործ՝ Մ. Ասլամազյանի

ՀԱՐՑԵՐ

1. Խորհրդային Հայաստանն ինչո՞ւ հնարավորություն չունեք Հայկական հարցը արտաքին աշխարհում արծարծելու:
2. Անդրկովկասի Ֆեդերացիայի ստեղծումն ի՞նչ նպատակ ունեք:
3. Դպրոցն ի՞նչ դեր ունեք համայնավար սերունդներ դաստիարակելու գործում:
4. Մաքրագործումներն ի՞նչ դեր խաղացին Խորհրդային Հայաստանում սոցիալական նոր դրվածք ստեղծելու գործում:
5. Դեպի ազգայինը վերադառնալու քաղաքականության հետևանքով Հայաստանում ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին:
6. Թվե՞ք ներգաղթի դրդապատճառները: Բացի դասանյութի մեջ հիշվածներից, կարո՞ղ եք մի այլ դրդապատճառ ևս մատնանշել: Ձեր կարծիքով, ո՞րն էր ամենակարևոր պատճառը Ստալինի համար, որ արտոնեց ներգաղթը:
7. Ներգաղթողներն ի՞նչ դժվարությունների հանդիպեցին Հայաստանում:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Ասացինք, թե համայնավար վարչակարգը փոխեց հայ ժողովրդի նկարագիրը, կենցաղը և ավանդական հասկացությունները: Դասարանում երկու խմբի բաժանվե՛ք: Մեկ խումբը կպատրաստի հայ մարդու նահապետական, ավանդական տիպարը՝ ընտանիքում, գյուղում, քաղաքում, աշխատանքի վայրում, կրոնական, ընկերային և այլ հարաբերությունների միջավայրում: Մյուս խումբը կուսումնասիրի խորհրդային մարդու տիպարն ըստ Ստալինի առաջադրած բնօրինակի: Ապա դասարանում այդ երկու տիպարները համեմատելով, ուսուցչի օգնությամբ պիտի եզրակացնեք, թե փոփոխությունը երբ էր նպաստավոր և երբ՝ ո՛չ:

Քարտեզ թիվ 9. Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունները

Քարտեզ թիվ 10. Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության սահմաններն ու ներքին վարչական բաժանումը:

1 ԴԵՊԻ ՀԵՏՍՏԱԿՆՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Խորհրդային Միության և Արևմուտքի միջև բարձրացված երկաթե

1957թ. նոյեմբերին Սուրեն Թովմասյանի մի կարևոր ճառով փոխվեց «ազատության» քաղաքականությունը: Թովմասյանը դատապարտեց հայ գրողներին ու արվեստագետներին, որոնք կուրորեն փառաբանել են հայ ժողովրդի պատմական անցյալը և նրա գոյատևման ու ազգային ինքնության պահպանման գաղտնիքը ազգային մշակույթի ու կրոնի հանդեպ ունեցած նրա հավատքի մեջ են գտել: Թովմասյանը քննադատեց նաև երիտասարդությանը, որ օտար գաղափարախոսությունների ազդեցության տակ է ընկել և պետք եղածի չափ կոմունիստական դաստիարակություն չունի: Հետագա տարիներին, իհարկե, ազգային զգացումները որոշ չափով սանձահարվեցին, բայց ապագայ-նացման քաղաքականությունը Ստալինից հետո այլևս երբեք չտիրապետեց Հայաստանում:

Ազգային զգացումների վերելքի գործում իր դերն ունեցավ նաև սփյուռքահայությունը, որին արտոնվեց Հայաստան այցելել: Այդ այցելուներն իրենց հետ բերում էին գաղափարներ, տեղեկություններ դրսի աշխարհից, նաև հայրենասիրություն և կարոտի ուժեղ զգացում: Դեպի Սփյուռք նետված կամուրջն առայժմ միակողմանի էր, Հայաստանից դեպի դուրս ճամփորդել արտոնվում էր միայն շատ վստահելիներին: Այդուհանդերձ, Հայաստանի իշխանությունների համար կարևորվել էր փոխադարձ շփումն ու Սփյուռքի կարծիքը Հայաստանի հանդեպ: 1964թ. այս նպատակով կյանքի կոչվեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՅ ԴԱՏԸ

Կոմունիստական գաղափարաբանությունը «Ազգ» և «հայրենիք» հասկացությունները ժամանակավոր երևույթներ էր համարում: Կապիտալիզմի վրա տարած հաղթանակով պիտի անհետանային ո՛չ միայն ազգերը, այլև նրանց հայրենիքները. և պիտի ստեղծվեր մարդկության աշխարհածավալ մեկ հայրենիքը:

Խորհրդային քաղաքականությունը Հայկական հարցում: Խորհրդահայ պատմաբան Բագրատ Բորյանը Խորհրդային Միության դերը Հայկական հարցում «ազգ» և «հայրենիք» հասկացություններով է բացատրում. «Այս հիմնական ընթացումների (ազգ և հայրենիք) լույսի տակ հասկանալի է դառնում խորհրդային քաղաքականությունը Հայկական հարցում: Այդ քաղաքականությամբ՝ ո՛չ թե բաղձանքները մի անջատ ազգի և իր շահերը, տվյալ պարագային՝ ո՛չ թե շահերը հայ ժողովրդի, այլ համաշխարհային հեղափոխության և համայն բանվորության հաղթանակի շահերը իբրև ուղեցույց աստղ պետք է հանդիսանան հեղափոխության նավապետի համար»: Բորյանի այս բացատրության լույսի տակ պարզ է, որ Հայկական հարցը Խորհրդային Միության համար եղել է միջոց և ընդհանուր շահերի մի մասնիկը:

Հայաստանի խորհրդայնացման պայմանագիրը հստակորեն գծում էր ասպագա հանրապետության սահմանները, ներառյալ Նախիջևանը (այսօր՝ ինքնավար շրջան Ադրբեջանի կազմում), Սուրմալուն և Կարսի մի մասը (այսօր կցված Թուրքիային), Ղազախ գավառի մի մասը (այսօր՝ Ադրբեջանի տարածքում) և Թիֆլիսի նահանգից մի մաս (այսօր՝ Վրաստանում): Այդ պայմանագրի խախտումը Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերում Հայկական հարցի առաջին ուրացումն էր: Դրանից հետո զանազան առիթներով Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները ժխտել են Հայ դատը: Խորհրդայնացած Հայաստանի Հեղկոմը Թուրքիային ուղղած իր ողջույնի մեջ գրում էր. «Հավատում ենք, որ... Թուրքիան իրեն հետ մեզ ևս Սևրի պայմանագրի հակառակորդ համարելով, մեզ եղբայրական ձեռք պիտի երկարի, երբ մենք մեր թշնամի դաշնակցականներին տապալելով, Թուրքիայի հետ միասին պայքարի ենք լծվում ընդդեմ

Անտանտայի գիշատիչների»: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի առաջին կառավարության անդամ Արտաշես Կարինյանը հայտարարում էր. «Հայաստանի խորհրդայնացումով Հայկական հարցը մի անգամ ընդմիշտ լուծված է»:

Խորհրդային Միությունը Լոզանի խորհրդաժողովում (1922-1923) Թուրքիայի շահերը պաշտպանեց:

Տարածքային պահանջներ: Ազասի Խանջյանի օրոք Հայաստանում ազգային դիրքորոշումներ էին երևան գալիս և քողարկված խոսվում էր հայոց հողային պահանջների մասին՝ Հայաստանի սահմաններն ընդլայնելու ու համայն հայ ժողովրդին հայրենիքում տեղավորելու նպատակով: Սակայն հողային պահանջի հարցը մնաց մինչև երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը, երբ Խորհրդային Միությունը սկսեց հատուկ հետաքրքրություն ցույց տալ Հայկական հարցի նկատմամբ: Այս հետաքրքրությունը երկու դրսևորում գտավ ներգաղթի թույլտվությամբ և Թուրքիայից Կարս-Արդահանի պահանջով:

1945թ. մարտ ամսին ԽՍՀՄ-ը չեղյալ հայտարարեց Թուրքիայի հետ կնքած 1925թ. բարեկամական դաշինքը: Ստալինը փորձում էր դաշնակիցների միջոցով Թուրքիային պարտադրել, որ Խորհրդային Միությունը ևս մասնակից դառնա նեղուցների պաշտպանությանը, որ ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ իր համար: Մյուս կողմից, Հայ դատի հանձնախումբը 1945թ. ապրիլին դիմել էր ՄԱԿ-ի՝ Սան Ֆրանցիսկոյի խորհրդակցական ժողովին՝ Արևմտահայաստանի հողերը ներկա Հայաստանին միացնելու խնդրով: Սփյուռքահայության մեջ սկսված հողային պահանջների ոգևորությամբ վարակված՝ Հայաստանում էլ հավաքներ, հրապարակային քննարկումներ կազմակերպվեցին, բայց ո՛չ մի պաշտոնական անձ չմասնակցեց այդ հավաքներին, որևէ պաշտոնական դիմում Հայաստանի կառավարության կողմից չուղղվեց Մոսկվային: 1945թ. հունիսի 25-ին, Ազգային - եկեղեցական ժողովի փակման առիթով, պատգամավորների կողմից Ստալինին մի դիմում հղվեց, որի մեջ անորոշ կերպով ասվում էր. «Մենք մեծ հույս ունենք, որ Սովետական Միության պետական և քաղաքագիտական իմաստությունը կգտնի նաև միջոց ու ճանապարհ վերացնելու այն անարդարությունը, որին ենթարկվեց մեր ժողովուրդը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին»: Ժողովի ցրման հաջորդ օրը մի խումբ պատգամավորներ սփյուռքահայության անունից անպաշտոն դիմում ներկայացրին Ստալինին, ուր հիշելով ՄԱԿ-ի՝ Սան Ֆրանցիսկոյի խորհրդակցական ժողովին կատարված դիմումը, գրում էին. «Մեկ ու կես միլիոն դժբախտ ու հայրենազուրկ հայերի անունով դիմում ենք ձեզ - նույնպես իրագործել հայ ժողովրդի ամբողջացումը, անունով դիմում ենք ձեզ - նույնպես իրագործել հայ ժողովրդի ամբողջացումը, կցելով Թուրքահայաստանի հողերը Սովետական Հայաստանի երկրամասին և աստանդական հայերի վերադարձը իրենց մայր երկիրը»: Նամակը ստորա- գրել էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը, Երուսաղեմի պատրիարքը և մի շարք պատգամավորներ:

Ստալինը կորցնելու ոչինչ չուներ, իսկ հաջողելու պարագայում Խորհրդային

Դաշնակիցների ներկայացուցիչները 1945թ. Ֆալթայում, Չեքոսլովակիայի Ռուզվելտ, Մյունխեն

Միության սահմաններն էին ընդլայնվելու: Թուրքիայի դեսպանի հետ տեսակցության ժամանակ ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար Մոլոտովն ասել էր, թե երկու պետությունների միջև համաձայնագիր մշակելուց առաջ այս հողային հարցերը պետք է լուծված լինեն: Այդ նույն ժամանակ Գրիգոր Հարությունյանը, ներգաղթի մասին խոսելով, հայտարարում էր, թե Հայաստանը բավարար տեղ չունի ներգաղթել ցանկացող բոլոր հայերին ընդունելու, ուրեմն, Թուրքիան Սովետական Հայաստանին պիտի վերադարձնի իր գրաված Հայկական նահանգները:

1945թ. հուլիսին Պոտսդամի խորհրդաժողովում, ուր վճռվում էր հետպատերազմյան աշխարհի կառուցվածքը, Մոլոտովը պաշտոնապես ներկայացրեց Կարս-Արդահանի պահանջը և ներկայացրեց Սակայն Չերչիլը մերժեց Կովկասում որևէ սահմանային փոփոխություն կատարել, իսկ Տրումենը հայտարարեց, թե այդ հարցը Խորհրդային Միության և Թուրքիայի միջև լուծվելիք հարց է:

Սկսվեց «սառը» պատերազմը ԽՍՀՄ-ի դեմ: Այս մթնոլորտում Արևմուտքը իր հովանավորության տակ առավ Թուրքիային, և մոռացվեց Կարս-Արդահանի հարցը:

Կարս-Արդահանի հարցը հետագայում քարոզչական բնույթ ստացավ: Նույնիսկ համայնավար իշխանության պաշտոնաթերթ «Պրավդան» գրեց, թե որքան որ Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն իրավունքն են կոմկասախայության, նույնքան էլ Վանը, Բիթլիսը և Կարինը իրավունքն են թուրքախայության: Ներքին հոսանք կար, սակայն, որ փորձում էր Կարսն ու Արդահանը իբրև վրացական հողեր Վրաստանին կցել, եթե Ստալինը հաջողությամբ հետ առնել թուրքերից: Նույնիսկ 1947թ. հոկտեմբերին Խորհրդային Միության արտաքին գործոց նախարար Վիշինսկին այդ հողերի մասին ակնարկեց որպես վրացական շրջաններ: 1953թ. մայիսին արդեն Անկարա հղված մի հուշագրով Մոլոտովը հայտնում էր, թե Հայաստանը և Վրաստանը հրաժարվում են իրենց տարածքային պահանջներից:

3

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ

1960-ական թվականներին, համեմատական ազատությունից օգտվելով, հայ մտավորականներն սկսեցին նախկինում արգելված նյութեր ուսումնասիրել, այդ նյութերի շարքում՝ նաև Հայոց ցեղասպանությունը: Նման մթնոլորտում էր, որ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար Յակով Ջարոբյանի արտոնությամբ կազմակերպվեց Եղեռնի զոհերին նվիրված հուշատունը:

Եղեռնի հիսնամյակի հուշատուն-ցույցը: Հայաստանում առաջին անգամ էր հիշվում Եղեռնը, բայց իշխանությունները չէին պատկերացնում, թե հուշատունը ինչպիսի ծավալ կստանա և ինչ անդրադարձ կունենա Հայաստանի

հետագա պատմության վրա: Հուշատունը ժողովրդական ցույցի վերածվեց: Երկու տարի առաջ արդեն ընդհատակյա գործունեություն սկսած հայ երիտասարդական միությունն առաջնորդում էր ցույցը: Ավելի քան հարյուր հազար մարդ փողոց դուրս եկած «մեր հողերը, մեր հողերն» էին բացականչում: Հայաստանի իշխանություններից պահանջում էին պաշտպանել հայ ժողովրդի իրավունքները, դատապարտել թուրքերի կազմակերպած Հայոց ցեղասպանությունը և հասնել նրա միջազգային ճանաչմանը: Այս ցույցը Խորհրդային Միության պատմության մեջ առաջին զանգվածային ցույցերից էր: Պետական անվտանգության կոմիտեն (ՊԱԿ) բռնի ուժով ցրեց ցույցը, ձերբակալություններ եղան, բայց ազգային գործունեությունը շարունակվեց ընդհատակում:

Հայաստանի ժողովրդի ազգային զգացումներին գոհացում տալու համար և սփյուռքահայությանը դուր գալու նպատակով, Ջարոբյանը թույլ տվեց Երևանում, Ծիծեռնակաբերդի բարձունքի վրա, կառուցել Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան-կոթող: Իհարկե, ազգային զգացումներից զերծ չէր ինքը Ջարոբյանը ևս: Նա էր պատասխանատու Հայաստանում ծայր առած մոր իրավիճակի, որ շեղվել էր Մոսկվայի վարքագծից և ազգային գունավորում էր ստացել: 1966 թ. Ջարոբյանը հեռացվեց պաշտոնից:

Խրուլչևի արտոնած համեմատական ազատությունը վտանգում էր կոմունիստական կուսակցությանը: Պետք էր հսկողությունը խստացնել, և այդ առումով Բրեժնևը հարմար անձ էր, բայց Հայաստանում ծավալված ազգային պահանջատիրության ոգին այլևս հնարավոր չէր խեղդել: Արդեն կազմված էին ընդհատակյա խմբեր, որոնք համայնավար իշխանության դեմ էին պայքարում և փորձում էին մերկացնել իշխանությունների հայավմաս գործունեությունը, Կոմունիստական կուսակցության սարսափի տիրապետությունը, ինչպես նաև իշխանավորների կաշառակերությունն ու բարոյական անկումը: Այս խմբերը այլախոհականներ էին կոչվում և հալածվում էին իշխանությունների կողմից: 1968թ.

1967թ. կատարվեց Եղեռնի զոհերին նվիրված հուշատունի ճակատամարտին նվիրված հուշամայիսի 25-ին բացվեց Սարդարապատի ճակատամարտին նվիրված հուշահամալիրը: 1963 թ. հրատարակվեց Ռուբեն Գ. Սահակյանի և Երվանդ Ղ. Սարգսյանի «Հայ ժողովրդի մոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ» կարևոր գործը, 1965թ.՝ Ջոն Ս. Կիրակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» աշխատությունը: Սկսվեցին հրատարակվել Լևոն Շանթի գործերը: Վերահրատարակվեցին Վարուժանեցին հրատարակվել Լևոն Շանթի գործերը: 1967 թվականից սկսեց հրատարակվել «Հայ ժողովրդի պատմություն»՝ 8 հատորով, 1974 թվականից՝ Հայկական Սովետական հանրագիթությունը՝ 12 հատորով: Կառուցվեցին նաև ազգային ոգի ու շունչ ունեցող կոտարանը՝ 12 հատորով: Կառուցվեցին նաև ազգային ոգի ու շունչ ունեցող կոթողներ՝ Սասունցի Դավիթ, Մայր Հայաստան, Անդրանիկ, Գևորգ Զավուշ և այլն

Եղեռնի
հուշակոթողը
Ծիծեռնակաբերդի
բարձունքին

Հայկական սամիզդատ: Բռնատիրության պայմաններում ապրող մտավորականը, որքան էլ որ ճնշման ու հալածանքի ենթարկվի, միջոց կգտնի իր մտքերն արտահայտելու, իր դժգոհություններն ու քննական վերլուծությունները հրապարակելու: Այդ միջոցներից մեկը ինքնահրատարակությունն էր (սամիզդատ): Ռուս, ուկրաինացի, հրեա, վրացի և այլ խորհրդային գրողների այս տիպի գրությունները հրատարակվում էին խնդրատիպ ու տարածվում: Այս գրությունները քննադատում էին համայնավար գաղափարախոսությունն ու համայնավար իշխանությունների մեծատիրությունը, խոսում էին մարդու իրավունքների բռնադատման մասին: Այս հրատարակությունները գաղտնի դուրս էին բերվում երկրից, և աշխարհը մեծ հետաքրքրությամբ ծանոթանում էր խորհրդային Միությունում տիրող իրողությանը:

Մարդարարարի նակարանարին
նվիրված հուշակոթողը

տարածվել էր նաև Հայաստանում: Այնուամենայնիվ, այդ գրություններն արձագանք չգտան դրսում: Պատճառն այն էր, որ Հայաստանից դուրս եկած նյութերն ավելի ազգային մտահոգություններ էին արտահայտում և, համամարդկային բնույթ չունենալով, մեծ հետաքրքրություն չառաջացրին: Կա մի այլ պատճառ ևս. Հայաստանի սամիզդատը ներքին սպառում ուներ և հազիվ էր դուրս գալիս երկրից: Հայ ալլախոհ մտավորականությունը չկարողացավ օգտվել Հայաստան այցելող զբոսաշրջիկներից՝ նրանց միջոցով իր ծայնը լսելի դարձնելու աշխարհին:

Մայր Հայաստան

Հայաստանյան ինքնահրատարակության խոսում օրինակը 1963թ. 2500 արցախցի հայերի դիմումն էր խրուշչովին: Դիմումը բազմաթիվ օրինակներով նկարագրում էր ազերի իշխանությունների բռնարարքները, հալածանքներն ու անարդարությունները հայերի հանդեպ: Արցախցիները դիմում էին խրուշչովին՝ վճռելու Արցախի հարցը՝ այն խորհրդային Հայաստանին միացնելով կամ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտցնելով: Դիմումը գաղտնի ճանապարհներով Սփյուռք անցավ ու հրատարակվեց հայ մամուլում: Սփյուռքահայությունն առաջին անգամ ծանոթացավ Լեռնային Ղարաբաղում տիրող տխուր իրավիճակին:

Ալլախոհական շարժումը Հայաստանում: 1962 թվականից ի վեր Հայաստանում գործում էին զանազան գաղտնի խմբեր, որ թռուցիկներ էին տարածում Ղարաբաղի ու Նախիջևանի հայության շրջանում և Լեռ-

նային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու հարցերն էին արծարծում:

Եղեռնի հիսնամյակի ցույցից հետո ալլախոհական շարժումն ավելի մեծ թափ ստացավ: Ազգային Միացյալ կուսակցությունը (ԱՄԿ) իր «Փարոս» և «Հանուն հայրենիքի» թերթերով պայքարում էր խորհրդային Միության դեմ և Հայաստանի անկախության հարցն էր բարձրացնում: Հետո փոխելով գործելակերպը նպատակադրեց Հայաստանի անկախությունը ձեռք բերել ըստ խորհրդային Միության սահմանադրության, հանրաքվեի միջոցով:

1977թ. ապրիլի 24-ին Հայաստանում կազմվեց նաև Հայկական հեկսինկյան խումբը, որը 1975թ. Հելսինկյան խորհրդաժողովի (Եվրոպայի ապահովության և համագործակցության խորհրդաժողով՝ ԵԱՀԽ) առաջադրած մարդու իրավունքների պաշտպանության վրա էր հիմնել իր նպատակներն ու գործունեությունը: Հայկական Հելսինկյան խումբը տեղեկագրեր պատրաստեց Հայաստանում և ընդհանրապես խորհրդահայության դեմ կատարվող մարդու իրավունքների բռնության մասին և ԵԱՀԽ-ին հղեց: Հայկական Հելսինկյան խմբի նպատակներից էր նաև Ղարաբաղի և Նախիջևանի միացումը խորհրդային Հայաստանին և, հակառակ կենտրոնից եկած ուղղության, հայոց լեզուն Հայաստանի պետական լեզուն պահելը: Խմբի գործունեությունը դադարեց մի քանի ամիս անց՝ նրա անդամների ձերբակալությամբ:

Այդ ժամանակ Մոսկվայում հստակ քաղաքականություն էր տարվում խորհրդային սահմանադրության մեջ փոխելու այն կետը, ըստ որի յուրաքանչյուր հանրապետության ազգային լեզուն այդ հանրապետության պետական լեզուն էր համարվում: Նպատակը

Սասունցի Դավթի արձանը Երևանում,
1959թ. (գործ՝ Երվանդ Բոջարի)

Փետրվարի 28-ի թանգարանը Աշխատանքի գյուղում

փորձեց արմատախիլ անել այլախոհական շարժումը Հայաստանում, բայց մտայնությունը տարածված էր արդեն, իսկ քաղաքական բանտարկյալների դատավարությունն ու նրանց դեմ արձակված անարդար վճիռներն ավելի խորացրեցին դժգոհությունները: 1977թ. Մոսկվայում ձերբակալվեցին մի քանի հայ երիտասարդներ՝ Մոսկվայի մետրոյի կայարաններից մեկում ռուսեր պայթեցնելու մեղադրանքով: Դատավարությունը կայացավ 15 ամիս հետո, գաղտնի, և մահվան վճիռ արձակվեց, որ գործադրվեց մի քանի օր հետո: Այս անհեթեթ ամբաստանությունը մեծ դժգոհությունների ու անհանգստությունների առիթ տվեց թե՛ Հայաստանում և թե՛ Մոսկվայում: Մոսկվայի մարդու իրավունքների հսկիչ խումբը և մանավանդ հայտնի այլախոհ Անդրեյ Սախարովը հայտարարեցին, թե դեպքը ՊԱԿ-ն էր կազմակերպել՝ ոչնչացնելու համար ԱՄԿ-ն, որ միակ ազգային անջատողական կազմակերպությունն էր խորհրդային Միության մեջ:

Ազատության ձգտումները տվյալ պայմաններում որքան էլ անիրագործելի, իրենց արտացոլումն էին գտել ժամանակի գեղարվեստական գրականության մեջ: Սփյուռքահայությունը մերթ ընդ մերթ լսում էր հալածանքների, բանտարկությունների ու դատավճիռների մասին, զարմանքով կարդում էր այլախոհական գրականությունը: Հայ դատի հանձնախմբերը Սփյուռքում փորձում էին միջազգային քաղաքական շրջանակների սեփականությունը դարձնել Հայաստանից դուրս եկած բողոքները և տեղի ունեցող անարդարությունները, ինչպես նաև՝ պաշտպանեց քաղբանտարկյալներին: Այլախոհական պայքարը շարունակվեց մինչև 1988թ., երբ արդեն պատրաստ հողի վրա Հայաստանում ծլարձակեց ու թափ առավ Ղարաբաղյան շարժումը:

Անդրեյ
Սախարով

ռուսաց լեզվի ընդունումն էր իբրև խորհրդային Միության պետական լեզվի: Այս առիթով բողոքի մամակարշավ սկսվեց Հայաստանում, իսկ Վրաստանում մեծ ցույցեր կազմակերպվեցին, և արյունահեղ բախումներ տեղի ունեցան: խորհրդային իշխանությունը որոշեց լեզվի հարցը չքննարկել:

Ընդդեմ այլախոհական շարժման: Հայաստանի կառավարությունը, շարունակական ձերբակալություններով, բանտերում բռնի ուժով նոր անուններ կորզելով ու հալածանքը ավելի խստացնելով,

ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԵՎ «ՆԵՐՔԻՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ» ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՎՆԱՍՈՒՄ ԵՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ

Մի ժողովուրդ չի կարող իբրև ազգ հարատևել, եթե իր հողի վրա՝ իր հայրենիքում չմնա և, ամենադժվար պայմաններին դիմանալով, ազգային գոյատևման իր պայքարը չշարունակի: Հայ ժողովուրդը հաճախ է օտար բռնատիրության ենթարկվել ու գաղթել զանգվածներով, Հայաստանից դուրս հարյուրավոր գաղութներ են կազմվել, որոնցից քչերն են հարատևել, քչերի հետքն է այսօր մնացել:

Արտագաղթի իրողությունը: խորհրդային վարչակարգի պատմության մեջ առաջին անգամ 1960-ական թվականներին երկրից արտագաղթելու արտոնություն տրվեց ազգային փոքրամասնություններին, մասնավորապես՝ հրեաներին ու գերմանացիներին: Արտոնությունը տրված էր բաժանված ընտանիքներն իրար միացնելու գաղափարով և Իսրայելի խնդրանքով՝ խորհրդային հրեությանը հայրենիք վերադարձնելու համար: Հայաստան ներգաղթած հայերն էլ օգտվեցին այդ արտոնությունից: Գերմանացիների ու հրեաների պարագան ուրիշ էր, իհարկե: Նրանք իրենց հայրենիքն էին վերադառնում, իսկ հայերը լքում էին հայրենիքը, և նրանց մեծ մասը ո՛չ թե իրենց ծննդավայրն էր վերադառնում, այլ դեպի ԱՄՆ և Կանադա, դեպի Սպիտակ ջարդի երախն էր գաղթում:

Հայերի արտագաղթը դեպի արտասահման չէր միայն: Տնտեսական ավելի լավ պայմաններ և աշխատանքի ավելի մեծ հնարավորություններ ունենալու համար հայերը խորհրդային այլ հանրապետություններ էին գնում ու այնտեղ հաստատվում: Դա դարձյալ կորուստ էր հայ ազգի համար՝ թե՛ մտավոր ուժի և թե՛ քանակի տեսակետից:

Հայրենիքի դատարկվելը մեծապես վնասում է Հայ դատի պայքարին, որովհետև Հայաստանում համախմբված հայությունն է, որ կարող է դարեր ու դարեր հարատևել և տեր կանգնել հայ ժողովրդի իրավունքներին: Այդ հնարավորությունից զուրկ է Սփյուռքը, որ իր ազգային ինքնությունը պահելու համար է հազիվ պայքարում, զուրկ է նաև նախկին խորհրդային Միության տարածքում (Ներքին Սփյուռքում) ցրված հայությունը:

խորհրդային Միության մեջ ցրված հայերին իրավունք չէր տրվում դպրոց, եկեղեցի և ընդհանրապես մշակութային կյանք ունենալ: Հայաստանն էլ իրավունք չուներ այդ հայերին իր հովանավորության տակ առնելու և ազգային ու մշակութային հարցերում օգտակար լինելու նրանց: Այս իրավիճակում ծուլումն ու ուժացումն անխուսափելի էին:

Վրաստանի հայերը: Վրաստանում հայերը կենտրոնացած են Ջավախքի (Ախալքալաքի շրջան), Թիֆլիսի, Ավարիայի Ինքնավար Հանրապետության, Աբխազիայի Ինքնավար Հանրապետության և Հարավ-Օսական Ինքնավար մարզի մեջ:

Վրաստանի իշխանությունը խտրական քաղաքականություն է վարում

Մումգայիթի զոհերին նվիրված հուշարձան Ծիծեռնակաբերդում

նրանց ազգային ոգին բարձրացնելու և իրավունքները կառավարության մոտ պաշտպանելու համար:

Ադրբեջանի հայերը: Ադրբեջանի Հանրապետության մեջ Լեռնային Ղարաբաղից դուրս հայություն կար Գանձակ (Կիրովաբադ), Շահումյան, Խանլար, Դաշքեսան, Շամխոր և մի քանի այլ վայրերում: Յուրահատուկ պատկեր է ներկայացնում Նախիջևանի հայությունը: Առաջին աշխարհամարտից առաջ Նախիջևանի հայ և թուրք բնակչությունը գրեթե հավասար էր: 1918 թ. ջարդերից հետո հայերի թիվը նվազեց: 1926 թ. այնտեղ միայն 11 300 հայեր էին ապրում, իսկ 1970 թ.՝ 5828: Կառավարությունը Նախիջևանում հայաթափման հստակ քաղաքականություն էր տանում, որի արդյունքում այժմ այնտեղ հայեր չկան:

Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության մեջ դեր ունեն մեծ կրոնի տարբերությունը և քրիստոնյային ստորադաս համարելու իսլամ սկզբունքը: Ազգամիջյան հակամարտություններն ու թշնամություններն առկա են եղել միշտ, և Ստալինի պարտադրած «եղբայրությունը» Հայաստանի ու Ադրբեջանի, հայ ու ազերի ժողովուրդների միջև իրականությանն այնքան էլ չի համապատասխանել:

հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ: Վրացիները Վրաստանի բնակչության 40 տոկոսն են կազմում, մնացյալը հայեր են, աբխազներ, օսեր և այլ ազգեր: Վրաստանում հանգիստ ապրելու և առաջադիմելու միակ ճանապարհը վրացի դառնալն է: Այդ պատճառով շատ հայեր վրացական անուններ են ընդունում և անձնագրում որպես վրացի արձանագրվում: Այս իրավիճակը չի փոխվել մեծ ալյուր, երբ Վրաստանը անկախ հանրապետություն է դարձել: Միայն խորհրդային վարչակարգի խիստ հսկողության բացակայությունն է առիթ տվել Վրաստանի հայերին կազմակերպվել և որոշ կապեր հաստատել Հայաստանի հետ: Աշխատանք է տարվում Վրաստանի, մասնավորապես Ջավախքի հայերին կազմակերպելու,

ՀԱՐՑԵՐ

1. Հայաստանին պարտադրված ստալինյան գաղափարախոսությունը 25 տարվա ընթացքում ի՞նչ ազդեցություն էր թողել ժողովրդի վրա:
2. Ձեր կարծիքով, Ստալինի մահից հետո ինչո՞ւ ժողովուրդը որոշ ազատություններ ստացավ: Ի՞նչ դրսևորումներ ունեցան այդ ազատությունները:
3. Կոմունիստական գաղափարախոսությունն ինչպե՞ս է մեկնաբանում «ազգ» և «հայրենիք» հասկացությունները, և, դրանից ելնելով, Բազրատ Բորյանն ինչպե՞ս է մեկնաբանում բոլշևիկյան տեսակետը Հայկական հարցի վերաբերյալ:
4. Ստալինն ինչո՞ւ էր բարձրացնում Կարս-Արդահանի հարցը:
5. Եղենմի հիսնամյակի ցույցերին ի՞նչ պահանջներ էին ուղեկցում:
6. Ի՞նչն էր Հայաստանի ընդհատակյա խմբերի նպատակը:
7. Ձեր կարծիքով, ի՞նչն էր պատճառը, որ Ղարաբաղի հայության ծանր վիճակից անտեղյակ էր Հայաստանի ժողովուրդը:
8. Այս գլխում արտագաղթի մասին խոսելիս ասված է. «Մի ժողովուրդ չի կարող իբրև ազգ հարատևել...»: Բացատրե՞ք այդ միտքը և պարզե՞ք, թե ո՞րն է «ազգ» և «ժողովուրդ» հասկացությունների տարբերությունը:
9. Ձեր կարծիքով, Ադրբեջանի կառավարությունն ինչո՞ւ էր հայաթափման քաղաքականություն վարում:
10. Ձեր կարծիքով, խորհրդային Միության փլուզումից հետո «Ներքին Սփյուռքի» իրավիճակը կարո՞ղ է բարելավվել: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ի՞նչ դեր է խաղում և ի՞նչ դեր կարող է խաղալ այդ հարցում:

1

ՍՓՅՈՒՌԸ ԻՐ ՆՈՐ ԻՄԱՍՏՈՎ ԵՎ ՆՈՐ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՎ

Ցեղասպանությունից փրկված հայերը ցրվեցին աշխարհով մեկ: Նրանց մի մասը Կովկաս գաղթեց ու փորձեց Երևանի նահանգում ու ապա նորանկախ փոքրիկ Հայաստանում տեղավորվել: Մի մասն էլ Մերձավոր Արևելքի երկրներում ցրվեց կամ մինչև Եվրոպա ու Ամերիկա հասավ, միացավ արդեն իսկ կազմված գաղթօջախներին կամ նոր վայրերում նոր գաղութներ կազմեց:

Գոյապայքար: Անճանօթ միջավայրեր ընկած հայ գաղթականի համար ամենօրյա պայքար էր իր ապրուստը հոգալը: Պայքարը պարզ ֆիզիկական էր, նպատակը՝ հարմարվել նոր միջավայրին ու գոյատևել: Ցեղասպանությունից ազատված փոքրաթիվ մտավորականներն ու հոգևորականները, որոնք պիտի ղեկավարեին այս գաղութները, իրենք էլ հոգեկան ու տնտեսական սոսկալի վիճակի մատնված՝ չկարողացան անմիջապես այդ դերը կատարել: Եվ գաղթականները միշտ դեպի հետ նայեցին՝ հավատալով, թե իրենց վիճակը ժամանակավոր է, ու շուտով իրենց տները պիտի վերադառնան:

Հայաստանի խորհրդայնացումը և հետո էլ Հայկական հարցի անտեսումը Լոզանի խորհրդաժողովում մի նոր իրականություն բացեցին Հայաստանից դուրս ապրող հայության առջև: Եթե մինչև ցեղասպանությունը սփյուռքահայ համայնքների գոյատևումը պայմանավորված էր հայ մշակութային ու հոգևոր կյանքը վարող ու տնօրինող կենտրոնների՝ Կ. Պոլսի ու Թիֆլիսի հետ ունեցած նրանց կապով, ապա այժմ դրանք չկային: Իսկ խորհրդային Հայաստանն անջատված էր իր սահմաններից դուրս ապրող հայությունից, որ հայ ժողովրդի ընդհանուր թվի մի մեծ տոկոսն էր կազմում, և անկարող՝ նրան իր պաշտպանության տակ առնելու: Սփյուռքը նոր իմաստ էր ստացել, նոր հասկացություն էր դարձել: Այսպիսի իրավիճակում, եթե Սփյուռքը պիտի գոյատևեր, եթե հայը Սփյուռքում հայ պիտի մնար, անհրաժեշտ էր կազմակերպվել:

Վերականգնակերպվելու ճիգ: Սփյուռքի այս նոր իրավիճակով վերականգնակերպումը տևեց մինչև Երկրորդ աշխարհամարտը: Նոր գաղութներում աշխատանք սկսեցին մախ եկեղեցիները՝ թե՛ Հայաստանյայց Առաքելական և

թե՛ այլ հարանվանություններ: Այա կազմվեցին հայրենակցական միությունները, որոնք նաև բարեգործական աշխատանք էին կատարում: Ջարկ տրվեց արդեն իսկ գոյություն ունեցող բարեգործական կազմակերպությունների գործունեությանը: Վերակազմակերպվեցին ազգային կուսակցությունները և նրանց միջոցով՝ հայ մամուլը: Հայապահպանման գործը ավելի դյուրին էր Մերծավոր Արևելքի երկրներում, ուր բացվել էին ազգային դպրոցներ, միություններ, գոյություն ունեցող մշակութային կյանք, կառույցներ և ղեկավարություն:

Իր ծավալած գործունեությամբ Սփյուռքում կարևոր դեր էր խաղում ՀՀ Դաշնակցությունը՝ իր կրթական, բարեսիրական և մշակութային կառույցներով՝ «Համագագային հայ կրթական և մշակութային միություն», «Հայ մարմնամարզական ընդհանուր Միություն», «Հայ օգնության միություն»։ Սփյուռքում գործում էին Ռամկավար կուսակցությունը և նրա ուղեկից՝ Թեքեյան մշակութային միությունը, Հնչակյան կուսակցությունը և նրա ուղեկից՝ հայ մարզական միությունը։ Կարևորությամբ պիտի նշել նաև Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը իր կրթական, բարեսիրական, մարզական և մշակութային կառույցներով և նյութական հսկա հնարավորություններով։ Ազգային քաղաքական կուսակցություններն ունեին նաև իրենց մամուլի ցանցը։ Այս կառույցների վրա պիտի ավելացնել նաև հայ կաթոլիկ և հայ ավետարանական համայնքների դպրոցներն ու միությունները։

Սփյուռքի արևմտահայ հատվածի կրթական, գրական և ապագա ղեկավար սերունդների դաստիարակման կենտրոններ դարձան Անթիլիասի Կիլիկիո կաթողիկոսության դպրեվանքը, Բեյրութի Նշան Փալանճյան ճեմարանը, Երուսաղեմի Ժառանգավորաց վարժարանը, Հալեպի Քարեն Եփես ազգային ճեմարանը, Կիպրոսի Մելգոնյան կրթական հաստատությունը և ուրիշներ:

Հայ եկեղեցու դերը Սփյուռքում: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո էջմիածնի Մայր Աթոռն էլ Մոսկվայի իշխանության հսկողության տակ անցավ: Ամբողջ խորհրդային Միության մեջ հակակրոնական պայքար տանեալուց հետո խորհրդային իշխանությունները դրսի աշխարհում համայնալուց հետո խորհրդային իշխանությունները դրսի աշխարհում համայնավարական քարոզչություն կատարելու համար սկսեցին օգտագործել երկրի կրոնական և մշակութային հաստատությունները: Սփյուռքում ևս փորձ

ՏԲԸՄ-ի կազմած յոթյակն արդեն
հանձնախումբի

ՄԴ Ֆրեզկոյի Կարմիր Խաչի
ընկերությունների մի ռիալթ

թյան որդեգրած քաղաքականությունը տարբերվում էր Գերմանիայի կողմից գրավված մի շարք երկրների դաշնակցական ղեկավարների վարած քաղաքականությունից: Ամբողջ պատերազմի ընթացքում, երբ Հայաստանին ֆիզիկական վտանգ էր սպառնում, դաշնակցությունը դադարեցրեց իր պայքարը ԽՍՀՄ-ի դեմ և պաշտպանեց նրա մղած պատերազմը: Բայց խորհրդային իշխանությունը դաշնակցության հանդեպ անզիջում մնաց: Ուր որ Կարմիր բանակը ոտք դրեց, այնտեղ ձերբակալվեցին ու գնդակահարվեցին կամ Սիբիր քարտվեցին տեղի դաշնակցական ղեկավարները:

Սփյուռքը իբրև քաղաքական միավոր: Մինչև Հայաստանի երկրորդ անկախության հռչակումը, Հայ դատի արդար լուծման համար տարվող պայքարում Սփյուռքը միակ գործուն ուժն էր: Սփյուռքում ստեղծված կառույցները (դպրոց, եկեղեցի, կազմակերպություններ) և նպատակաուղղված դաստիարակությունը (նոր սերնդի մեջ վառ պահելու հայի ոգին ու նրան տոգորելու անկախ Հայաստանի գաղափարով ու ապագայի հեռանկարով) այն կռվաններն են, որոնք Սփյուռքի քաղաքական ուժը և կենսունակությունն են պայմանավորում: Սփյուռքի որոշ համայնքներ, մասնավորապես ԱՄՆ-ի, Կանադայի ու Միջին Արևելքի երկրները, կարողացան տեղական կառավարական շրջանակներ թափանցել, և հայության խոսքը այդ մակարդակների վրա լսելի դարձնել: Սփյուռքը իր կուսակցական-քաղաքական գործունեությամբ, հակառակ իր սփռվածությանը, հայոց պահանջատիրության հարցում գործեց որպես քաղաքական միավոր:

3 ԵՂԵՆԻ ՀԻՄՆԱՄՅԱԿԻ ՈԳԵԿՈՉՈՒՄՆԵՐՈՎ ՍԿԻԶԲ ԱՌԱՎ ՍՓՅՈՒՌԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ

Եղեռնի
հուշարձան
Կիպրոսում

50 տարի շարունակ ապրիլին բոլոր հայ համայնքներում սգահանդեսներ էին կազմակերպվում, ու ոգեկոչվում էր Եղեռնի մահատակների հիշատակը: Բայց 1965 թվականը անկյունադարձային եղավ Սփյուռքի կյանքում:

Անկյունադարձը: Կարծես Մեծ եղեռնից հետո բոլորված կես դարը հատկանշական մի բան ուներ, որին հաղորդակից եղավ սփյուռքահայությունը: 50 տարի հետո թեև դեռ թարմ էր հիշատակը, սակայն հայը կարողացել էր գոյատևման առօրյա հոգսերից ձերբազատվել, հյուրընկալ երկրում գտնել իր քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական ու մշակութային հավասարակշռությունը և իրապաշտորեն քննել իրավիճակը: Այս գործընթացի արդյունքը պահանջատիրության ոգու վերածնունդն էր հայության մեջ: Իսկ այդ պահանջատիրությունը տարբերվում էր համայնքից համայնք, բայց մանավանդ՝ կուսակցությունից կուսակցություն: Պահանջատիրությունը ենթադրում էր պայքար Հայոց ցեղասպա-

Եղեռնի հուշարձան
Մարսելում

Եղեռնի 70-ամյակի
առիթով Վաշինգտոնում
կազմակերպված
համազարդությանին հավաքի
պաշտոնաթերթի առաջին
համարը

Եղեռնի հուշակոթող Կալիֆոռնիայի
Մոնթերեյլ քաղաքում

նության միջազգային ճանաչման համար, հայկական հողերի վերադարձ և վնասների հատուցում:

Հակառակ Սփյուռքում արմատ նետած միջկուսակցական պայքարին և քաղաքական մախապիություններից առաջացած հակամարտություններին, Եղեռնի հիսնամյակը նշվեց միացյալ: Այլևս չկար սուգ, ցավ ու արցունք, այլ կար արդարության պահանջ: Հիսնամյակի տոնակատարությանը միացյալ բնույթ տալը սովորություն դարձավ հետագայում, և որքան էլ խոր լինի միջկուսակցական հակամարտությունը, տարին մեկ անգամ կուսակցությունները փորձում են միանալ ու միացյալ ճակատով ոգեկոչել Եղեռնի հիշատակը: Ցույցեր ու քայլարշավներ են կազմակերպվում, հուշագրեր են ներկայացվում թուրքական հյուպատոսարաններին: Հիսնամյակից հետո Սփյուռքի գաղութներում սկսեցին Մեծ եղեռնի զոհերին նվիրված հուշարձաններ կառուցել:

Սերունդների քաղաքականացում: Հիսնամյակի շուրջ տեղի ունեցած քարոզչությունը, ցույցերի բնույթը, մամուլում հրատարակված կամ թուցիկներով ցրված փաստերն ու իրողությունները Հայոց ցեղասպանության մասին արթնացրին հայ երիտասարդության մի մեծ տոկոսին: Երիտասարդությունը, որ շատ երկրներում սկսել էր հեռանալ հայ իրականությունից ու քաղքենի կյանք վարել, տոգորվեց հայոց պահանջատիրության ոգով, քաղաքականացավ: Այլևս բավարար չէր Սփյուռքում հայ մնալը, հայապահպանման օջախներ կազմելը, դպրոց, եկեղեցի, միություն կառուցելը: Պետք էր նոր սերունդներին Հայ դատի արդար լուծման պայքարին մղել:

Բայց սփյուռքահայության մեջ որքան խորացավ պայքար մղելու գիտակցությունն ու վճռականությունը, այնքան ավելի շեշտվեց թուրքական ուրացումը: Թուրք դիվանագետները Եվրոպայում ու Ամերիկայում իրենց դիրքը պաշտպանող դաշնակիցներ էին որսում ու միջազգային շրջանակներում հակահայ շեշտված քարոզչություն էին տանում: Այս բոլորի արդյունքը հայ համայնքներում, մանավանդ երիտասարդության մեջ առաջ բերեց հուսախաբության և, միևնույն ժամանակ, ավելի եռանդով գործի մղվելու խառն զգացում: Հուսախաբություն՝ այսքան տարիներ պայքարելուց և հայ ժողովրդի արդար դատը պաշտպանելուց հետո աշխարհի անտարբերությանը և թուրքի ուրացումին բախվելուց: Եռանդ՝ հակառակ առաջացած դժվարություններին ավելի զորացնելու պայքարը:

ՀԱՐՅԵՐ

1. Ո՞րն է Սփյուռքի նոր իմաստը արդի փուլում:
2. Որո՞նք են Սփյուռքի կառույցը կազմող հաստատությունները:
3. Ձեր կարծիքով, Լոզանի խորհրդաժողովն ինչո՞ւ ընդունեց Թուրքիայի սպառնալիքը:
4. Ըստ Քրիստոֆեր Ուոկերի՝ դաշնակցական ղեկավարներից ոմանք ինչո՞ւ գործակցեցին ֆաշիստների հետ: Դուք ի՞նչ կարծիք ունեք, ի՞նչն էր դրդապատճառը, և արդյոք ճի՞շտ էր նման դիրքորոշում ընդունելը:
5. Հիսնամյակից հետո կազմակերպված Եղեռնի ոգեկոչման հանդեսներն ինչո՞ւ են տարբերվում նրանից առաջ տեղի ունեցած հուշատոներից:
6. Ի՞նչ եք հասկանում «սերունդների քաղաքականացում» կամ «քաղաքականացած երիտասարդություն» ասելով:
7. Ինչպիսի՞ն էր Թուրքիայի և աշխարհի անտարբերության անդրադարձը սփյուռքահայ համայնքների վրա:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Դուք որոշ չափով ծանոթացաք Սփյուռքի հայ համայնքներին: Սակայն դասագրքի սահմանները թույլ չեն տալիս նկարագրելու սփյուռքյան յուրաքանչյուր գաղութ: Առաջադրված մոտեցման ձևը նկատի ունենալով՝ հայության թիվ, դպրոց, եկեղեցի, մշակութային, մարզական ու բարեգործական միություններ, գործող կուսակցություններ, ազդեցություն տեղական կառավարական շրջանակներում և այլն, փորձեցե՛ք ձեր զեկույցը կազմել ձեր ընտրած որևէ գաղութի մասին: Որպես տեղեկությունների աղբյուր, կարող եք օգտվել հանրագիտարանից և տվյալ գաղութից տեղափոխված անձնավորություններից:

Դասարանում կարելի է որոշել մի քանի գաղութ (Լիբանան, Սիրիա, Իրաք, Իրան, Եվրոպական երկրներ, ԱՄՆ, Կանադա, Ռուսաստան, Վրաստան, Ադրբեյջան և այլն): Ապա կարելի է խմբերի բաժանվել, և յուրաքանչյուր գաղութի վերաբերյալ նյութեր հավաքել: Աշխատանքի զեկույցը կկարդացվի դասարանում՝ աշակերտներին որոշ ծանոթություն տալով Սփյուռքի զանազան գաղութների մասին:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից հետո Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարը տեղափոխվեց Սփյուռք, և երկար ժամանակ այդ պայքարն ընթացավ միայն քաղաքական հիմքի վրա: Դա Հայ դատի լուծման համար մղվող խաղաղ պայքարի ժամանակաշրջանն էր:

Ազգերի լիգայում: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո դաշնակից պետությունների նախաձեռնությամբ կազմվեց Ազգերի լիգա (դաշնություն), որը պաշտոնապես իր աշխատանքն սկսեց 1920թ. հունվարին:

Այդ կազմակերպությանն անդամակցելու Հայաստանի դիմումը մերժվեց այն պատճառով, որ Հայաստանի անկախությունն ու տարածքային ամբողջականությունը դեռ ճանաչված և հաստատված չէր: Սևրի պայմանագրի ստորագրումից հետո Հայաստանը, որպես դաշնակիցների կողմից ճանաչված պետություն, դարձյալ անդամակցության դիմում ներկայացրեց և զինվորական

օգնություն խնդրեց՝ թշնամիների հարձակումներից դիմադրվելու համար: 1920թ. նոյեմբերի 15-ի նիստում Ազգերի լիգան քննարկեց Հայաստանի դիմումը, բայց որոշում չկայացրեց: Հայաստանի անդամակցությունը շատ հարցերից էր կախված: Առաջին հերթին երկիրը պիտի խաղաղվեր, իսկ այդ խաղաղությունը հաստատվելու, այսինքն՝ թշնամիներին հետ մղելու համար ո՛չ մի պետություն պատրաստ չէր ռազմական օգնություն ցույց տալու: ԱՄՆ-ն ու Բրազիլիան փորձում էին միջնորդի դեր կատարել, իսկ մեծ հայասեր, նորվեգացի Ֆրիտյոֆ Նանսենն աշխատում էր հաջողեցնել Հայաստանի անդամակցությունը Ազգերի լիգային: Վերջապես քվեարկության դրվեց Հայաստանի անդամակցության հարցը, և 29-ից միայն 7 երկիր կողմ քվեարկեցին: Դրանք էին՝ Պերուն, Պորտուգալիան, Սալվադորը, Ուրուգվայը, Վենեսուելան, Կանա-

Ֆրիտյոֆ Նանսեն

դան և Շվեյցարիան:

Իսկ «Ազգային օջախ» ստեղծելու խնդրին ի պատասխան, որպես գործնական ծրագիր, առաջարկվել էր օգնություն տալ Խորհրդային Հայաստանին՝ ոռոգելու Սարդարապատի դաշտը, որպեսզի կարելի լինի հայ գաղթականներին այնտեղ բնակեցնել: Նանսենն էլ պաշտպանում էր ծրագիրը, բայց հնարավոր չեղավ մեկ միլիոն անգլիական ոսկու բյուջեն գոյացնել: Դրամատերերը չվստահեցին դրամը Խորհրդային Ռուսաստանի տրամադրության տակ դնել: Նանսենի աշխատանքով հայ գաղթականները հայրենագուրկ հայտարարվեցին: Դա որոշ առավելություն էր տալիս նրանց միջազգային տեղափոխությունը դյուրացնելու տեսակետից: Նրանց տրվեց հատուկ անցագիր, որ «նանսենյան անձնագիր» կոչվեց:

Միավորված ազգերի կազմակերպությունում (ՄԱԿ): - Այս կազմակերպությունը փոխարինեց Ազգերի լիգային: 1945թ. ապրիլին Սան Ֆրանցիսկոյում բացված ՄԱԿ-ի հիմնադիր ժողովում վավերացվեց ծրագիր-կանոնադրությունը: 1945թ. հոկտեմբերի 24-ին պաշտոնապես հռչակվեց նրա ծնունդը: Միավորված ազգերի կազմակերպության նպատակն է.

1. Պահպանել միջազգային խաղաղությունը.

2. Փոխադարձ հարգանքի և ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքների վրա հիմնված բարեկամական հարաբերություններ զարգացնել ազգերի միջև.

3. Երկրների միջև համագործակցություն ստեղծել՝ այդ ճանապարհով առաջացած տնտեսական, մշակութային ու սոցիալական խնդիրները լուծելու և մարդու իրավունքները՝ առանց ազգության, լեզվի ու կրոնի խտրության, պաշտպանելու համար.

4. Դառնալ կենտրոն՝ վերը նշված նպատակների իրագործման համար տարվող գործունեությունը զանազան երկրներում համադրելու նպատակով:

1945թ. մայիսի 7-ին, երբ Սան Ֆրանցիսկոյում տեղի էր ունենում ՄԱԿ-ի հիմնադիր խորհրդաժողովը, Սիմոն Վրացյանի նախագահությամբ Ամերիկայում կազմված «Հայ Դատի Հանձնախումբը» մի հուշագիր ներկայացրեց խորհրդաժողովին: Հուշագիրը պարզում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմից տուժած ու աշխարհացրիվ հայ ժողովրդի վիճակը և վերջանում էր հետևյալ տողերով. «Թե՛ արդար և թե՛ մարդասիրական լուծում պիտի լինե՛ր պետությունների կողմից առաջարկված և նախագահ Վիլսոնի կողմից իբր բուն Հայաստան սահմանագծված Հայաստանի այն մասը, որ ցարդ մնում է թուրքերի ձեռքում՝ ամուլ և ամայի, կցել ներկայի սահմանակից Հայաստանի Հանրապետությանը:

Այսպիսի խաղաղասեր և գործունյա մի ժողովուրդ, որի կրած բազմապիսի ու երկարատև անիրավությունները հաճախ միջազգային խռովությունների են առաջնորդել, պիտի կարողանա իր հայրենի երկիրը վերադառնալ և աշխատել խաղաղության և անդորրության մեջ:

1945թ. հունիսի 26-ին ստորագրվում է ՄԱԿ-ի ծրագիր-կանոնադրությունը

Հունգարիին հետևեցին մուլմանման այլ դիմումներ՝ Նյու Յորքի Ազգային խորհրդի (ԱՄՆ-ում՝ Էջմիածնի հովանավորության տակ գտնվող թեմերի ղեկավար մարմին) և այլ հայկական կազմակերպությունների կողմից:

Դիմումներն արձագանք չգտան ՄԱԿ-ում, բայց Հայկական հարցը մեկ անգամ ևս արժարժեց միջազգային մամուլում: Եղան նպաստավոր կարծիքներ, խոսվեց հայ ժողովրդի չլուծված դատի մասին: Միջազգային խորհրդաժողովներում առաջ քաշվեց միայն Կարսն ու Արդահանը Հայաստանին կցելու հարցը:

ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովում: ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդին ենթակա մարդու իրավունքների հանձնաժողովը 1971թ. իր ենթահանձնախմբերից մեկին՝ խտրականության կանխարգելման և փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության ենթահանձնախմբին հանձնարարեց ուսումնասիրել ցեղասպանությունը կանխարգելելու և ոճրագործներին պատժելու հնարավորությունները: 1973թ. ենթահանձնախմբի տեղեկագիր-ուսումնասիրությունը ներկայացվեց Մարդու իրավունքների հանձնաժողովին: Տեղեկագրի հոդված 30-ը 1915թ. Հայոց եղեռնը նշում էր իբրև օրինակ՝ XX դարում կատարված ցեղասպանությունների արարքների: Տեղեկագիրը վավերացվեց անփոփոխ, բայց շուտով գործի անցավ թուրքական կառավարությունը՝ քարոզչությանը և քաղաքական ճնշումներով ջնջել տալու հոդված 30-ը: 1978թ. հոդված 30-ը հանվեց տեղեկագրից:

Հայ դատի հանձնախումբը, որ միջազգային քաղաքականության մեջ որոշ չափով ճանաչում էր գտել արդեն, ջանաց բարեկամ երկրների միջոցով վերահաստատել հոդված 30-ը: Կարճ ժամանակում մի շարք երկրների պնդումով որոշվեց վերանայել ցեղասպանության տեղեկագիրը: Ցեղասպանության մասնագետ, անգլիացի Բենջամին Ուիթթերը 1984 թ. հանձնաժողովին ներկայացրեց վերանայված տեղեկագիրը: Տեղեկագրի 24-րդ հոդվածում դարձյալ հիշատակում կար Հայոց ցեղասպանության մասին: Մի քանի երկրների ներկայացուցիչներ դեմ արտահայտվեցին այն առումով, որ տեղեկագրում

օրինակներ հիշելը կարող է քաղաքական հակասությունների առիթ տալ, բայց Ուիթթերը անհողողղ մնաց. «Ես ուզում եմ հիշեցնել Հիտլերի խոսքը. «Այսօր ո՞վ է այլևս հիշում հայերին»: Մենք գիտենք, որ մեծ թվով մարդիկ են հիշում հայերին, բայց եթե մոռացած լինեին, աշխարհը շատ նոր հիտլերներ պիտի ծներ: Չենք կարող վստահ լինել, բայց ապագա մեր սերունդներին այսպիսի ողբերգությունից փրկելու միակ հույսը անցյալից դասեր քաղելն է»:

Թուրքերը դարձյալ գործի անցան հոդված 24-ի վավերացումը արգելելու համար: Ենթա-

հանձնախմբի անդամներին «ճշմարտությունը» բացատրող գրություններ էին ուղղում, բարեկամ պետություններին ճնշման տակ էին դնում, ժողովականների մեջ քարոզչական գրքույկներ էին ցրում՝ ցույց տալու, թե հայերն են եղել ջարդարարները: Նրանք մուլմիսկ պահանջում էին մախագահությունից, որ արգելի հայերի մուտքը սրահ, որովհետև նրանք տեղորիստներ են: Հայ դատի հանձնախումբն էլ իր հերթին վավերագրեր և փաստաթղթեր էր բաժանում՝ թուրքերի գործունեությունը չեզոքացնելու և ներկայացուցիչների մեջ համախոհներ գտնելու համար: Հանձնախմբի ջանքերով միատերում ելույթ ունեցան ցեղասպանության մասնագետ, գիտնական Լեո Քուփերը, միջազգային հարաբերությունների մասնագետ Շավարշ Թորիկյանը, Հայ դատի հանձնախմբի ներկայացուցիչներ Հարութ Սասունյանը և Ռոբերտո Մալխասյանը, իսկ իրավաբան Հրայր Պալյանը կարդաց պատմաբան Վահագն Տատրյանի պատրաստած զեկույց-լուսաբանությունը:

1985թ. օգոստոսի 29-ին քվեարկության դրվեց հոդված 24-ը և վավերացվեց 14 կողմ, 1 դեմ և 4 ձեռնպահ քվեներով: Կողմ քվեարկողներն էին՝ Արգենտինան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Մեքսիկան, Հարավսլավիան, Չինաստանը, Ճապոնիան, Նիգերիան, Եթովպիան, Գանան, Հնդկաստանը, Բելգիան, Կանադան և Էկվադորը: Ձեռնպահ էին մնացել Հորդանանը, Կուբան, Մարոկկոն և Բանգլադեշը: Միակ դեմ քվեարկողը Խորհրդային Միությունն էր: Հոդված 24-ի մեջ Հայոց ցեղասպանությունը հիշված էր իբրև օրինակ և հիմնավորված էր՝ մատնանշելով անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական, ամերիկյան և թուրքական 11 արխիվ և աղբյուր: 1986թ. փետրվարին Մարդու իրավունքների հանձնախումբը ևս քննարկեց տեղեկագիրը և այն վավերացրեց անփոփոխ:

Հարատև աշխատանք ՄԱԿ-ի կառույցներում: Հոդված 24-ի վավերացման համար ժնկում սկսված աշխատանքը շարունակվեց: Հայ դատի հանձնախումբն իր գրասենյակը հաստատեց ժնկում և քանի որ իրավասություն հանձնախումբն աշխատանք տանելու, սկսեց չունենալ պաշտոնապես ՄԱԿ-ի կառույցներում աշխատանք տանելու, սկսեց աշխատել ոչ կառավարական կազմակերպությունների միջոցով: Այս գրասենյակի կարևոր խնդիրն էր թուրքիայում տեղի ունեցող մարդու իրավունքների բռնությունները և փոքրամասնությունների դեմ կատարվող խտրականությունը բացահայտել և թուրքիայի իրական դեմքը ճանաչել տալ նրա բարեկամներին: 1988թ. հետո նրա գործունեության առանցքը դարձավ Հայաստան-Ղարաբաղ-Ադրբեջան հարցը, որով նա զբաղվեց, մինչև նորանկախ Հայաստանն ինքը կկարողանար իր պաշտոնական մասնակցությամբ տեր կանգնել պայքարին: Միջազգային դիվանագիտական շրջանակներում Ղարաբաղի հարցով արդեն գործունեություն էին ծավալել նաև հայկական այլ քաղաքական խմբակցություններ ինչպես Հայկական համագումարը (Արմինիդն Ասենբլի):

ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՅԼ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ

Միավորված ազգերի կազմակերպությունն իր ծավալուն կառույցով ու մեծ

հնարավորություններով հանդերձ ի վիճակի չեղավ աշխարհի խաղաղության պահպանը դառնալ, լուծել երկրների միջև առկա անհամաձայնությունները և պատերազմները կանխել: Չկարողացավ նույնպես կանխարգելել մարդու իրավունքների սուսկալի խախտումները, քաղաքական, ցեղային կամ կրոնական փոքրամասնությունների դեմ կատարվող բռնությունները: Մարդու իրավունքները պաշտպանելու և մարդու ազատությունն ապահովելու մտահոգությամբ ծնունդ առան մի շարք անկախ կազմակերպություններ, որոնց մի մասը հետաքրքրվեց ու զբաղվեց նաև Հայկական հարցով:

Միջազգային ներում: Այս կազմակերպությունը հիմնվել է 1961 թ., կենտրոնացած է Լոնդոնում և իր մասնաճյուղերն ունի ավելի քան հարյուր երկրներում: Իբրև մարդու իրավունքների պաշտպան անկախ կազմակերպություն, ամենամեծն է աշխարհում և աշխարհի խաղաղությանն ու մարդու իրավունքների պաշտպանությանը նպաստող իր լայնածավալ աշխատանքներով, 1977թ. արժանացել է խաղաղության Նոբելյան մրցանակին:

Միջազգային ներումը տարեկան զեկուցագրեր է պատրաստում ու հրատարակում յուրաքանչյուր երկրի քաղաքական բանտարկյալների, բանտերում տեղի ունեցող բռնությունների և կառավարության թույլ տված մարդու իրավունքների խախտումների մասին: Թուրքիայի մասին կազմակերպության հրատարակած տարեկան զեկույցներն ահռելի պատկեր են ներկայացնում: Այս երևույթն օգտագործում են հայերը, հույները և կիպրացիները՝ Թուրքիայի դեմ իրենց դատը պաշտպանելու նպատակով:

Դժբախտաբար, 1992-1998թթ. Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական հալածանքներն ու բանտերում կիրառվող բռնամիջոցները Միջազգային ներում կազմակերպության ուշադրության առարկան դարձան և տեղ գտան նրա զեկուցագրում: Նույն կապակցությամբ կազմակերպությունը իր բողոքը ներկայացրեց կառավարությանը:

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ: 1948թ. ստեղծված այս կազմակերպությունը, որ ընդհանուր թվով 400 միլիոն անդամ ունի, աշխատում է համերաշխ գործակցություն ստեղծել աշխարհի քրիստոնյա եկեղեցիների միջև և համագործակցություն ոչ քրիստոնյա համայնքների հետ, պաշտպանել համաշխարհային խաղաղությունը և ընկերային ու միջցեղային արդարությունը: Իբրև արդյունք 1980-ական թվականներին Հայ դատի աշխատանքների աշխուժացման և զանազան մարդասիրական կազմակերպությունների կատարած դիմումների, այս կազմակերպության 6-րդ համագումարը Վանկուվերում օրակարգի նյութ դարձրեց Հայոց ցեղասպանության հարցը:

Խորհրդի 1983թ. օգոստոսի 12-ի նիստում վավերացված բանաձևը, անդրադառնալով աշխարհում մարդու իրավունքների դեմ կատարվող բռնություններին, հիշատակում էր Թուրքիայի մեկուկես միլիոն հայերի ջարդը և կես միլիոն վերապրողների արտաքսումը իրենց պատմական հայրենիքից: Բանաձևը նշում էր նաև, թե աշխարհի լռությունը և Թուրքիայի միտումնավոր ուրացումը պատճառ են դարձել հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու մեջ աճող խոր հուսահատության և տառապանքի: Բանաձևի մեջ ասված էր, թե եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի միջազգային հարցերի հանձնաժողովը այս հարցն արժարժել է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի նիստերում, երբ

այն ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի մասին ուսումնասիրություններ էր կատարում: Բանաձևն ավարտվում էր այդ կարևոր հարցը բարձրացնելու մասին ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Քարտուղարությանն ուղղված դիմումով, որպեսզի հայերի օրինակը դաս լինի կանխարգելելու նոր ցեղասպանություններ:

Ժողովուրդների մշտական ատյան: Աշխահահռչակ դատավորներից, գիտնականներից և Նոբելյան դափնեկիրներից 1976թ. հռոմում կազմված այս ատյանը նպատակ ունի բարոյապես սատարելու ազգերին՝ իրենց իրավունքների պաշտպանության պայքարում, օժանդակելու համաշխարհային տարողություն ունեցող քաղաքական խնդիրների ճիշտ ընկալմանը և ընդհանուր առմամբ բարձրացնելու ժողովուրդների ինքնագիտակցությունը: Ահա այս ծանրակշիռ ատյանը 1984թ. ապրիլի 13-16-ը Փարիզում կայացած իր տարեկան նիստը Հայոց ցեղասպանությանը նվիրեց: Մի շարք հայկական կազմակերպությունների, որոնց մեջ Ջորջան հիմնարկը և Հայ դատի հանձնախումբը, հաջողվել էր ամերիկյան և եվրոպական մի քանի մարդասիրական ընկերությունների միջոցով դիմում հղել այս մեծահամբավ ատյանին՝ Հայոց ցեղասպանությունը քննության նյութ դարձնելու: Ատյանին դիմող ընկերությունները 3 հարց էին դնում և դատարանից դրանց պատասխանն էին հայցում.

ա. Փաստված իրականություն՞ն է արդյոք, որ հայ ժողովուրդը Օսմանյան կայսրությունում ջարդերի և տեղահանության զոհ է դարձել:

բ. Այս իրողությունը կարո՞ղ է արդյոք, ըստ 1948թ. ՄԱԿ-ի Ուխտում տրված սահմանումների, ցեղասպանություն կոչվել: Կարելի՞ է կատարվածը համապատասխան համարել 1968թ. այն որոշմանը, թե պատերազմական և մարդկության դեմ կատարված ոճիրներն անժամանցելի են:

գ. Միջազգային համայնքի և միստի մասնակից կողմերի տեսանկյունից որո՞նք են այս տվյալների հետևանքները:

Ատյանը տեղեկացրել էր Թուրքիային՝ իր դիրքը ճշտելու և իր ներկայացուցչով մասնակցելու նիստերին: Թուրքիան անպատասխան էր թողել դիմումը:

Ամբողջ երեք օր դատարանը լսում է ցեղասպանության մասնագետների, պատմաբանների և իրավագետների զեկույցները և եղեռնի վերապրողների վկայությունները: Ելույթ են ունենում պատմաբան Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Ջորջան Հիմնարկի տնօրեն Ժիրայր Լիպարիտյանը, անգլիացի պատմաբան և Հայոց ցեղասպանության մասին անգլիական արխիվներն ուսումնասիրած Քրիսթոֆեր Ուոկերը, ցեղասպանության մասնագետ, գերմանուհի Թեսսա Հոֆմանը, պատմաբան Իվ Թերմոնը, պատմաբան-իրավագետ Ջո Վեռնոկենը և պատմաբան Տիգրան Գույումջյանը: Քննության են առնվում նաև արխիվային նյութեր, թուրքական և հայկական փաստաթղթեր: Եվ վերջապես արձակվում է վճիռը:

Ժողովուրդների մշտական ատյանը դրական պատասխան է տալիս ա. և բ. հարցերին և եզրակացնում է, որ Թուրքիայի ներկա կառավարությունը առանց որևէ պատրվակի պիտի ընդունի հայերի ցեղասպանության պատասխանատվությունը, պիտի պաշտոնապես, իբրև իրողություն ճանաչի թե՛ Հայոց ցեղասպանությունը և թե՛ դրա հետևանքով հայերի կրած վնասները: Ատյանը

նշում է, թե ՄԱԿ-ը կամ նրա յուրաքանչյուր անդամ իրավունք ունեն այդ ճանաչումը պահանջել և այդպիսով օժանդակել հայ ժողովրդին՝ իր հատուցմանը հասնելու:

Եվրախորհրդարան: Դարձյալ իբրև արդյունք Հայ դատի հանձնախմբի երկարատև աշխատանքների, Եվրոպայի տնտեսական համագործակցության (ԵՏՀ) օրենսդիր մարմինը՝ Եվրախորհրդարանը, հանձն առավ զբաղվել Հայկական հարցով և գտնել «քաղաքական լուծում Հայկական հարցի համար»: Եվրախորհրդարանի Քաղաքական Հանձնախումբը երկար քննությունից հետո հայանպաստ իր հանձնարարությունը հղեց Եվրախորհրդարանին: 1987թ. հունիսի 18-ին Ֆրանսիայի Ստրասբուրգ քաղաքում կայացած նիստում Եվրախորհրդարանն իր բանաձևն ընդունեց: Եվրախորհրդարանի որոշման մեջ մեծ դեր էր խաղացել ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ընդունած ցեղասպանության տեղեկագիրը:

Եվրախորհրդարանի վավերացրած բանաձևը շեշտում էր, որ Թուրքիան պիտի ճանաչի Հայոց ցեղասպանության իրողությունը և հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ բանակցության մատի: Բանաձևում նշված էր, որ երբ Թուրքիայի ներկա կառավարությունը չի ցանկանում ճանաչել երիտթուրքերի գործադրած ցեղասպանությունը, հույների հետ ունեցած իր անհամաձայնությունները միջազգային օրենքների հիման վրա չի ցանկանում լուծել, Կիպրոսում իր գրաված հողերը չի ցանկանում ազատել, քրդական հարցի գոյությունը չի ցանկանում ընդունել և իր երկրում մարդու իրավունքները, մանավանդ փոքրամասնությունների նկատմամբ, չի հարգում, Եվրախորհրդարանը չի կարող արտոնել Թուրքիայի մուտքը Եվրոպայի համայնքի մեջ:

Եվրոպայի ապահովության և համագործակցության համագումար: 1975թ. եվրոպական բոլոր երկրների ներկայացուցիչները (բացի Ալբանիայից և Անդորրայից), նաև ներկայացուցիչներ ԱՄՆ-ից, Կանադայից, ի մի հավաքվեցին Ֆինլանդիայի Հելսինկի քաղաքում և համագործակցության մի համաձայնագիր ստորագրեցին: Ըստ Հելսինկիի համաձայնագրի՝ մասնակիցները խոստանում էին ընդլայնել համագործակցությունը տնտեսական բնագավառում և աշխարհի խաղաղության ու մարդու իրավունքների պահպանման գործում: Այս համաձայնագրի հետ կապված, մարդու իրավունքների պաշտպանության նպատակով, աշխարհի զանազան վայրերում կազմվեցին Հելսինկյան խմբեր: Խորհրդային Միության զանազան հանրապետություններում, նաև Հայաստանում, մարդու իրավունքների խախտումներն այն կարևոր հարցերն էին, որոնցով զբաղվում էին Հելսինկյան խմբերը: Իսկ Հելսինկիի համագումարից բխած Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհուրդը (ԵԱՀԽ) մեծ դեր պիտի ստանձներ Արցախի հարցը խաղաղ միջոցներով լուծելու գործում:

ՀԱՐՑԵՐ

1. Ազգերի լիզան ինչո՞ւ մերժեց կամ առկախեց Հայաստանի անդամակցության խնդիրը:
2. Ձեր կարծիքով, ՄԱԿ-ի նպատակադրած կետերից ո՞րն է ամենից կարևորը և ինչո՞ւ:
3. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Հայ դատի հանձնախմբի առաջին դիմումը ՄԱԿ-ին Արևմտահայաստանի հողերի մասին էր:
4. Հայկական հարցի համար ի՞նչ նշանակություն կամ կարևորություն ունի ՄԱԿ-ի ցեղասպանության տեղեկագրի վավերացումը և Հայոց ցեղասպանության հիշատակումը այդ տեղեկագրի մեջ:
5. 1988թ. առաջ և հետո Հայ դատի հանձնախումբը ժնկում գլխավորապես ի՞նչ աշխատանքներ էր տանում:
6. Միջազգային ներում կազմակերպության ո՞ր աշխատանքն եք համարում կարևոր: Ինչո՞ւ:
7. Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի բանաձևի մեջ նշված ո՞ր կետերն էին մատնանշում Հայոց ցեղասպանության կարևորությունը:
8. Ո՞ր հարցերի պատասխանն ստանալու համար էր, որ մի քանի մարդասիրական ընկերություններ ժողովուրդների մշտական ասոյանին դիմեցին:
9. Ըստ Եվրախորհրդարանի վավերացրած բանաձևի, ի՞նչ պայմաններ պիտի լրացներ Թուրքիան, որպեսզի կարողանար Եվրոպայի համայնք և ԵՏՀ մուտք գործել:
10. Թուրքիայի համար ինչո՞ւ է կարևոր ԵՏՀ-ին անդամակցելը:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Միավորված ազգերի կազմակերպությունն իր մասնաճյուղերն ունի իր անդամ բոլոր երկրներում, իսկ նրա կառույցի մեջ գործող տարբեր հանձնաժողովներ իրենց գործունեությունն ու ծրագրերն ունեն այդ երկրում: Գտե՞ք ձեզ մոտ գործող ՄԱԿ-ի կենտրոնը և խմբեր կազմելով հանդիպե՞ք և հարցազրույց ունեցե՞ք տարբեր հանձնաժողովների ներկայացուցիչների հետ: Այսպիսով դուք հնարավորություն կունենաք ծանոթանալու ձեր շրջանում ՄԱԿ-ի տարած գործունեությանը:
2. Այս գլխում սովորեցինք, թե ինչպես Հայ դատի աշխատանք տանող զանազան հայկական կազմակերպությունների ջանքերի շնորհիվ Հայկական հարցը և մանավանդ Հայոց ցեղասպանությունն արժարժվեց միջազգային զանազան կազմակերպությունների մեջ:

Ենթադրենք, թե ցանկանում եք դիմել ՄԱԿ-ին, որ այս տարի ապրիլի 24-ը աշխարհում կատարված ցեղասպանությունների զոհերի հիշատակի օր հայտարարվի: Այս աշխատանքը գլուխ բերելու համար

1. Ընտրենք 3 հոգուց Հայ դատի հանձնախումբ, որ տրամաբանված կխմբագրի իր դիմումը՝ նշելով նաև, թե ինչո՞ւ է ապրիլի 24-ը ընտրում:

2. Ընտրենք 10-15 հոգի, որ նամակարշավ կատարեն, այսինքն՝ կարճ նամակներ ուղղեն ՄԱԿ-ին, յուրաքանչյուրը տարբեր բովանդակությամբ, շեշտելու, թե ինչո՞ւ է կարևոր նման մի հիշատակի օրվա նշանակումը, և կամ իրենք, որպես այդ ցեղասպանություններից մեկի վերապրողներ, որքան են կարևորում որոշումը:

3. Դասարանի մնացած աշակերտները ՄԱԿ-ի անդամները կլինեն, որ հարցադրումներ կանեն դիմողներին ու կփորձեն մերժել: Որոշումը կտրվի ըստ հարցի ուժեղ կամ թույլ ներկայացման, և բանաձևը կխմբագրվի ըստ որոշման: Այս աշխատանքը կկատարվի մեկ դասաժամի ընթացքում:

ԳԼՈՒԽ 21

ԶՆԼՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐ ՄԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

1

ԱՌԱՋԻՆ ԳՆԴԱԿԸ ԵՎ ՀՐԱՀՐՎԱԾ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Գուրգեն Յանիկյանի օրինակը: 1973թ. հունվարի 27-ին 77-ամյա Գուրգեն Յանիկյանը Կալիֆոռնիայի Սանտա Բարբարա քաղաքում սպանեց թուրքական ընդհանուր հյուպատոսին և նրա օգնականին: Լուրը ապշեցուցիչ էր: 1921-1922թթ. «Նեմեսիսի» գործողություններից հետո սա առաջին ահաբեկչությունն էր թուրքերի դեմ: Եղեմը վերապրած մի հայ ծերունի Եղեմի օրերին զոհված իր ընտանիքի վրեժը այսօրվա թուրքից էր լուծում:

Յանիկյանի դատավարությունը Կալիֆոռնիայի հայության մեջ մեծ աշխուժություն առաջացրեց: Հայերը զանգվածային մասնակցությամբ հետևում էին դատավարությանը, դրամ էին հավաքում՝ փաստաբանների միջոցով պաշտպանելու այն մարդուն, որն իր ազգի վրեժն էր լուծել: Դատարանը, իհարկե, չներեց Յանիկյանին ու ցմահ բանտարկության դատապարտեց: Թուրքական կառավարության ճնշումներին անսալով՝ դատարանը նույնիսկ որևէ մեղմացուցիչ հանգամանք հաշվի չառավ: 1980 թ., սակայն, ծանր հիվանդության պատճառով Յանիկյանը բանտից արձակվեց ու հսկողության տակ պահվեց մինչև իր մահը (1984թ. փետրվար): Յանիկյանի հուղարկավորությունը մի հանդիսավոր ցույց էր Հայոց ցեղասպանությունն ուրացող թուրքի դեմ:

Հայաստանի ազատագրության Հայ գաղտնի բանակ (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia - ASALA): Յանիկյանի ահաբեկչական արարքից երկու տարի անց՝ 1975թ. հունվարի 3-ին, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի շենքի դիմաց՝ Բեյրութում, ռումբ պայթեցնելով՝ Գաղտնի բանակն սկսեց իր գործունեությունը: Գաղտնի բանակը պահանջում էր ԵՀԽ-ից՝ չօժանդակել Լիբանանից արտագաղթող հայերին: Խմբակցությունը ծայրահեղ ծախ մարքսիստական, հեղափոխական հակումներ ունեն և, ինքն իրեն առաջադիմական-միջազգայնական հայտարարելով, գործում էր հայ ավանդական ազգային կուսակցությունների դեմ: Ընդհատակյա այդ խմբակցությունն իր քարոզչությունը կատարում էր թուրքիկներով կամ

Գաղտնի բանակի մամուլի ասուլիսից

մամուլի ասուլիսներով, իսկ ասուլիսներին խոսնակները ներկայանում էին դիմակներով: 1980թ. ձերբակալություններից հետո հայտնի դարձան մի քանի անուններ՝ Հակոբ Հակոբյան, Ալեքս Ենիգոմշյան, Մոնթե Մելքոնյան և ուրիշներ: Նրանց գործունեությունը մեծ մասամբ կենտրոնացած էր մի շարք եվրոպական ու միջինարևելյան երկրներում, հատկապես Լիբանանում, ինչպես և Թուրքիայում:

Գաղտնի բանակը թիրախ էր ընտրել ոչ միայն թուրքական հաստատություններն ու դիվանագետներին, այլև թուրքերի բարեկամ պետությունների հաստատությունները:

1980թ. և դրանից հետո կատարված ձերբակալությունները տկարացրին խմբակցությունը: Գոյություն ուներ մահ ներքին

ուժեղ հակամարտություն գործելակերպի և ընտրված թիրախների պատճառով: Այդ գծով կազմակերպությունը մի քանի խմբերի էր բաժանված, իսկ միջազգային կարծիքը նրա դեմ էր գործում: Եվրոպական և ամերիկյան թիրախների դեմ ուղղված արարքները ընդվզում ու թշնամանք էին առաջացնում: Խմբերից ամենակատաղին «Օրլիի խումբն» էր, որը Օրլիի օդանավակայանում ձերբակալված Մոնթե Մելքոնյանի վրեժը լուծելու համար ֆրանսիական հաստատությունների դեմ տասնյակ ահաբեկչական արարքներ կատարեց: 1982թ. Լիբանանի պաղեստինյան ճամբարների կործանումով Գաղտնի բանակը կորցրեց իր հիմնա-

կան խարիսխը, ուր իր անդամներն էին մարզվում:

Զինյալ շարժման անդրադարձը: Համաշխարհային մամուլն անդրադառնում էր հայկական ահաբեկչությանը՝ երբեմն պարզ լրատվությամբ, բայց մեծ մասամբ՝ վերլուծելով դեպքն ու առիթ տվող պատճառները: Քիչ էր պատահում, որ թերթի կարծիքը դրական լիներ. այդ պարագայում թերթը գրում էր Հայոց ցեղասպանության մասին ու արծարծում Հայկական հարցը: Ընդհանրապես դատապարտվում էր արարքը՝ իբրև անցյալում կատարված «Ենթադրյալ ցեղասպանության» վրեժխնդրություն: Ահաբեկչությունը դատապարտվում էր թե՛ որպես անընդունելի արարք և թե՛ այն պատճառով, որ կատարվում էր անմեղ թիրախների դեմ: Համենայնդեպս, աշխարհն սկսել էր խոսել Հայկական հարցի մասին:

Բացասական կարծիքների մի մասը հիմնված էր Գաղտնի բանակի ոչ թուրքական թիրախներին հարվածելու և մարդկային ու նյութական անտեղի վնասներ պատճառելու վրա: Գաղտնի բանակի դեմ ընդվզում էին մահ ուրիշ հայկական կազմակերպություններ ու թերթեր՝ հայկական զինված պայքարը

վարկաբեկելու պատճառաբանությամբ:

ԱՇԽԱՐՀԸ ՊԻՏԻ ԻՄԱՆԱՐ, ՈՐ ՀԱՅԸ ԿԱՐՈՂ Է ԶՈՀՎԵԼ ՀԱՆՈՒՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ

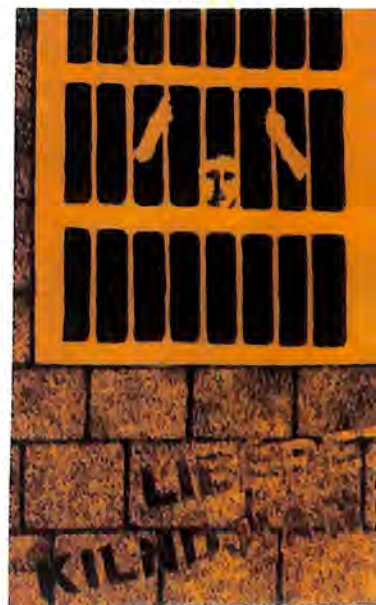
1975թ. հոկտեմբերի 22-ին երեք երիտասարդներ Վիեննայում սպանեցին Ավստրիայի թուրքական դեսպանին: Երկու օր անց սպանվեց Ֆրանսիայի թուրքական դեսպանը Փարիզում: Այս երկու գործողություններին հետևեց Արդարության մարտիկների առաջին հաղորդագրությունը. «Մենք հայ ժողովրդի զավակներն ենք: Կը գործենք հանուն արդարության: Թուրքիայի քաղաքական ներկայացուցիչներու դեմ մեր արարքը աշխարհի բոլոր մեծ ու փոքր պետությանց պիտի հիշեցնե, թե հայոց մոռցված ցեղասպանությունը անպատիժ կը մնա...»

Հայկական ցեղասպանության Արդարության մարտիկներ (Justice Commandos of the Armenian Genocide): Խումբը 1975-1983 թթ. մեծ թվով ահաբեկչություններ կատարեց՝ միշտ թուրք դիվանագետի կամ թուրքական կառավարության պատկանող որևէ հաստատության դեմ ուղղված: 1980թ. փետրվարի 6-ին Շվեյցարիայի թուրքական դեսպանի դեմ կատարված մահափորձի համար Բեռնում ձերբակալվում է ֆրանսահայ երիտասարդ Հրայր Գիլինջյանը: Սա Արդարության մարտիկների առաջին ձերբակալությունն էր: Դատավարությունը տեղի ունեցավ Մարսելում և տևեց երկու տարի: Սփյուռքի զանազան վայրերում ցույցեր տեղի ունեցան, դիմումներ ուղղվեցին դատարանին ու ֆրանսիական կառավարությանը՝ ազատ արձակելու ամբաստանված երիտասարդին, որն ինքն էլ ցեղասպանության հետևանքների մի զոհն էր: Գիլինջյանն ազատ արձակվեց:

Մեկ այլ օրինակ էլ Լոս Անջելեսի թուրքական ընդհանուր հյուպատոսի ահաբեկումն էր 1982թ. հունվարի 28-ին: Ահաբեկմանը նախորդող օրերին Լոս Անջելեսի հայությունը հուզում էր ապրում: Ուսանողները բողոքի ցույցեր էին անում Կալիֆոռնիայի համալսարանում՝ համալսարանի պրոֆեսոր, պատմաբան Ստանֆորդ Շոյի դեմ, որն իր նոր հրատարակության մեջ և դասավանդման ընթացքում ուրանում էր Հայոց ցեղասպանությունը: Թուրքական հյուպատոսը համալսարան էր եկել՝ անձամբ հետևելու հայ ուսանողների ցույցին:

Ահաբեկչության օրը ձերբակալվեց 19-ամյա Համբիկ Սասունյանը: Ամբաստանվեց մահ Գոգո Սալիբան, որին ոստիկանությունն այդպես էլ չկարողացավ ձերբակալել:

Ազատեցնեք
Գիլինջյանին

Կրկին գործի անցավ Կալիֆոռնիայի հայությունը, հանձնախումբ կազմվեց՝ հանգանակություն կատարելու և դատարանում ամբաստանյալին պաշտպանելու համար: Տպավորիչ էր հանգանակությանը մասնակցող ժողովրդի թիվը: Մարդիկ նույնիսկ շատ փոքր գումարներով գալիս էին ասելու, թե ըմբռնում են կատարվածի էությունը և չեն դատապարտում արարքը: Համբիկի դատավարությունը շատ երկար տևեց, իսկ Կալիֆոռնիայի հայությունը շարունակական ցույցերով արդար դատավարություն էր պահանջում: Չնայած Համբիկի ուղղակի մասնակցությունը վկայող որևէ փաստ չկար, դարձյալ Թուրքիայի կառավարության ճնշումներին անսալով և մի բանտակցի տված սուտ վկայության հիման վրա՝ դատարանը ցմահ բանտարկության դատապարտեց Համբիկին: Համբիկ Սասունյանը դեռ բանտում է:

Մի քանի ամիս հետո Լոս Անջելեսում ծերբակալվեցին հինգ հայ երիտասարդներ՝ Ֆիլադելֆիայի թուրքական հյուպատոսարանի դեմ ահաբեկչական արարք ծրագրած լինելու հանցանքով: Ամերիկյան ոստիկանությունը հեռախոսային գծերի լրտեսությամբ հայտնաբերել էր ծրագիրը: Գաղութը լծվեց «Լոս Անջելես 5»-ի պաշտպանության գործին: Երկարածիգ դատավարությունները Հայ դատի և Հայոց ցեղասպանության վկայությունների հանդիսարան դարձան: Սակայն տրված դատավճիռը դեռ չգործված հանցանքի համեմատ մեղմ չէր՝ 5-6 տարվա բանտարկություն յուրաքանչյուրին:

1983 թ. սեպտեմբերի 9-ին ահաբեկվեց Բելգրադի թուրքական դեսպանը: Ձերբակալվեցին Բաֆֆի Էլբեքյանն ու Հարություն Լևոնյանը: Դատավարության ընթացքում փաստաբանները խոսեցին Հայոց ցեղասպանության ու նրա հետևանքների մասին և դատապարտեցին Թուրքիայի ուրացումն ու անտարբերությունը: Եվրոպայի Հայ դատի հանձնախումբը ինքն էր հետևում դատավարությանը և ծախսերը հոգում: Հանձնախմբի աշխատանքի շնորհիվ հնարավոր եղավ տարիների բանտարկությունից ազատել Հարություն Լևոնյանին, որը ծերբակալության ժամանակ վիրավորվել էր ու անդամալույծ դարձել: Ազատվելուց հետո Լևոնյանը Հայաստան փոխադրվեց՝ այստեղ ապրելու և Հայաստանի ու Արցախի մարտական խմբերին իր բարոյական աջակցությունը բերելու:

Արդարության մարտիկների խմբակցությունը, որը Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և հայկական հողերի վերադարձն էր պահանջում Թուրքիայից, որևէ կապ չունեի միջազգային ահաբեկչության հետ և միայն թուրքական թիրախների էր հարվածում: Իր հաղորդագրությունների մեջ նա պարզում էր՝ միջազգային հասարակայնության անտարբերությունն ու մանավանդ թուրքական կառավարության արհամարհական վերաբերմունքը դեպի Հայ դատի խաղաղ պայքարը պատճառ են դարձել, որ խմբակցությունն այդ ուղին բռնի: Արդարության մարտիկները հայտարարում էին. «Մեր արդար դատի հետապնդման համար մնացած միակ միջոցը զինյալ պայքարն է»: Այս խմբակցության գործունեությունը դադարեց 1983 թ., երբ արդեն ծնունդ էր առել Հայ հեղափոխական բանակը:

Հայ հեղափոխական բանակը (Armenian Revolutionary Army): Արդարության մարտիկների և Հայ հեղափոխական բանակի նպատակները, գործելակերպը և հայտարարությունները մեծ նմանություն ունեին: Հայ հեղափոխական բանակը կյանքի էր կոչվել՝ շարունակելու Արդարության մարտիկների գործը: Նա իր գործողություններն սկսեց 1983թ. հուլիսի 14-ին Բրյուսելում՝ մի թուրք դիվանագետի ահաբեկումով: Այս առիթով կառավարություններին ու միջազգային մամուլին հղած հաղորդագրության մեջ խմբակցությունը հայտարարում էր. «Ասիկա Հայ հեղափոխական բանակն է: Մենք վերապրողներն ենք ահաբեկված ազգի մը, որ վերապրելու պայքարի մարտահրավերները հաղթել ենք, կը մերժեն իրեն պարտադրված ճակատագիրը և կը հետապնդեն իր ազատության պայքարը»: ՀՀԲ-ն բացատրում էր. «Բրտության դիմելու մեր որոշումը արդյունք է թուրքական պետության և անոր զորավիգ կանգնող ուժերու կողմն հայ ժողովրդի արդար ու խաղաղ պահանջները քննելու մերժումին»:

«Լիսաբոնի 5-ի» անձնասպան գործողությունը: ՀՀԲ-ի անձնացնող արարքը Լիսաբոնի թուրքական դեսպանատան շենքը պայթեցնելն էր: 1983թ. հուլիսի 27-ին 5 երիտասարդներ՝ Սարգիս Աբրահամյանը, Վաչե Տաղլյանը, Սիմոն Յահմեյանը, Սեդրակ Աճեմյանը, Արա Քըրճըլյանը, պայթուցիկ նյութերով բռնավորված ինքնաշարժը դարպասից ներս քշեցին և դիմադրության հանդիպելով՝ պայթեցրին շենքը: Նախապես ուղարկված նրանց հաղորդագրությունն ասում էր. «Մենք որոշեցինք այս շենքը օդը հանել և մնալ փլատակների տակ: Անձնասպանություն չէ այս, ոչ ալ խելագարություն, այլ մեր զոհողությունը՝ ազատության բազմին»: Հինգ երիտասարդների այս գերագույն զոհաբերությունն ու նահատակությունը մեծ տպավորություն գործեց սփյուռքահայության, մանավանդ երիտասարդության վրա: Երիտասարդությունն ինքն իրեն տեսավ այդ հերոսների մեջ և ոգևորվեց: Կազմակերպվեցին հուշատոներ և տարեկան ոգեկոչման հանդիսություններ՝ Լիսաբոնի 5-ին նվիրված: Հայ մնալն ու Հայ դատի համար պայքարելը դարձավ առօրյա հեք որոշ երիտասարդների համար, իսկ երիտասարդ բանաստեղծների համար ստեղծագործական ներշնչում:

Լիսաբոնի թուրքական դեսպանատանը ծիլի մեջ

3

ԻՆՉՊԵՍ ՄԵԿՆԱԲԱՆՎԵՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՀԱԲԵԿՉԱԿԱՆ ԱՐԱՐՔՆԵՐԸ

Շուրջ տասը տարի տևած և Թուրքիայի հանգիստը խանգարած Հայկական

ահաբեկչական արարքները հստակ նպատակ ունենին: Այդ նպատակն էր խախտել աշխարհի մեղկ լռությունը Հայկական հարցի նկատմամբ, արևմտյան պետությունների ուշադրությունը հրավիրել և պարտադրել Թուրքիային հաշվի առնելու Հայկական հարցը: Խաղաղ պայքարի ծախսողունը տեսնելով՝ ահաբեկչական այս խմբակցությունները փորձում էին բռնի միջոցներով վերակենդանացնել Հայկական հարցը:

Ահաբեկչական արարքների հաշվեկշիռը: «Մեկի ահաբեկիչը մյուսի ազատամարտիկն է», - հաճախ կրկնվում էր 1980-ական թվականներին՝ այդ արարքներն արդարացնելու համար: Բայց դա ընդհանուրի կարծիքը չէր: Մի շարք հայ և օտար քաղաքական գործիչներ այդպես ըմբռնեցին հարցը և պաշտպանեցին կատարվածը: Որոշ հայեր, մանավանդ երիտասարդներ, զգացական ապրումներ ունեցան և այդ ապրումները արտահայտեցին հավաքների ու ցույցերի ընթացքում կամ գրականության մեջ հավերժացրին, ուրիշները նույնիսկ այդ խմբակցություններին միացան: Սփյուռքահայությունը աշխուժություն ապրեց ու ոգևորությամբ հետևեց իրադարձություններին, պաշտպանեց ու հարգեց հերոսներին, ոգեկոչեց զոհվածների հիշատակը: Չէ՞ որ այդ անձնագրի երիտասարդներն ամբողջ ազգի վրեժն էին լուծում: Չէ՞ որ նրանք այդ արարքներով աշխարհի ուշադրությունն ամբողջ ազգի դեմ գործված անարդարության վրա էին հրավիրում:

Այս բոլորով հանդերձ, շատ ավելի մեծ էր նրանց թիվը, ովքեր դատապարտեցին արարքները՝ ահաբեկչությունն անընդունելի միջոց համարելով, ինչ նպատակի համար էլ որ կատարված լիներ: Բայց նույնիսկ այդ տարրը մտածելու մղվեց և գուցե առաջին անգամ ծանոթացավ Հայկական հարցին:

Աշխարհում տարբեր մեկնաբանություններ ստացավ հայոց ահաբեկչությունը: Մինչև 1980 թվականը, երբ անհայտ էին այդ գործողությունների հեղինակները, մի տեսակ խորհրդավորություն էր ստեղծված դրանց շուրջը: Նույնիսկ թուրքերը, խուսափելով Հայկական հարց բառերն անգամ գործածելուց, այդ գործողությունների հեղինակներ էին համարում հույն-կիպրացիներին: Միջազգային քաղաքական շրջանակները դիտում էին դրանք իբրև միջազգային ահաբեկչության երևույթներ: Հետագայում, մանավանդ մի քանի ձերբակալություններից հետո, արդեն պարզվեց հստակ նպատակներով կազմված հայկական ահաբեկչական խմբակցությունների գործունեությունը: Այս անգամ տարբեր պետություններ հարցն սկսեցին իրենց շահերի տեսանկյունից մեկնաբանել: Ամերիկյան կառավարությունը, օրինակ, իր դաշնակից բարեկամի դեմ կատարվածը դատապարտելի ահաբեկչություն համարեց: Սակայն նույն ամերիկյան կառավարությունը այդ օրերին Նիկարագուայում ահաբեկչական գործողությունների դիմած հակասանդիմիստներին, Աֆղանստանում՝ հակախորհրդային մուջահիդներին կամ Լաոսում ու Անգոլայում իշխանությունների դեմ դուրս եկած ըմբոստ տարրերին էր օգնում և նրանց ազատության մարտիկներ կոչում: «Փոքրամասնությունների իրավունքների խմբակցության» պատրաստած «Հայերը» տեղեկագրի հեղինակներն այս առիթով գրում էին. «Սխալ կլինի անտեսել ահաբեկչական արարքին առաջնորդող տեղական պայմաններն ու պատմական անարդարությունները և արարքը միջազգային տեռորիզմի սոսկ մի դրսևորումը նկատել»:

Պատմական փուլի ավարտը: Ահաբեկչական արարքները կատարվեցին նպատակաուղղված, բայց դրանք, ինչպես պետք է, Հայ դատի պայքարում չօգտագործվեցին: Հայ դատի հանձնախմբերի տարած աշխատանքներից բացի, համասփյուռքյան իմաստով, այդ արարքներին չզուգակցվեցին ուժեղ քարոզչություն ու քաղաքական աշխատանք, որպեսզի ազատագրական պայքարը ամբողջական լիներ: Հայ միտքը դեռ այնքան քաղաքականացված չէր, որպեսզի կարողանար մարտել այս հանկարծակի հեղափոխականացումը, իսկ Գաղտնի բանակի ոչ թուրք թիրախների դեմ հաճախակի հարձակումները եկան շեղելու հայկական ահաբեկչության իսկական նպատակը: Այս բոլորից բացի, Սփյուռքն էլ իր ցրվածությամբ ու խայտաբղետ մտայնություններով չկարողացավ խարխիս լինել այս հեղափոխականացման համար, իսկ Խորհրդային Հայաստանում «անհասկանալի» պատճառներով քարոզչական աշխատանք տարվեց միայն Գաղտնի բանակի (ԱՍԱԼԱ-ի) գործողությունների նկատմամբ:

Հայկական ահաբեկչական արարքները աշխարհում թե՛ դրական և թե՛ բացասական մեկնաբանություններ ստացան: Համեմայն դեպս, աշխարհը լսեց ու խոսեց Հայկական հարցի մասին: Այդ առումով, կարելի է ասել, որոշ չափով իրագործված էր նպատակը: Այս արարքներով հեղափոխականացած Հայ դատի պայքարը մի պատմական փուլ էր ներկայացնում: Այս փուլը սփյուռքահայության մեջ նաև թողեց մտայնություն, որը նպաստեց ավելի արագ ըմբռնելու արցախյան զինված պայքարի սկզբնական պահը ու գործի լծվելու:

Գրական ներշնչման աղբյուր: Հայոց ահաբեկչական շարժումը և այդ շարժման ընթացքում ծնված հերոսները նոր ներշնչման աղբյուր դարձան: Հայ գրողներն ու բանաստեղծները, ինչպես Հովհաննես Շիրազը, Ժակ Հակոբյանը, Վրեժ-Արմենը, այդ ներշնչումով ստեղծագործեցին: Ստեղծված գրականությունը ոգևորեց սփյուռքահայ երիտասարդին, ու երիտասարդը իր հոգեվիճակը տեսավ, կատարվածի հանդեպ իր զգացումները կարդաց այդ գրականության մեջ, ինքն իրեն ճանաչեց:

XX դարի ավարտին առաջավոր քաղաքակրթության սկզբունքներին բոլորովին խորթ էր այս տղաների արածը, որ ահաբեկչություն կոչվեց: Բայց նրանք մարդասպաններ չէին: Նրանց մղումը հայի ցավից ու բռնաբարված իրավունքներից էր ծնունդ առել: Պետք էր փարատել տատանումը, նետվել գործի մեջ, իսկ եթե ճանապարհն արյուն էր պահանջում, ապա պետք էր արյուն թափել: Ու գնդակն արծակվեց, գործն սկսվեց:

Նոր ֆիդայիների արծակած գնդակը ճեղքեց աշխարհի մեղավոր լռությունը:

Հայ ժողովուրդն իզուր սպասեց դատավորների արդար մուրճի հարվածին: Տեսավ, «թե ինչպես աշխարհի վրա մնացած քանի մը սերմ ազատությունը ծնվեցավ մուրճին տակ», և հայ ազատամարտիկները բանտերում փակվեցին: Հայ երիտասարդ բանաստեղծը այդ բանտարկության մեջ ուզեց տեսնել ազատամարտիկի հոգու անդորրությունը ու այն հակադրել դրսի աշխարհում «ազատ» ապրող հայ երիտասարդի հոգեվիճակին:

«Հե՛յ առանձինն դուք եք, որ դուրսը ստվեր «ազատություն» ունիք - որքան ազատությունը զխատված կ'ելլե մեղ պատուհանես, նույնքան ձեր կյանք բանտին մեջ կաղ խաբկանք է ան»:

 (Միեր Գարագաշյան)

1. Կալիֆոռնիայի հայությունն ինչպե՞ս վերաբերվեց Յանիկյանի արարքին և ինչո՞ւ այդպես վարվեց:
2. Գաղտնի բանակը ի՞նչ պատճառաբանությամբ էր եվրոպական հաստատություններին հարվածում:
3. Ի՞նչ ազդակներ պատճառ դարձան Գաղտնի բանակի տկարացմանը և վերջապես նրա գործունեության դադարեցմանը:
4. Միջազգային մամուլն ի՞նչ ծներով էր անդրադառնում հայկական ահաբեկչական արարքներին:
5. Ո՞րն էր Գաղտնի բանակի, Արդարության մարտիկների և Հայ հեղափոխական բանակի գաղափարի ու գործելակերպի տարբերությունը:
6. Ինչո՞ւ թուրքերը չէին ուզում ընդունել, որ իրենց դեմ կատարված ահաբեկչությունների հեղինակները հայկական խմբակցություններն են:
7. ԱՄՆ-ը ինչո՞ւ դատապարտեց հայկական ահաբեկչությունը և ի՞նչ դիրք բռնեց հիշված երկրների ներքին հակամարտությունների նկատմամբ: Ինչո՞ւ:
8. Ձեր կարծիքով, հայկական ահաբեկչական շարժումն իբրև պատմական փուլ ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ:

ԳԼՈՒԽ 22

ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԴԵՐԸ
ՀԱՅ ԴԱՏԻ
ՀԵՏԱՊՆԻՄԱՆ
ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

1

ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ՓՈԽԵՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Առաջին աշխարհամարտից հետո նորանկախ Հայաստանի սահմաններն ընդարձակվեցին ու դեռ հույս կար ավելի ընդլայնվելու և Արևմտահայաստանն էլ ընդգրկելու, սակայն դեպքերն այլ դասավորում ստացան: Դրանում կարևոր դեր ունեցավ Թուրքիայում ծայր առած ազգայնական շարժումը:

Քեմալական շարժում: Օսմանյան իշխանությունը դաշնակիցների հետ զինադադարի համաձայնագիր ստորագրելով, պարտված և մասնատված, դուրս եկավ պատերազմից: Կ. Պոլիսը գտնվում էր դաշնակիցների վերահսկողության տակ: Նրանց հսկողության տակ էր գտնվում նաև սուլթանը: Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասը հանձնված էր հույներին: Անգլիացիները հույներին էին խոստացել նաև Իզմիրը (Ձմյուռնիա), իսկ կայսրության հարավային մասը բաժանված էր իտալական և ֆրանսիական գոտիների: Կայսրությունից բաժանվել էին Հայաստանը, Քրդստանը և արաբական մահանգները:

Դաշնակիցների ճնշման տակ օսմանյան կառավարությունը գնդապետ Մուստաֆա Քեմալին երկրի խորքերն ուղարկեց՝ թուրքական զորքին զինաթափելու համար: Այդ պարտականությունը կատարելու փոխարեն Քեմալը համախմբեց թուրքերին և նրանց զինեց ընդդեմ դաշնակիցների: Թուրքիայում սկսվեց մի շարժում, որը հետզհետե մեծ թափ ընդունեց: Դաշնակիցների պարտադրանքով Կ. Պոլսի կառավարությունը մահվան դատապարտեց Մուստաֆա Քեմալին, բայց իհարկե նրան հետ կանչելու և դատավճիռը գործադրելու ուժ չուներ: Մյուս կողմից, դաշնակիցներն էլ աստիճանաբար կորցրին իրենց հետաքրքրությունը Թուրքիայի ներսում տիրող իրավիճակի հանդեպ: Նրանք զբաղված էին իրենց միջև ծագած անհամաձայնությունները լուծելով: Դրա պատճառով ձգձգվում էր պարտված Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի մշակումը:

Նոր սահմաններ: Դաշնակիցների անտարբերությունից օգտվելով՝ Քեմալը Թուրքիան թշնամիներից մաքրելու իր նպատակն էր հետապնդում: Խորհրդային Ռուսաստանը Քեմալի հետ համագործակցության ծրագրեր էր

մշակում: Որպես այդ համագործակցության արդյունք, Մուստաֆա Քեմալի զորքերը նորանկախ Հայաստանի վրա արշավեցին: 1920թ. հոկտեմբերին նրանք գրավեցին Կարսն ու Արդահանը և, տեղի հայերին կոտորելով, դեպի Ալեքսանդրապոլ շարժվեցին: Նոյեմբերի կեսերին Ալեքսանդրապոլն էլ էր գրավված, և թուրքական զորքը երևանին էր սպառնում: Ալեքսանդրապոլի համաձայնագրով և Հայաստանի խորհրդայնացումով կանգ առավ քեմալական զորքի առաջխաղացումը Կովկասում: Մուստաֆա Քեմալին չհաջողվեց Բաքվի թուրքերին հասնելու երազն իրագործել, բայց նա կարողացել էր 1914 թվականի ռուս-թուրքական սահմանից այս կողմ անցնել:

Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ իր բանակը սպառազինելով, Քեմալը դաշնակիցների դեմ ելավ: 1920-1922թթ. գրավեց Մարաշը, Հաճնը, Զմյուռնիան: Իսկ անգլիացիները դատարկեցին Թուրքիայի եվրոպական հողերը: Եվ այսպիսով երկիրը մաքրվեց դաշնակիցներից: Գրաված բոլոր վայրերում անխտիր թուրքական բանակը ջարդեց հայության մնացած բեկորներին:

Քեմալական շարժումն արդեն իրականություն էր դարձել, երբ ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը: Այն անիրագործելի մնաց, որովհետև դաշնակից պետություններից և ոչ մեկը հանձն չառավ Հայաստանի հովանավորությունը, որ նշանակում էր բախում Թուրքիայի և Ռուսաստանի հետ:

Լոզանի խորհրդաժողովում: Դաշնակիցներն այլևս չէին կարող Մուստաֆա Քեմալին անտեսել: Ու երբ Սևրի պայմանագիրը վերանայելու համար Լոզանում խորհրդաժողով էր գումարվում, դաշնակիցները հրավեր ուղարկեցին թե՛ օսմանյան կառավարությանը և թե՛ Քեմալին, այսինքն՝ Անկարայի կառավարությանը: Լոզանի խորհրդաժողովին մասնակցեց Քեմալի ուղարկած պատգամավորությունը՝ Իսմեթ Ինոնյուի գլխավորությամբ:

Խորհրդաժողովում հայերի մասին խոսվեց միայն այն ժամանակ, երբ 1922թ. դեկտեմբերի 12-ի միստից սկսած Թուրքիայի փոքրամասնությունների հարցն էր քննարկվում: Նիստերից մեկում հայանպաստ արտահայտություն արեց լորդ Քերզոնը: Նա հիշեցրեց պատերազմի ընթացքում հայերին դաշնակիցների տված խոստումները, շեշտեց, որ Խորհրդային

Հայաստանը չի կարող աշխարհացրիվ բոլոր հայերի օջախը համարվել և պիտի որոշում կայացվի այդ մասին: Եղան հայանպաստ այլ արտահայտություններ ևս: Ապա Ինոնյուն պարզեց ազգայնական Թուրքիայի դիրքը Հայկական հարցի նկատմամբ: Նա հայերին ներկայացրեց իբրև հեղափոխական վտանգավոր տարրեր, որոնք ռուսների օգնությամբ փորձել էին տապալել օսմանյան կառավարությունը: Հայերին պատասխանատու համարեց այն դեպքերի համար, որոնց զոհ էին գնացել հենց իրենք՝ հայերը: Նա ավելացրեց, որ հնարավոր չէ Թուրքիայից հողեր տալ հայերին, որովհետև այդ հողերի վրա մեծամասնությամբ թուրքեր են ապրում, իսկ Խորհրդային

Հայաստանն արդեն հայերի օջախն է: Լորդ Քերզոնը մեկ անգամ ևս փորձեց հիշեցնել, թե Թուրքիայում շուրջ 3 մլն. հայեր էին ապրում և այսօր միայն 130 հազար են մնացել, և ոչ թե ինչպես Ինոնյուն էր ասել, հայերի թիվը Թուրքիայում 1,2-1,4 մլն. է եղել: Նա փորձեց համոզել թուրքերին՝ տեղ տալու հայերին, բայց Ինոնյուն անզիջում մնաց: Նիստերից մեկում ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչն էլ շեշտեց հայ գաղթականների համար ելք գտնելու անհրաժեշտությունը, սակայն հաջորդ միստին ժխտեց իր հայտարարությունը՝ ասելով, թե դա իր անձնական կարծիքն է եղել ու ոչ թե պետության:

Լոզանի խորհրդաժողովը վերջապես ավարտվեց, և պայմանագիրը ստորագրվեց 1923թ. հուլիսի 24-ին, մի կողմից, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Հունաստանի, Սերբիայի և, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև: Պայմանագրի մեջ որևէ խոսք չկար հայերի մասին: Պայմանագրով որոշվում էին Թուրքիայի սահմանները՝ բացի թուրք-ռուսական սահմանագծից: Պայմանագրի 37-45 հոդվածներով պաշտպանվում էին Թուրքիայի ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքները: Հոդվածներն արտոնում էին փոքրամասնություններին իրենց կրոնական ծեսերը կատարելու, կրոնական սովորությունները պահելու, տեղից տեղ փոխադրվելու կամ արտագաղթելու և վերջապես օգտվելու այն բոլոր իրավունքներից, որ ունեին մահմեդականները:

Եթե պիտի միջազգային շրջանակներում Հայ դատի համար պայքար մղեմք, ապա հայոց պահանջատիրության հիմքը պիտի համարենք Սևրի պայմանագիրը և մերժենք Լոզանը, որովհետև հայերը չեն մասնակցել Լոզանի խորհրդաժողովին և չեն ստորագրել պայմանագիրը: Արդարև, Լոզանի խորհրդաժողովին Սևրի պայմանագիրն ստորագրող պետություններից ոչ բոլորը մասնակցեցին: Հետո, Լոզանի պայմանագրում որևէ խոսք չկա հայերի ու Հայաստանի մասին, ուրեմն՝ այն չի կարող Հայկական հարցի լուծումը լինել:

2

Ժողովուրդավարական Հանրապետություն, Թե՛ Միապետություն

Քեմալը կարողացավ իր կամքը պարտադրել Թուրքիայի Ազգային ժողովին: Նա դեմ էր աստվածապետությանը, և Ազգային ժողովի որոշումով սուլթանն աքսորվեց: 1923թ. հոկտեմբերի 29-ին հռչակվեց Թուրքիայի Հանրապետությունը, և հանրապետության նախագահ ընտրվեց Մուստաֆա Քեմալը: Հանրապետական Թուրքիայի մայրաքաղաք դարձավ Անկարան, որ ազգայնական շարժման կենտրոնն էր եղել:

Քեմալը և նրա հաջորդները: Թուրք ժողովրդին մատուցած իր մեծ ծառայության համար Քեմալին տրվեց Աթաթուրք (թուրքերի հայր) կոչումը: Թուրք, ինչպես նաև մի շարք օտար պատմաբաններ պանծացրել են Աթաթուրքի ծառայությունը երկրին: Սակայն այսօր կան այլախոհ թուրք և քուրդ պատմաբաններ, որոնք այդ շրջանի պատմությունն այլ կերպ են մեկնաբանում: Նրանց կարծիքով՝ Քեմալի ղեկավարած շարժումը ժողովրդականություն չունեց,

Թուրքիայի
զինանշանը

Թուրքիայի դրոշմը

Մուսրաֆա Քեմալը՝ շրջապատված բուրդի դեկավարներով, որոնց անկախություն էր խոստացել (1920թ.)

մությունը Թուրքիայի միակ կուսակցության՝ հանրապետականի դեմ։ Ճնշումների տակ Ինոնյուն ընդունեց բազմակուսակցության վերաբերյալ օրենքը։ 1950թ. ժողովրդավարական կուսակցությունն ընտրությունները չափեց և երկրի ղեկն իր ձեռքը վերցրեց։

Ժողովրդավարական կուսակցությունն անկարող եղավ լուծել Թուրքիայի սոցիալական ու տնտեսական խնդիրները։ Երկիրը պարտքերի մեջ էր խրված։ Ուժով և արագորեն դեպի արդյունաբերականացում գնալը մեծ դժվարություններ էր առաջացրել։ Դժգոհությունները լռեցնելու համար կառավարությունը զենքի ուժին դիմեց, զրաքննության ենթարկեց մամուլը, ճնշեց խոսքի ազատությունը։ Արդյունքը եղավ 1960թ. պետական հեղաշրջումը, որը վերջ դրեց ժողովրդավարականների իշխանությանը։

և պատերազմից հոգնած թուրքը ազգային բանակ կազմելու ցանկություն չէր ցուցաբերում, իսկ Քեմալին հետևողները մի շարք մոլեռանդներ էին միայն։ Քեմալը իշխում էր որպես միապետ։ Բացի իր ստեղծած Զանրապետական կուսակցությունից, նա արգելել էր որևէ այլ կուսակցության գործունեությունը երկրում։ Նույնիսկ խորհրդարանի թեկնածուներին ինքն էր որոշում։

Աթաթուրքը երկիրը դեպի աշխարհականացում տարավ։ Բաժանեց կրոնն ու պետությունը և վերացրեց կրոնական ղեկավարների արտակարգ իրավունքները։ Նա նույնիսկ թուրք ժողովրդի հավատքի, հավատարմության և պաշտամունքի առարկան դարձավ։ Նա շահագործեց թուրքերի կրոնական ու ազգային մոլեռանդությունը և նրանց ոչ թուրք փոքրամասնությունների դեմ լարեց։

1938թ. Իսմեթ Ինոնյուն հաջորդեց Աթաթուրքին։ Մինչև 1950թ. տևած իր իշխանության ընթացքում Ինոնյուն փորձեց պահել Աթաթուրքի թողած ավանդները և երկիրը կառավարել նույն սկզբունքներով։ Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում Ինոնյուն կարողացավ խորամանկ քաղաքականությամբ Թուրքիան հեռու պահել և ուղղակի պատերազմի մեջ չմտնել։

Ներքին դժգոհությունները, այնուամենայնիվ, ավելանում էին. աճում էր ընդդի-

Քրդերի հարցը։ Քեմալն իր մենատիրությունը բռնի ուժով էր պարտադրում թուրք ժողովրդին և ոչ թուրք փոքրամասնությանը, իսկ այդ փոքրամասնություններից էին քրդերը։ Աթաթուրքը կարիք ուներ քրդերի վստահությունը չափելու, որպեսզի կարողանար վերացնել Սևրի պայմանագրով նախատեսված Ինքնավար Քրդստանի հարցը։ Նա այստեղ էլ հաջողություն ունեցավ։ Լոզանի պայմանագրում խոսք չկար Քրդստանի կամ քրդերի մասին։ Քեմալի հետ գործակցող քրդերը զոհ էին գնացել նրա քաղաքականությանը։

Քեմալը դրեց «Թուրքիան՝ թուրքերի համար» գաղափարի հիմքը։ Այս նպատակի իրագործման ճանապարհին ճնշման, հալածանքի ու խտրականության ենթարկվեցին նաև քրդերը, որոնք ժամանակին թուրքերից չէին տարբերվում և «լեռնային թուրքեր» էին կոչվում։ Քրդերի մի մասը ծուլվեց թուրքերի մեջ, իսկ մի մասն էլ պահեց իր ազգային նկարագիրը ու պայքարեց իր ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի համար։

Այսպես, Թուրքիայի արևելյան շրջաններում ցրված բուրդ ցեղախմբերը ժամանակ առ ժամանակ ապստամբեցին, բայց միշտ էլ ճգնվեցին թուրքական իշխանությունների կողմից։

Նոր օրերի Թուրքիան։ Սոցիալական ու տնտեսական դժվարությունների տեսակետից շատ բան չի փոխվել Թուրքիայում։ Ջարգացել է ժողովրդի քաղաքական միտքը և դրա հետ նաև լավ ապրելու, երկրի իշխանության մեջ իր խոսքն ունենալու պահանջը։ 1950թ. ի վեր հաճախ փոխվել են իշխանություններն ու իշխող կուսակցությունները, բայց տևականորեն չարունակվել են տնտեսական տագնապը, ուսանողների և զանազան քաղաքական խմբակցությունների դժգոհությունները, ահաբեկչությունն ու անապահովությունը և թմրանյութերի մաքսանենգությունը։ Բացահայտված է նաև, որ թուրքական իշխանությունները համագործակցել են հանցագործ խմբերի և կազմակերպությունների հետ՝ այլախոհներին ոչնչացնելու և քրդական հարցը ճնշելու նպատակով։

Քրդերի և թուրք այլախոհների դեմ կատարված բռնարարքների պատճառով միջազգային հասարակայնությունը շարունակաբար քննադատում է Թուրքիայի իշխանություններին՝ մարդու իրավունքների ոտնահարումների ամենավատ համբավն ունենալու համար։ Այս հանգամանքը խանգարում է նաև Թուրքիային եվրոպական համայնքին անդամակցելու։

3

ԹՈՒՐԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՄՐԱՊՆԴԵԼ ԵՆ ՆՐԱ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՐՔԸ

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո։ Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայի հարաբերությունները խորհրդային Միության հետ առերևույթ բարեկամական են եղել։ Թուրքիան կարողացավ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով հայկական հողերը յուրացնել և, ունենալով նաև ռուսների

Թուրք զինուորը հետանում է
Կիպրոսում թուրքական
ռումբերից այրվող դպրոցի
շենքից:

որոշ պատճառներով սովետա-թուրքական հարաբերությունները դրական
զարգացում ստացան: Այդ պատճառներից մեկը Թուրքիայում տարածված այն

Կիպրոսի Մելգոնյան
վարժարանը ունեցածն է:

հրդային Միությանը սահմանակից լինելը, ինչպես նաև թուրքական իշխանու-
թյունների հակակոմունիստական դիրքորոշումը ռազմավարական մեծ

պաշտպանությունը Լոզանի խորհրդաժողովում,
հայկական պահանջներն ամբողջությամբ մեր-
ժել: Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբնական
շրջանում խորհրդային Միությունը չփորձեց կոմ-
կասյան իր սահմաններն ընդլայնելու համար
Թուրքիայի դեմ պատերազմական գործողու-
թյունների դիմել: Պատերազմի վերջին շրջանում
էր միայն, որ նախկին «բարեկամությունը»
խզվեց, և խորհրդային Միությունը մի շարք պա-
հանջներ ներկայացրեց Թուրքիային, որոնց
թվում՝ նաև Կարսի և Արդահանի վերադարձը և
նեղուցների վրա խորհրդային հենակետեր
տեղադրելու իրավունքը:

Պատերազմի ավարտին ավելի շեշտվեց
Թուրքիայի արևմտյան կողմնորոշումը, և Թուր-
քիան ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի հովանա-
վորության տակ մտավ: Նախ՝ Ազգերի լիգային,
հետո՝ ՄԱԿ-ին անդամակցելով և, վերջապես,
Եվրոպական պետությունների հետ համաձայնու-
թյան գալով՝ Թուրքիան միացավ Արևմուտքի
հակախորհրդային բլոկին: Այս դրությունը շարու-
նակվեց մինչև 1960-ական թվականները, երբ
որոշ պատճառներով սովետա-թուրքական հարաբերությունները դրական
զարգացում ստացան: Այդ պատճառներից մեկը Թուրքիայում տարածված այն
համոզումն էր, թե ԱՄՆ-ի ազդեցության ոլորտից
դուրս պիտի գալ և ուրույն արտաքին քաղաքա-
կանություն վարել: Բացի այդ, մեղմացել էր
«սառը» պատերազմը, և Արևմուտքը բարեկամա-
կան հարաբերություններ էր փնտրում խորհրդա-
յին Միության հետ: Ավելին, հակառակ ԱՄՆ-ի՝
ԽՍՀՄ-ը պաշտպանել էր Թուրքիայի քաղաքա-
կանությունը Կիպրոսում: 1974թ. արդեն Թուր-
քիայի հարաբերությունները խորհրդային պե-
տության հետ բարեկամական էին, և Թուրքիան
400 մլն. դոլարի տնտեսական օգնություն էր
ստանում նրանից:

Թուրքիայի ստացած օգնություն-
ները: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո խիստ
չափերի հասան «սառը» պատերազմը և
սովետա-ամերիկյան հակամարտությունները:
Այդ իրականության մեջ Թուրքիայի աշխարհա-
քաղաքական դիրքը Միջին արևելքում և խոր-

կարևորություն տվին Թուրքիային:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո
ԱՄՆ-ի օգնությունը Թուրքիային ռազ-
մական բնույթ ստացավ: Պատճառը
խորհրդային Միության վտանգն էր և
նեղուցների հարցը: ԱՄՆ-ի կողմից հո-
վանավորվելու նպատակով նախագահ
Իմոնյուն ավելի սև գույներով ներկայա-
ցրեց խորհրդային վտանգը: 1947թ. ԱՄՆ-
ի Կոնգրեսը նախագահ Տրումենի
առաջարկով որոշեց ԽՍՀՄ-ի և կոմու-
նիզմի վտանգի առաջն առնելու համար
հզորացնել Թուրքիան և Հունաստանը:
Հաջորդ տարում Կոնգրեսը վավերա-
ցրեց 10 մլն. դոլարի վարկ՝ Թուրքիայի տնտեսական ծրագրերի համար:

ԱՄՆ-ի առաջարկով 1949թ. ապրիլին կազմակերպվեց հյուսիս-ատլանտյան
դաշինքը՝ ՆԱՏՕ-ն: Թուրքական քարոզչական մեքենան ԱՄՆ-ին համոզեց, որ
Թուրքիայի մասնակցությունն այդ կազմակերպությանը շատ կարևոր է: Այդ
ժամանակ սկսվեց կորեական պատերազմը, և Թուրքիայի Հանրապետության
նախագահ Մենդերեսը, առիթն օգտագործելով, հայտարարեց, թե 4 500 զինվոր
պիտի ուղարկի Հարավային Կորեային օգնության: Նման դիվանագիտական
խաղերով, ի վերջո, Թուրքիան կարողացավ 1952թ. պաշտոնապես անդամակցել
ՆԱՏՕ-ին և մեծ օգնություն ստանալով՝ արդիական զենքերով զինել իր
բանակը: Սակայն Թուրքիան իր վրա դրված պարտականությունները չէր
կատարում, թերաճում էր արգելել օփիումի մշակումն ու արտահանումը
Եվրոպա և Ամերիկա: Ավելին, հակառակ ԱՄՆ-ի ցանկության, Թուրքիան
հարձակում գործեց Կիպրոսի վրա: Այս բոլորով հանդերձ, իր տված զինվորական
օգնության առիթով ԱՄՆ-ը միջամտում էր Թուրքիայի ներքին հարցերին և իր
բազաններն էր կառուցում Սև ծովի ափերին:

Թուրքիան շարունակում է ԱՄՆ-ի հավատարիմ դաշնակիցը համարվել և
նյութական մեծ օգնություն է ստանում նրանից: Վերջին տարիներին Թուրքիան
ԱՄՆ-ից ստացել է տարեկան 500-600 մլն. դոլար:

ՆԱՏՕ-ի նիստերից մեկում

4

ՊԱՆԹՈՒՐԵԻԶՄԸ ԻՇԽԱՌԻՄ Է ԹՈՒՐԲԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Թուրքիայի Հանրապետությունն ամրակայվեց, Թուրքիան կայուն երկիր
դարձավ ու գրավիչ՝ եվրոպական և ամերիկյան դրամատիրական ընկերություն-
ների համար: Լոզանի պայմանագիրը ստորագրող պետություններն ավելի
հետաքրքրվեցին Թուրքիայի իշխանություններից շինարարական, գործարա-
նային կամ հանքային մենաշնորհներ ստանալու, քան Լոզանի պայմանագրի
գործադրումը պահանջելու:

[illegible]

Մուստաֆա Բենալի («Թուրքիան՝ թուրքերի համար» նշանաբանը քաղաքական ուղեգիծ էր և արտահայտվում էր բացեփաց: 1930թ. օգոստոսի 31-ին թուրքական «Միլլիեթ» թերթը վարչապետ Իսմեթ Ինոնյուի անունից հայտարարում էր. «Այս երկրում միայն թուրք ժողովուրդն է, որ ազգային իրավունքներ ունի, ո՛չ մի այլ տարր չի կարող այդ իրավունքներն ունենալ»: Նույն թերթի սեպտեմբերի 30-ի համարում լույս էր տեսնում արդարադատության նախարարի հայտարարությունը. «Թուրքը միակ տերն է այս երկրի: Նրանք, ովքեր թուրք ազգին չեն պատկանում, միայն մեկ իրավունք ունեն՝ իրավունք ծառաներ և ստրուկներ լինելու»: Այս հայտարարություններին հաջորդեցին գործնական քայլեր: Փոքրամասնությունների համար սահմանվեցին հավելյալ տուրքերի խտրական օրենքներ: Ճնշումների և սահմանափակումների ենթարկվեցին հայոց եկեղեցիներն ու դպրոցները, դիտավորյալ ավերվեցին հայ մշակույթի կոթողները:

228

Թուրքիայում պանթուրքական զգացումները երբեք չեն մարել, միայն ժամանակ առ ժամանակ նոր թափ են ստացել ու ավելի բացահայտ են դարձել: 1981թ. զինվորականների պետական հեղաշրջումից հետո կրկին բացահայտվեցին այդ զգացումները: Մամուլը լցվեց ցեղապաշտական, փոքրամասնությունների, մանավանդ հայերի դեմ ուղղված արտահայտություններով, որոնցից ամենից մեղմը հայերից պահանջում էր թողնել ու հեռանալ Թուրքիայից: Այս ժամանակաշրջանում էր, որ Կ. Պոլսից դուրս ապրող հայերը, խիստ հալածանքների ենթարկվելով, պարտադրվեցին կամ հեռանալ երկրից, կամ Կ. Պոլիս տեղափոխվել: Իհարկե, այդքան էլ ապահով չէր Կ. Պոլիսը, քանի որ ոստիկանությունը մերժում էր պաշտպանել շարունակական հարձակումների ենթակա

4. Պոլսի հայությունը:

1986թ. դեկտեմբերին Մեսրոպ եպիսկոպոս Մուրաֆյանը 4. Պոլսի քրեական դատարաններից մեկում դատապարտվեց թուրքիայի պատմական կոթողների պահպանման օրենքը խախտելու համար: Նրա հանցանքը պատրիարքարանի պատշգամբը անձրևներից պաշտպանելու նպատակով կարապատելն էր: Դարձյալ 1986թ. դատապարտվեց «Բրիտանիկա» հանրագիտարանի թուրքական հրատարակության պատասխանատուն: Նա մի հոդված էր թույլ տվել, ուր խոսվում էր XI դարում Անատոլիայի հարավում գտնվող հայկական մի թագավորության մասին:

Խտրականության և ճնշումների քաղաքականությունը փոքրամասնությունների դեմ շարունակվում է: Ծիշտ է, հայերը կարողացել են 4. Պոլսում անձնական հանգիստ կյանք ստեղծել, բայց ազգային մշակութային հավաքական կյանքում՝ դպրոց, եկեղեցի, հայ լեզու, հայեցի դաստիարակություն, զգալի է այդ քաղաքականության առկայությունը:

Թուրքական կառավարության մոտ, ինչպես նաև աշխարհի առջև, Թուրքիայի հայ համայնքի միակ պաշտոնական ներկայացուցիչը, միակ խոսնակը 4. Պոլսո պատրիարքն է: 1961-1991թթ. այս դերը ստանձնել էր Շնորհք արք. Գալուստյանը: Նա բազմիցս դիմումներ հղեց կառավարությանը, զանազան առիթներով նաև օտար պետություններին դիմեց ու նրանց ներկայացրեց հայության իրավիճակի պատկերը: Նման մի առիթ ներկայացավ 1974 թ., երբ ամերիկյան մի պատվիրակություն պատրիարքին այցելեց: Այդ օրերին ամերիկյան կառավարության համար կարևոր հարց էր Թուրքիայի հարձակումը Կիպրոսի վրա: Հայ դատի հանձնախումբը մեծ աշխատանք էր տարել՝ ԱՄՆ-ի ուշադրությունը Թուրքիայի հայ համայնքի տխուր իրավիճակի վրա հրավիրելու: Շնորհք պատրիարքը ամերիկյան պատվիրակությանը մի գրավոր զեկույց ներկայացրեց որբանոցների, դպրոցների ու եկեղեցիների խեղճ վիճակի մասին նշելով, որ կառավարությունը չի արտոնում դրանք նորոգել կամ նոր շենքեր կառուցել: Զեկույցը խոսում էր ծանր տուրքերի մասին, որ կառավարությունը պահանջում էր հայկական հիվանդանոցից և մերժում էր վճարել խոստացած նյութական օգնությունը, որպեսզի այդ հաստատությունը կարողանա գոյատևել: Բողոքում էր, որ կառավարությունը ինքնության թղթերում ջնջել է «հայ» անունը, որ պիտի հատկանշեր անհատի ազգությունը: ԱՄՆ-ն անտեսեց այդ փաստաթուղթը: Նույնիսկ Հենրի Քիսինջերի (ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար) գրասենյակը ուրացավ բողոքագրի գոյությունը: Ամերիկյան արտաքին քաղաքականությունը արդեն բացահայտ կերպով Թուրքիայի օգտին էր գործում:

Համաթուրքական գաղափարախոսությունն իր արտահայտությունը գտավ 1988 թ. Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում. մեկ անգամ ևս երևան եկավ Թուրքիայի դիրքը Հայկական հարցի նկատմամբ: Հանրապետական Թուրքիայի իշխանությունները շարունակական ճնշումներով ու հալածանքներով փորձում են ոչնչացնել հայկական փոքրամասնությունը, որ աննշան տարր է երկրի բնակչության համեմատ, փորձում են Թուրքիայի քարտեզներից վերացնել հայ անունը: Նրանք աշխարհի առջև ուրանում են հայկական ցեղասպանության իրողությունը և ժխտում են հայկական պահանջները: Նրանք հենվում են զանազան պետությունների, մանավանդ ԱՄՆ-ի թուրքամետ քաղաքականության վրա: Հայաստանի կառավարության և հայ քաղաքական կուսակցությունների, մանավանդ Սփյուռքում գործող Հայ դատի հանձնախմբի խնդիրն է դիմակայել Թուրքիայի անդդվելի կեցվածքին:

ՀԱՐՅԵՐ

1. Ի՞նչ պայմաններում Մուստաֆա Քեմալը կարողացավ Թուրքիայում ազգային շարժում ստեղծել:
2. Ինչո՞ւ հնարավոր չեղավ գործադրել Սևրի պայմանագիրը:
3. Իսմեթ Ինոնյուն Լոզանի կոնֆերանսում ի՞նչ տվյալների վրա էր հիմնել ազգայնական Թուրքիայի կեցվածքը Հայկական հարցի նկատմամբ:
4. Ձեր կարծիքով, քրդերը, որ չէին տարբերվում թուրքերից և նույնիսկ «լեռնային թուրքեր» էին կոչվում, ինչո՞ւ ազատագրական պայքար սկսեցին և Թուրքիայի փոքրամասնությունների շարքում դասվեցին:
5. Թուրքական կառավարություններն ի՞նչ միջոցներով են փորձում այլախոհներին վերացնել և քրդական հարցը լուծել: Այդ գործելակերպն ինչպիսի՞ ազդեցություն ունի թուրքական կառավարության վարկի վրա:
6. Ռազմավարական տեսակետից Թուրքիան ինչո՞ւ է կարևոր ԱՄՆ-ի համար:
7. Թուրքիան ինչո՞ւ և ինչպե՞ս անդամակցեց ՆԱՏՕ-ին:
8. Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում պանթուրքիզմը Թուրքիայում ի՞նչ արտահայտություն գտավ:
9. Ինչպիսի՞ն է հայերի անձնական և համայնքային կյանքը Թուրքիայում:
10. 4. Պոլսի պատրիարքի ամերիկյան պատվիրակությանը ներկայացրած զեկույցը ի՞նչ հարցեր էր արժարժում:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Այս դասանյութում ծանոթացաք Մուստաֆա Քեմալի գործունեությանը: Ձեր գիտելիքներն ի մի բերելով՝ պատրաստեք ծեր ծանաչած Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի պաշտոնական թղթածրարը:

Այս աշխատանքը կարող եք կատարել խմբերի բաժանվելով: Յուրաքանչյուր խումբ կվերցնի մեկ թեմա և մի պարբերություն կպատրաստի այդ թեմայով: Թեմաները կարող են լինել.

- ա. Աթաթուրքի համառոտ կենսագրությունը (հանրագիտարաններից).
- բ. Աթաթուրքի ստեղծած ազգայնական շարժումը.
- գ. Աթաթուրքը և Հայաստանը (այս դասագրքի նախկին դասանյութերի հիման վրա).
- դ. Աթաթուրքի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

2. Այս դասանյութում համառոտ խոսեցինք քրդական հարցի մասին: Քրդական հարցը կարևոր է մեզ համար, քանի որ քրդերի պահանջած հայրենիքի մի կարևոր մասը հայապատկան հողերն են: Ուրեմն, փորձենք ավելի խորը

ժանոթանալ այդ հարցին: Խմբային աշխատանքով կամ անհատաբար ուսումնասիրենք քրդական հարցը: Դասագրքից բացի օգտվենք հանրագիտարաններից՝ քրդերի մասին տեղեկություն քաղելու համար, պրպտենք նաև ժամանակակից մամուլը՝ նոր իրադարձություններին տեղյակ լինելու համար: Ապա պատրաստենք ձեր զեկույցը:

3. Այս դասագրքում բազմիցս արծարծվել ու հիշվել է պանթուրանիզմ կամ պանթուրքիզմ հասկացությունը՝ որպես գաղափարախոսություն, որպես քաղաքականություն, որպես հիմք ու սկզբունք Թուրքիայի ներքին ու արտաքին հարաբերությունների և, վերջապես, որպես առաջնորդող հասկացություն երկրի ղեկավարման գործում:

Դասարանում խմբերի բաժանվելով, խմբային աշխատանքով դասագրքի օգնությամբ փորձենք վեր հանել և արձանագրել այդ թեմայի շուրջ բոլոր նշումները: Իհարկե, ամենից հաջողը կլինի այն խումբը, որը կկարողանա ավելի մեծ թվով կետեր գտնել ու արձանագրել:

Քարտեզ քիվ¹¹։ Տեսնում ենք, թե ինչպես է օգտագործված հողորդային Միության սահմանի վրա գտնվող ռազմավարական մեծ կարևորություն ունեցող թուրքիան՝ հողորդային Միության դեմ։

Գորբաչովի վարած վերակառուցման քաղաքականությունը զուգորդված էր խորհրդային Միության գոյությունը պահպանելու և Կենտրոնի հսկողությունը չկորցնելու նրա նպատակին: Այնուամենայնիվ նրա թույլատրած համեմատական ազատության պայմաններում էր, որ բացահայտվեցին Հայաստանի կենսոլորտի ահավոր վիճակը, սոցիալական ու տնտեսական դժվարին հարցերը և Ղարաբաղում տեղի ունեցող բռնությունների առաջացրած դժգոհությունները: Այդ դժգոհությունները շուտով ազգային շարժման վերածվեցին ու կլանեցին ամբողջ Հայաստանն ու Ղարաբաղը:

*Մեծամորի արտմային
էլեկտրակայանը
աշխարհային պահին*

Սփյուռքի արձագանքը. Կենսոլորտ: Հայաստանից Սփյուռք հասնող կցկտուր լուրերը վաղուց էին խոսում երկրի ապականված կենսոլորտի մասին: 1986 թ. Չեռնոբիլի դեպքից հետո սփյուռքահայությունն ավելի զգայուն դարձավ: Մամուլը ներկայացրեց Հայաստանի բուսական և կենդանական աշխարհի տխուր պատկերը: 1987թ. մարտի 31-ին Հայաստանի 350 մտավորականների՝ Գորբաչովին հղած նամակը, որ հրատարակվեց Սփյուռքում, պարզում էր մի սոսկալի իրողություն՝ Հայաստանի ամբողջ օդավազանի, հողի ու ջրերի թունավորման, կանաչ գոտիների ոչնչացման, քիմիական շողարձակումի և քաղցկեղով հիվանդների, սրտի կաթվածով մահացողների, հոգեկան հիվանդների, բնածին արատներով ծնվող կամ մահածին երեխաների ահռելի տոկոսները: «Կենսաբանական եղեռն» էր տեղի ունենում Հայաստանում: Ու Սփյուռքի գիտակից ու հանձնառու տարրը ոտքի ելավ ու հնչեցրեց

Յույց Ման-Ֆրանցիսկոյի խորհրդային
հյուպարոսարանի առջև

Ջորակցության ցույց Ավստրալիայի Սիդնեյ
քաղաքում

23-ի որոշումը՝ մերժել սահմանային որևէ փոփոխություն, անսպասելի էր։ Այդ
առիթով ՀՀԴ բյուրոն մի հայտարարությամբ դատապարտեց խորհրդային
Միության ղեկավարության կողմնորոշումը և իր գորակցությունը հայտնեց

«Թայլ» շաբաթաթերթը հաղորդում է
Նյու Յորքի հայկա-կան ցույցի մասին

ահագանգը։

Հայաստանի ապականված կենսո-
լորտը վտանգում էր ժողովրդի գոյու-
թյունը։

Սփյուռքի արձագանքը. Ղա-
րաբաղյան պահանջատիրու-
թյուն։ Սփյուռքը արագ ծայնակեց
Հայաստանում սկսված բողոքներին ու
ցույցերին։ Լեռնային Ղարաբաղը Հա-
յաստանին միացնելու վերաբերյալ
ԼՂԻՄ Մարզխորհրդի 1988 թ. փետրվա-
րի 20-ի որոշումը մեծ ոգևորությամբ
ընդունվեց Սփյուռքում։ Ջորակցության
բազմամարդ ցույցեր կազմա-
կերպվեցին և Երևանի ցուցա-
րարների օրինակով հնչեցին
«Ղարաբաղը մերն է», «Արցախ»,
«Միացում» և «Պայքար, պայքար
մինչև հաղթանակ» կարգախոս-
ները։ Դիմումներ հղվեցին Գոր-
բաչովին։ Սկզբնական շրջանում
սփյուռքահայությունը էլ համոզ-
ված էր, որ գորբաչովյան քաղա-
քական ուղեգիծը Ղարաբաղի
հարցի խաղաղ լուծմանը կնպաս-
տի։

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի
նախագահության 1988թ. մարտի
23-ի որոշումը՝ մերժել սահմանային որևէ փոփոխություն, անսպասելի էր։ Այդ
առիթով ՀՀԴ բյուրոն մի հայտարարությամբ դատապարտեց խորհրդային
Միության ղեկավարության կողմնորոշումը և իր գորակցությունը հայտնեց
Ղարաբաղում և Հայաստանում պայքարի
ելած հայ ժողովրդին։ Կալիֆոռնիայի հա-
յազգի նահանգապետ Ջորջ Դոքսեյանն
էլ իր հերթին ուղղակի Գորբաչովին հղած
նամակով իր հուսախաբությունը էր
արտահայտում այդ որոշման վերաբեր-
յալ։

Բացի բողոքից ու գորակցությունից,
բացի նյութական օգնությունից, Սփյուռքը
դարձավ Ղարաբաղյան շարժման լրատ-
վական խողովակն ու ազատագրական
պայքարի մեջ մտած իր քույրերի ու
եղբայրների խոսնակը։ Պետք էր հակա-

զդել այն առատ ապատեղեկատվությանը կամ հակահայ քարոզչությանը, որ
այս հարցի վերաբերյալ սփռվում էր Մոսկվայից ու Անկարայից։ Սփյուռքն իր
կառույցներով գործի լծվեց՝ նպաստավոր հասարակական կարծիք ստեղծելու
և արևմտյան պետություններին միջամտության մղելու։ Պետք էր համոզել
նրանց, որ հակառակ տարված քարոզչության, Արցախի հարցը Ադրբեջանի
ներքին հարցը չէ, այլ ստալինյան ազգամիջյան սխալ քաղաքականության
արտահայտությունը, բռնաբարումը մի ճնշված ժողովրդի ինքնորոշման
իրավունքի, որ պիտի սրբագրվի։ Ղարաբաղի հարցի նկատմամբ տարօրինակ
դիրք էր բռնել ԱՄՆ-ի կառավարությունը։ Թուրքական քարոզչության ազդե-
ցությամբ և խորհրդային Միության հետ ձևավորվող իր հարաբերությունները
չվտանգելու մտահոգությամբ, նա Ղարաբաղի շարժումը ազգամիջյան խլրտում
էր պիտակել ու չէր ուզում միջամտել։ Ամե-
րիկահայ կազմակերպությունների ջան-
քերի շնորհիվ Կոնգրեսում արժարժեք
Ղարաբաղի հարցը և նպաստավոր բանաձև
վավերացվեց։ Եվրախորհրդարանը ևս
քննության առավ Ղարաբաղի հարցը և
դատապարտեց Ադրբեջանի գործելա-
կերպը։ Սփյուռքահայ քաղաքական կազ-
մակերպությունները գործի էին անցել՝
Ղարաբաղի հարցի փաստագրությունը
միջազգային քաղաքական դեմքերին ու
կազմակերպություններին հասցնելու
նպատակով։ Սփյուռքահայության այս
արագ ու կազմակերպված գորակցությունը
վստահություններ չեղեց Հայաստանի ու
Ղարաբաղի ժողովրդին։

Ղարաբաղյան շարժման և Հայաստանի
երկրաշարժի հարցերում Սփյուռք-հայ-
րենիք կապերը մեծնշանակություն
ունեցան։ Բացի Ղարաբաղյան պայքարին
ու երկրաշարժի աղետյալներին հասցված
նյութական ու բարոյական օժանդակու-
թյունից, այդ կապը դարձավ մի տեսակ
կամուրջ՝ գաղափարների և ազգային
ապագա հեռանկարների փոխանակման
ուղղությամբ։ Հայաստանի դռները բացվել
էին սփյուռքահայ բոլոր գործող ուժերի
առջև՝ նույնիսկ՝ հակահամայնավարների։
Բայց կարևոր էր նաև այն իրողությունը, որ
70 տարիներից հետո այս երկու հատված-
ները միմյանց գտան անճանաչելի։ Տարիներ են պետք, որ այս հատվածների
մոտեցումը (բայց դեռ ոչ նույնացումը) իրագործվի, և «Մեկ ազգ, մեկ հայրենիք»
նշանաբանը իրականությանը մոտենա։

Գրչուկ, քրտիկերով, աղյուսով
հայրենիք կկերպվի

Հայաստանում ծայր առած
բազմամարդ ցույցերից

Հայաստանի Ազգային բանակի շքերթը

համարում էր շրջադարձային Հայկական հարցի պատմության մեջ և «Դեպի երկիր» կարգախոսով վերանորոգում էր իր պարտավորությունը հայ ժողովրդի գերագույն նպատակների իրագործման պայքարում: Որդեգրելով «Միացյալ և մեկ հայրենիք, միացյալ և մեկ հայություն» կարգախոսը՝ դաշնակցությունը աշխատանքի անցավ՝ Հայաստանում իր հիմքերը վերահաստատելու համար:

Սփյուռքի դաշնակցական մամուլն իր էջերը լայնորեն բացել էր «Ղարաբաղ կոմիտեի» և ապա՝ Հայոց Համազգային Շարժման առջև: Բայց գոյություն ունեին մտածելակերպի ու նպատակների սկզբունքային տարբերություններ, որոնք հենց սկզբից ցույց տվեցին ՀՀ-ի իրական դեմքը: Եթե իր ստեղծած ուժեղ տնտեսական լծակները չլինեին, ՀՀ-ն չէր կարող իշխանության գլուխ մնալ ամբողջ ութ տարի և Հայաստանը տնտեսական, սոցիալական ու բարոյական անկումի դռանը հասցնել:

2

ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ՝ ՄԻ ՆՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Փոխվել էր ժողովրդի մտայնությունը: Չկար այլևս անսակարկ հավատարմությունն ու հավատքը դեպի համայնավար իշխանությունը: 1988թ. մայիսի

Մատթին Լախազահ Լևոն Տեր-Պետրոսյան

28-ին Հայաստանի անկախության 70-ամյակի ինքնաբերական տոնակատարությունն անկյունադարձային դեպք էր Երևանում: Իսկ 1988թ. նոյեմբերի 22-ին Հայաստանի կոմունիստական իշխանությունը, ժողովրդի ճնշման տակ և իշխանություն-ժողովուրդ բարձրացող պատմեջը քանդելու համար, առաջին անգամը լինելով, պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը:

Մի նոր իշխող կուսակցություն: ՀՀ-ն չկարողացավ ոչ ներքին և ոչ արտաքին հաստատուն քաղաքականություն որդեգրել, որովհետև հավատում էր, թե փոխվել է պատմական իրավիճակը, և Հայաստանը իր ներկա տարածքային վիճակով կարող է խաղաղ ու համերաշխ ապրել իր հարևանների հետ: Նրա ղեկավարները հայտարարում էին, թե

«չկան հավերժական թշնամիներ, չկան հավերժական բարեկամներ»:

Հայոց Համազգային Շարժումը համազգային, հյամահայկական շարժման չվերածվեց, ինչպես նախատեսել էին հիմնադիրները, այլ Հայաստանում գործող մի նոր կուսակցություն դարձավ: Գոյություն ուներ նաև ներքին անհամաձայնություն և գործելակերպի ու նպատակների տարբերություն ՀՀ ղեկավարության մեջ, մանավանդ Ղարաբաղի հարցում: Այս ճեղքվածությունը ավելի դրսևորվեց նորանկախ Հայաստանի 1991 թ. հոկտեմբերի առաջին նախագահական ընտրությունների ընթացքում:

Պայքար դաշնակցության դեմ: Անկախ Հայաստանի ՀՀ-ական իշխանությունն իր մենաշնորհի դեմ հակառակորդ ուժ համարեց ընդդիմադիր կուսակցություններից կազմված «Ազգային դաշինքը» ու հատկապես դաշնակցությանը և խոչընդոտեց նրա գործունեությանը Հայաստանում: 1992թ. հունիսի 29-ին, երբ 73 տարի հետո դարձյալ Հայաստանում դաշնակցության ընդհանուր ժողովի բացումն էր կատարվում, նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հեռուստացույցով ելույթ ունեցավ և, դաշնակցության հասցեին հանիրավի ամբաստանություններ անելով, հրահանգեց բյուրոյի ներկայացուցիչ Հրայր Մարությանին՝ իբրև Հայաստանի համար վտանգավոր անձի, Հայաստանը թողնել: Այսպիսով, ավելորդ ընդհարումների և անհանգստությունների առիթ չտալու համար Մարությանը դուրս եկավ երկրից, իսկ ընդհանուր ժողովը ցրվեց՝ դեռ չսկսված: Այս քայլը հարված էր՝ ուղղված Հայաստանում ժողովրդավարական կարգեր հաստատելու ճիգերին:

Դաշնակցության դեմ պայքարը դրանով չվերջացավ: 1994թ. դեկտեմբերի 28-ին նախագահի հռչակագրով կասեցվեց դաշնակցության գործունեությունը Հայաստանում: Փակվեցին կուսակցության թերթերը, գրավվեցին կամ փչացվեց նրա ամշարժ և շարժական գույքը, կատարվեցին խուզարկություններ, ձերբակալություններ: Ձերբակալվածների մեջ էր Հրանտ Մարգարյանը, որը մեծ դեր էր ունեցել Ղարաբաղի պաշտպանության կազմակերպման գործում: Մի քանի ամիս հետո որպես «հայրենիքի դավաճան» ձերբակալվեց նաև բյուրոյի անդամ Վահան Հովհաննիսյանը:

«Ժողովուրդը պաշտպանում է մեր գաղափարները», - ասում է հայրենիքից արտաքսված Հրայր Մարությանը

3

ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԻՆ ՀԱՆԳԵՑՆՈՂ ԱՁԴԱԿՆԵՐ

Հայաստանի ՀՀ-ական վարչակազմն իր դիքերը պահելու համար չէր խորշում ոչ մի միջոցից: Օրեցօր հարստանում էր բնակչության այդ չնչին տոկոսը, իսկ ժողովուրդը ավելի ու ավելի էր աղքատության մատնվում:

Թուրքիայի հետ հարաբերությունն՝ ամեն գնով: Թուրքիայի կեց-վացքը Հայաստանի ու Հայկական հարցի նկատմամբ փոփոխություն չէր կրել ամենևին ու դրսևորվում էր ամեն առիթով: Օրինակ, եթե Հայաստանի երկրաշարժի աղետյալներին օգնություն բերող օդանավերը Թուրքիայի օդային սահմանով էին անցնում, կառավարությունը կա՛մ վերադարձնում, կա՛մ իջեցնում էր ու մանրամասն խուզարկում՝ պատրվակելով, թե սփյուռքահայու-թյունը զենք է ուղարկում Հայաստան՝ Ադրբեջանի դեմ օգտագործելու համար:

Հայաստանի ՀՀ-ական իշխանությունը չզգաց կամ չուզեց տեսնել թուրքերի այս տևականորեն անփոփոխ կեցվածքը ու Թուրքիայի վրայով դրսի աշխարհի հետ կապվելու փուլթով Թուրքիայի հետ տնտեսական հարա-բերությունների մեջ մտավ: Հաշիվները սխալ դուրս եկան: Նախագահ Տեր-Պետրոսյանը պաշտոնից հեռացրեց արտաքին գործոց նախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանին, որը բանակցությունների ընթացքում ազգային քաղաքա-կանություն էր տարել (Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտու-թյանն էր ակնարկել և թուրքերին «վիրավորել»): Նախագահը նոր նշանակվումով և «ճկուն» քաղաքականությամբ, առանց անցյալը հիշելու, դարձյալ մոտեցավ թուրքերին: Արդյունքը՝ ոչինչ:

Թուրքիան չփոխեց իր դիրքորոշումը: Նախագահ Թուրգուլ Օզալը Միջին Ասիայի հանրապետություններ կատարած իր այցելությունների ընթացքում (ապրիլ, 1993թ.) հայտարարել էր, թե Թուրքիան չպիտի վախենա ռազմական միջամտություն կատարելուց և պատրաստ է ատամ ցույց տալ հայերին: Դրանից առաջ Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Ռեմիթը հայտարարում էր, որ պետք է ամեն գնով ապահովել Թուրքիայի և Ադրբեջանի հաղթանակը:

ՀՀ իշխանությունը քաղաքականություն էր տանում Հայոց ցեղասպանու-թյունն իր քաղաքական իմաստից զրկելու, և դա Թուրքիայի հետ բարի դրացիություն խաղալու սիրույն: Եղեռնի 80-ամյակի առթիվ Երևանում տեղի ունեցած գիտաժողովում ՀՀ նախագահի կատարած արտահայտություններն այդ նպատակն էին հետապնդում:

Սփյուռք-հայրենիք հարաբերությունները: Անկախության առթած ոգևորությունն արդեն սառել էր սփյուռքահայության մեջ: Գործարար մարդիկ, որոնք եռանդով ու գումարներով Հայաստան էին եկել՝ գործ սկսելու, հանդիպել էին կառավարության ստեղծած դժվարություններին, օրենքի չգոյությանն ու կլանայնության տիրապետությանը: Կառավարությունը պարզապես քաջալերում էր սփյուռքահայությանը նվիրատվություն կատարել, դրամ ուղարկել Հայաստան և այլևս խորհուրդներ չտալ ու չհետաքրքրվել, թե ինչի է այն ծառայելու:

Մյուս կողմից, Տեր-Պետրոսյանի վարչախումբը մեծ աշխատանք էր տանում՝ Սփյուռքում ևս հետևողներ որսալու: Այս աշխատանքում դժբախտաբար կարևոր դեր էին խաղում Հայաստանի դեսպանատներն ու հյուպատոսարանները: Համայնավարներից ընդօրինակած քաղաքականությամբ՝ անկախ Հայաս-տանի Հանրապետության նախագահին հաջողվել էր Սփյուռքը բաժանել երկու հատվածների՝ Հայաստանի իշխանության համակիրների, որոնք հայաստա-նասեր էին կոչվում, և քննադատողների, որոնք Հայաստանի պետականության դեմ էին պիտակվում:

Նախագահի ընտրությունները (1996թ.): Լ. Տեր-Պետրոսյանի ներ-քին քաղաքականությունը, տնտեսության վատթարացումն ու ժողովրդավարու-թյան հետընթացը երկրում վարկաբեկել էին իշխանություններին: Մինչդեռ նախագահն ինքնավստահությամբ իր վերընտրությանն էր սպասում: ՀՀ-ական վարչախումբը հավատացած էր, որ կարողացել է երկրում այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որ ժողովուրդը որևէ այլընտրանք չունենա և բնականորեն ու դյուրությամբ վերընտրի Տեր-Պետրոսյանին: Արդեն նրա ընտրապայքարի կարևոր թեման սպառնալիք էր ժողովրդին, որ եթե իշխանությունը փոխվի, ապա ժողովուրդը կտուժի, և Հայաստանը ավելի վատ վիճակի կմատնվի: Հակառակ այս քարոզչության, ժողովրդականություն էր վայելում Ազգային ժողովրդավա-րական միության (ԱԺՄ) ղեկավար, նախկին ՀՀ-ական, նախկին վարչապետ ու զինվորական նախարար Վազգեն Մանուկյանը: Նա խոստանում էր ժողովրդին ժողովրդավարական կարգերի հաստատում, մի բան, որից գնալով ավելի ու ավելի էր հեռացել Տեր-Պետրոսյանը:

Նախագահն ինքնավստահ գնաց ընտրություններին, բայց ընթացքում հայտնի դարձավ, որ առանց հավելյալ «միջոցների» չի կարող ընտրվել: Բռնամիջոցներով և արդյունքների խեղաթյուրումով ընտրված հայտարարվեց Տեր-Պետրոսյանը:

Հետագա զարգացումներ: Հստակ է, որ վերընտրված նախագահն առանց ժողովրդի կարծիքը հաշվի առնելու չէր կարող շարունակել իր իշխա-նությունը, մանավանդ որ ամեն կողմից պահանջներ կային հրաժարվելու և երկրի ղեկը օրինավոր ընտրվածին թողնելու: Շուտով, ի զարմանս բոլորի, Տեր-Պետրոսյանը ԼՂՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին հրավիրեց Հայաստան՝ որպես վարչապետ:

Ռոբերտ Քոչարյանի ներկայությունն էլ, որոշ բարե-լավումների առիթ տալով հանդերձ, շատ բան չփոխեց իշխանություն-ժողովուրդ հարաբերության մեջ, և Տեր-Պետրոսյանը, ուժային նախարարությունների վրա հեն-ված իր տիրապետությունը շարունակեց:

Նախագահի համար ճակատագրական դեր ունեցավ ԵԱՀԿ-ի Լիսաբոնի գագաթաժողովում կրած պարտու-թյունը, երբ նա պարտադրվեց վետոյով միայն կասեցնել Արցախի հարցի լուծումը, որ լիովին Ադրբեջանի շահերին համապատասխան էր վճռվելու: Դա ցույց էր տալիս, որ Հայաստանի իշխանությունը չէր կարողացել նժարն իր օգտին շարժել, ինքն էլ համակերպվել էր Ղարաբաղի հարցի լուծման ԵԱՀԿ-ի առաջարկին, որին համաձայն էին թե՛ Ռուսաստանը և թե՛ ԱՄՆ-ը: Վերջին պահին նրա վետոն այլ շարժառիթներ ուներ և հայ ժողովրդի մեջ ճնշող հակառակ հոսանքի պահանջով կատարվեց:

Տարբեր դիրքորոշումներ: Ղարաբաղյան հարցի կարգավորման մասին իշխանությունն այլևս միակարծիք չէր: Դիրքորոշումների մեծ տարբերություն կար, որը

Ռոբերտ Քոչարյան

վտանգում էր իշխանության գոյությունն անգամ: 1998թ. հունվարին արդեն նախագահի հրաժարականի լուրջ պահանջներ կային: Նախագահի հրաժարականն էր պահանջում նույնիսկ մտավորականությունը, որ իր առժամյա կրավորական դիրքը լքած սկսել էր գործուն դեր ստանձնել ղարաբաղյան հարցի լուծման խնդրում: Իսկ նախագահը և իրեն հավատարիմ մնացած իշխանավորները պնդում էին, թե այդ պահանջներն անիմաստ են, և Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունն էլ պիտի ընդունի փոփոխությունը, այսինքն՝ Ղարաբաղը պիտի մնա Ադրբեյջանի կազմում, հայկական ուժերը պիտի հեռանան Ղարաբաղից և Արցախի ազատագրված վայրերից, ապա պիտի որոշվի Ղարաբաղին ինքնավարություն և արտակարգ իրավունքներ տալու խնդիրը:

Ղարաբաղյան հարցի լուծման փաթեթային եղանակն այն ժամանակ գերակշռեց, երբ Հայաստանի պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը վարչապետ Քոչարյանին զուգահեռ դիրքորոշում ընդունեց: Փաթեթային լուծումը, իհարկե, ենթադրում էր առաջին հերթին իսկ որոշում տալ Ղարաբաղի իրավիճակի մասին և միևնույն ժամանակ խոսել նաև փոխզիջումների մասին:

Տեր-Պետրոսյանը փորձեց մի շարք սպառնալիքներ ևս կարդալ ժողովրդին, որ փոփոխությունը չընդունելու դեպքում թե՛ Հայաստանը և թե՛ Ղարաբաղը ավելի վատ վիճակի պիտի մատնվեն: Նա ընկրկել էր դրսի ուժերի առջև և ուզում էր Հայաստանն ու Ղարաբաղն էլ իր հետ ծնկի բերել:

1998թ. փետրվարի 2-ին հրաժարական ներկայացրին ՀՀ արտաքին գործոց նախարար Ալեքսանդր Արզումանյանը, Ազգային ժողովի նախագահ Բաբկեն Արարքյանը, Երևանի քաղաքապետ Վանո Սիրադեղյանը և մի քանի այլ իշխանավորներ: Նույն օրը նախագահը կորցրեց նաև Ազգային ժողովում իրեն սատարող «Հանրապետություն» խմբակցության միասնությունը: Փետրվարի 3-ին հրապարակվեց նախագահի հրաժարականը:

1998 թ. փետրվարի 4-ին վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանը ժամանակավորապես ստանձնեց երկրի ղեկը և հայտարարեց արտահերթ նախագահական ընտրությունների մասին: Ընտրությունների օր որոշվեց 1998թ. մարտի 16-ը:

Ռոբերտ
Քոչարյան

Արագ թափով փոփոխություններ ծայր առան Հայաստանում: Հստակեցվեց ԵԱՀԿ-ի հետ ապագա բանակցությունների նոր ուղին: Բանտից ազատվեցին դաշնակցական ղեկավարները և Արդարադատության նախարարության տնօրինումով արտոնվեց ՀՀԴ -ի գործունեությունը Հայաստանում: Նախագահական թեկնածուները եռանդով ընտրապայքարի լծվեցին: Մեծ շուքով տեղի ունեցան ղարաբաղյան շարժման տասնամյակին և Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերին նվիրված հանդիսություններ:

Նախագահի արտահերթ ընտրություններ: 1998 թ. մարտի 16-ին տեղի ունեցան ընտրությունները: 12 թեկնածուներից Ռոբերտ Քոչարյանը և Կարեն Դեմիրճյանն անցան երկրորդ փուլ: Հայաստանի կոմկուսի նախկին առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի թեկնածությունն ու շահած ժողովրդականությունը պետք է մեկնաբանել նաև այն բանով, որ Հայաստանի անկախացումից հետո հետզհետե վատթարացող իրավիճակը և հուսախաբությունը մարդկանց մեջ առաջացրել էին կարոտ դեպի համայնավար վարչակարգը, երբ թեկուզ անկախ չէր երկիրը, սակայն մարդիկ ավելի լավ պայմաններում էին ապրում և ավելի ապահով էին:

Երկրորդ փուլի ընտրությունները կատարվեցին մարտի 30 - ին: Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը:

Կարեն
Դեմիրճյան

1. Ղարաբաղյան պահանջատիրությունն ինչպիսի՞ արժագանք գտավ Սփյուռքում:
2. Հայ ժողովրդի համար ի՞նչ է նշանակում «Մեկ ազգ, մեկ հայրենիք» հասկացությունը:
3. Ղաշնակցության 24-րդ ընդհանուր ժողովի «Դեպի երկիր» որոշումը ի՞նչ էր ենթադրում: Վերհիշե՛ք, թե ի՞նչ արմատներ ուներ այդ կարգախոսը:
4. Ինչո՞ւ է ասվում, թե ՀՀ-ն աստիճանաբար հեռացավ Հայ դատի հետապնդումից:
5. ՀՀ-ական իշխանությունն ինչո՞ւ ընդդիմությունը վերացնելու պայքար սկսեց:
6. Թուրքիայի կեցվածքը Հայաստանի նկատմամբ ի՞նչ փոփոխություններ է կրել:
7. Նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ինչո՞ւ հեռացրեց արտաքին գործոց նախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանին:
8. Ինչո՞ւ ենք ասում անկախության առթած ոգևորությունը սառել էր սփյուռքահայության մեջ:
9. Լիսաբոնի զագաթաժողովում ի՞նչ հարց արծարծվեց, և դա ի՞նչ անդրադարձ ունեցավ Հայաստանում:
10. Լ. Տեր-Պետրոսյանի հակառակորդներն ինչո՞ւ էին փաթեթային լուծումի վրա պնդում:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՄԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Այս գլխում ակնարկ եղավ իշխանություն և ընդդիմություն հասկացությունների մասին, և թե դրանք ինչ առնչություն կարող են ունենալ ժողովրդավարության հետ: Այս հարցը վիճաբանության նյութ դարձրե՛ք դասարանում: Որքանո՞վ է կարևոր իշխանության վարքագծին հակառակող ընդդիմության գոյությունը որևէ երկրում: Որքանո՞վ ընդդիմության գործունեությունը կխոչընդոտի կառավարության գործունեությանը: Իշխանությունն ի՞նչ ընթացք պիտի որդեգրի ընդդիմության հանդեպ:

ԳԼՈՒԽ 24 ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ ՄԵԿՆԱԿԵՏՆ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԱՅՍՆՈՐ ՓՈՒԼԻ

1

ԱՐԻԲԵՋԱՆԻ ՀԱԿԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ղարաբաղի ու Նախիջևանի հայության տառապանքը՝ Ադրբեջանի բռնապետության ներքո, ծանոթ է արդեն Հայկական հարցի պատմությունն ուսումնասիրող աշակերտին: Հարցը միայն փոքրամասնությանը կեղեքելը և խտրականության ենթարկելը չէր, այլ նույն թուրքական օրինակով ու նույն պանթուրանական գաղափարախոսության մղումով՝ հայապատկան հողերը յուրացնելը և հայկական տարրից ձերբազատվելը. հայաթափումը ամեն զնով:

Գնշման միջոցները: Ղարաբաղի տնտեսական վիճակն ամենացածր մակարդակի վրա պահելու համար արգելվում էին կարևոր տնտեսական ձեռնարկումները: Նոր ճանապարհներ չէին կառուցվում, ու եղածներն էլ չէին նորոգվում: Ղարաբաղը Հայաստանից կտրելու և ազգային որևէ դրսևորում արգելելու նպատակով գոյություն ուներ խիստ գրաքննություն: Ղարաբաղում գտնվող 1600 հայկական հուշարձաններն աստիճանաբար ավերվում էին, իսկ իշխանությունը դրանք նորոգելու արտոնություն չէր տալիս՝ որպեսզի որքան կարելի է շուտ ձերբազատվեր հնից եկած, հայի ներկայությունն ապացուցող մշակութային կոթողներից: Իսկ Նախիջևանում հայերի կյանքը խորհրդային շրջանում ավելի վատ է եղել, քան պարսիկ խաների բռնապետության ժամանակ:

Ղարաբաղյան շարժումն սկսվեց խաղաղ ցույցերով ու Մոսկվայի իշխանություններին ուղղված դիմումներով, սակայն պատմու-

Սյունիականների համայնապատկերը Շուշի-Սյունիականների մայրուղուց

թյան ընթացքը ցույց տվեց, որ դա բավական չէր:

Ինքնապաշտպանություն: Արցախահայությունն այլընտրանք չուներ բացի զինված պայքարի դիմելուց:

Ադրբեջանի բանակի դեմ անհավասար կռվի մտած արցախցու միակ մղիչ ուժը իր հողին կառչած մնալու և իր հայրենիքը պաշտպանելու վճռականությունն էր: Իսկ Ադրբեջանի ղեկավարության համար կենսական խնդիր էր Լեռնային Ղարաբաղին ծնկի բերելը և այդ միջոցով ադրբեջանցիների ուշադրությունը հանրապետությունում ստեղծված տնտեսական ու սոցիալական ծանր

Ավերված Շուշին

վիճակից շեղելը: Ադրբեջանի «Ազգային ճակատի» իշխանությունը, Թուրքիայի հովանավորությունը վայելելով ու խորհրդային բանակի օգնությամբ և մանավանդ ազերիների հակահայ զգացումները հրահրելով, անդադար հարձակումների սարսափի տակ էր պահում Լեռնային Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի մյուս հայաբնակ վայրերի ժողովրդին: Այս հարձակումներին դիմակայելու համար, երբ դեռ կազմակերպված չէր Արցախի պետական կառույցը, Հայաստանում գործող զանազան կուսակցու-

թյուններ՝ «Ազգային Ինքնորոշման Միավորում», «Հայ Ազգային Բանակ» (ՀԱԲ), ՀՀԸ, ՀՀԴ, իրենց զինված ջոկատներն էին ուղարկում: Վերջինս ինքնապաշտպանության այս նախնական շրջանում իր նյութական և ֆիզիկական ներդրումով նշանակալի դեր ունեցավ:

Մեծ թիվ են կազմում Ղարաբաղի ազատության համար կռված ու զոհված ազատամարտիկները: Դրանցից յուրաքանչյուրի կյանքն ու գործը մի փայլուն էջ է մեր ազատագրական պայքարի պատմության մեջ, որ դեռ գրված չէ:

Դիմում միջազգային կազմակերպություններին: 1989թ. օգոստոսին Արցախի Ազգային խորհուրդը դիմեց ՄԱԿ-ի Ապահովության խորհրդին և մեկ ամիս հետո՝ նաև ՄԱԿ-ի ընդհանուր պատասխանատուին: Դիմումին հետևեցին 10 հազարից ավելի նամակներ սփյուռքահայության կողմից, որ ՄԱԿ-ի ընդհանուր քարտուղարության էին ուղղված: Վերջապես ՄԱԿ-ի

Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի՝ 1990թ. փետրվարի 20-ի նիստում արժարժվեց Ղարաբաղի հարցը: Հայ դատի հանձնախմբի ներկայացուցիչը գեկուցեց հարցի էության մասին՝ իր պատմական անցյալով և ներկայի իրավիճակով: Նա դիմեց հանձնաժողովին՝ քննելու կատարված ոճիրները, ապահովելու բնակչության կյանքը և Ղարաբաղի հարցի լուծման համար քայլեր անելու: Հետաքրքրությունը շարժված էր: Նույնիսկ հայերը մի պահ հավատացին, թե ՄԱԿ-ի խաղաղարար ուժերը պիտի տեղադրվեն Ղարաբաղի շուրջ և արգելեն ընդհարումները: Սակայն նորից գործի անցավ Ադրբեջանի

քարոզչական մեքենան: Կառավարությունը Բաքու հրավիրեց ՄԱԿ-ի և ԱՄՆ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ համոզելու, որ Ղարաբաղի հարցը Ադրբեջանի ներքին հարցն է, պետք չէ միջազգային ուշադրության արժանացնել, և որ ինքը չի ընդունի ՄԱԿ-ի ուժերի մուտքը Ադրբեջան:

Լեռնային Ղարաբաղի անկախ Հանրապետությունը: 1991թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեով խորհրդային սահմանադրության թույլատրած օրենքներով, Ադրբեջանի կազմից դուրս գալը և անկախություն հայտարարելը համարձակ, արի և միևնույն ժամանակ՝ հուսահատ քայլ էր արցախահայության կողմից՝ ընդդեմ հալածանքի ու միջազգային դիվանագիտության ցուցաբերած անտարբերության: 1992թ. հունվարի 2-ի անկախության հռչակմանը հետևեցին ընտրությունները: Գումարվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) առաջին խորհրդարանը՝ Արթուր Մկրտչյանի նախագահությամբ և Օլեգ Եսայանի վարչապետությամբ. խորհրդարանի փոխնախագահն էր Գեորգի Պետրոսյանը: Կատարվեցին մի շարք ռազմական հաջող գործողություններ: 1992թ. մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրվեց, իսկ Լաչինի գրավումով Ղարաբաղը Հայաստանին միացավ: Հայերի հաջողությունը շփոթության մատնեց Ադրբեջանի իշխանություններին: Նոր ռազմական գործողություններ սկսվեց՝ հարձակումներ նույնիսկ Գորիսի ու Ղափանի վրա: Արժվաշենը գրավվեց, Շահումյանի և Մարտակերտի հայ բնակչությունը տեղահան եղավ:

ԵԱՀԽ-ի միջամտությունը: ԵԱՀԽ-ը փորձում էր միջամտել՝ վերջ տալու արյունահեղությանը: Ադրբեջանի սահմանների անփոփոխելիության վրա պնդելով՝ նա փորձում էր ընդունել տալ իր առաջարկած պայմանագիրը, ըստ որի՝ ԼՂՀ-ի բանակը դուրս պիտի գար իր գրաված տարածքներից, Ղարաբաղը պիտի մնար Ադրբեջանի կազմում, բայց չկար ԼՂՀ-ի ապահովությունը երաշխավորող որևէ կետ: Այս պայմանագիրը պաշտպանում էին նաև արևմտյան պետությունները, շեշտելով, որ Հայաստանի իշխանությունն էլ է համաձայն դրան: Իսկ այդ պայմանները արցախահայության ազատագրական պայքարի քաղաքական պարտություն էին նշանակում:

ԼՂՀ-ի պատերազմական իրավիճակի բերումով կառավարության դերը ստանձնած Պաշտպանության պետական կոմիտեն՝ Ռոբերտ Քոչարյանի գլխավորությամբ, կարողացավ շարունակել պայքարը և պահել Արցախի անդրդվելի կեցվածքը միջազգային բանակցությունների ընթացքում: Երևանի իշխանությունը նրա քաղաքականությունը համարեց ոչ ճկուն: Ռոբերտ Քոչարյանը հստակ հայտարարում էր, որ Արցախն առանց փոխհա-

Արթուր Մկրտչյան

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դերբը

տուցում ստանալու պատրաստ չէ միակողմանի
զիջումներ անելու:

Եթե Հայաստանն իր անկախությունը ստացել
էր խորհրդային Միության փլուզման հետևան-
քով, ապա Արցախը արյուն էր թափել դրա
համար: Արցախի ազատությունը Արթուր Մկրտ-
չյանի, Աշոտ Ղուլյանի (Բեկոր), Շահեն Մեղրյանի,
Մոնթե Մելքոնյանի և հազարավոր քաջերի
արյունով էր գնված:

1994թ. կնքված զինադադարը պահպանելու
համար ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը, որ ստանձնել էր

Ղարաբաղի հարցին լուծում գտնելու պարտականությունը, առաջարկում էր
խաղաղապահ զորքեր տեղադրել տարածաշրջանում: Առաջարկին դեմ էին
Ղարաբաղի ներկայացուցիչները, քանի որ խաղաղապահ ուժերին կարող էին
մասնակցել նաև թուրքերը և Ադրբեջանին պաշտպանել: Ռուբեն Բոչարյանն
ու արտաքին գործոց նախարար Արկարի Ղուկասյանը պնդում էին, որ
խաղաղությունը պետք է ամրապնդվի նախքան բանակցություններ սկսելը: Իսկ
ըստ Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Յեյդար Ալիևի, նախ Ղարաբաղի
զորքերը պիտի հետ քաշվեին գրավված վայրերից, ապա՝ նոր սկսվեին
բանակցությունները:

2

ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԵՎ ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ

Արցախյան ազատագրական պայքարն սկսվել էր խաղաղ ճանապարհով,
Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու կարգախոսով, սակայն
Հայաստանի անկախ Հանրապետության հռչակումն ու իշխանության ընթացքը,
ԽՍՀՄ փլուզումը և Ղարաբաղյան պայքարի փորձը ցույց տվեցին, որ
Ղարաբաղի հարցի լուծումն այդ ուղիով չի իրականանալու:

Խորհրդային բանակը գրավում է
Մարտունաշենն ու Գեյրաշենը

Ռուսական քաղաքականու-
թյուն: Արցախյան շարժման առաջին
շրջանում պարզ էր, որ համաձայնու-
թյուն գոյություն ունի Մոսկվայի և Բաք-
վի միջև: Նույն համաձայնությամբ
փոխվեց նաև Ադրբեջանի կոմկուսի
առաջին քարտուղար Բադիրովը, որ
Սումգայիթի ջարդն էր կազմակերպել:
Հետաքրքիր զուգահեռությամբ Վեզի-
րովը եկավ փոխարինելու Բադիրովին
այն ժամանակ, երբ Սուրեն Հարություն-
յանը փոխարինում էր Կարեն Դեմիրճ-
յանին: Հեռացված երկու ղեկավարներն

էլ հին համայնավար կառույցներն էին ներկայացնում: Վեզիրովը ռուսական
քաղաքականություն էր տանում, և այս համագործակցության ոգին Գորբաչովի
պահպանողական հակառակորդ Լիգաչովն էր: Այդ շրջանում ազերիները
հաղթանակներ էին տանում Մարտակերտի, Հադրութի և Շահումյանի շրջանում:
Բայց Բաքվի կառավարության ընդդիմադիր շրջանակներում զարգանում էր
թուրքամետ քաղաքականություն:

Թուրքիայի դիրքորոշումը: Խորհրդային Միության տկարացումը
առիթ էր պանթուրանական մղումների վերագրթնումի, իսկ Ղարաբաղի կցումը
Հայաստանին արգելք էր այդ ճանապարհին: Այդ արգելքը վերացնելու համար
Թուրքիան հրահրում էր ազերիների հակահայ և
մանավանդ իսլամական զգացումները, նրա նախաձեռ-
նությունն էր «Ազգային ճակատի» ստեղծումը: Դրա
ղեկավարներից մեկը 1989թ. նոյեմբերին «Le Monde Dip-
lomatique» թերթի թղթակցին հայտնել էր, թե «Ազգային
ճակատի» նպատակը խորհրդային Ասիայի և Կովկասի
բոլոր թուրքական հանրապետությունները պանթուրա-
նական գերպետության մեջ միացնելն է: Նույն ժիրում
1990թ. հունվարին Ադրբեջանի Կոմունիստական կու-
սակցության ղեկավար Վեզիրովը թելադրում էր որքան
կարելի է արագ հաշվեհարդար տեսնել հայերի հետ:

Այս մտայնության հետևողությամբ էր, որ Էլչիբեյը,
1992թ. փոխարինելով Մութալիբովին, սկսեց հակառու-
սական քաղաքականություն տանել և բացարձակ բա-
րեկանություն մշակել Թուրքիայի հետ: Այդ
ժամանակ բացահայտ էր դարձել նաև Թուր-
քիայի ռազմական օգնությունը Ադրբեջանին
մարդուժ և զինամթերք, նույնիսկ ամերիկյան
նորագույն զենքեր:

Միջազգային հակադարձ: Ադրբե-
ջանը, իհարկե, իր հովանավորներն ու
պաշտպաններն ունի միջազգային քաղա-
քական շրջանակներում: Դրանցից յուրաքան-
չյուրը իր շահերից ելնելով է պաշտպանում
նրան ու հակադրվում Ադրբեջանի ամբողջա-
կանության դեմ ելած ԼՂՀ-ին կամ նրան
ներկայացնող Հայաստանին: Արևմտյան եր-
կրները տնտեսական շահեր ունեն, և Թուրքիայի օգնությամբ իրականացվող
ադրբեջանական քարոզչությունը գրավիչ է նրանց համար: Արցախյան պայքարի
ամբողջ ընթացքում Արևմուտքի մամուլը լի էր հակահայ արտահայտու-
թյուններով: Լույս էին տեսնում «Ղարաբաղը պատմականորեն ադրբեջանական
է» տեսակետը պաշտպանող հոդվածներ: Իսկ Հայաստանի իշխանությունը
Ղարաբաղի օգտին քարոզչական աշխատանք տանելու մեջ մեծ հաջողություն
չարձանագրեց: Այդ պարտականությունը Սփյուռքի Հայ դատի հանձնախմբերն
էին տանում, որոնք ճիգ էին թափում փոխել այն թյուր տպավորությունը, թե

Արցախի առաջնորդ
Պարզ- սրբ.
Մարտիրոսյանի փունջ
ավերված վիճակում

Դիրքերում

Նայ զինվորներ Բելառուսում (Բարվանտ)

եղածը իսլամ-քրիստոնյա ընդհա-
րում է և ուրեմն՝ ադրբեջանական
ներքին հարց:

1993թ., երբ կռիվը դեռ շա-
րունակվում էր ղարաբաղյան ճա-
կատներում, Թուրքիայում բնակ-
վող ադրբեջանցիները ցույցերով
կոչ արեցին իրենց եղբայրներին՝
մինչև արյան վերջին կաթիլը
պայքարելու «հայրենական մեր
հողերը մեր ձեռքից առնել փոր-
ձողների դեմ»: Իսլամական հան-
րապետություններում հակահայ-
կական ցույցեր կազմակերպ-
վեցին: Այդ տարիներին մեծ թվով
ազերի զաղթականներ փորձեցին
Իրան մտնել: Իրանը, մի կողմից,

արգելեց ազերիների մուտքը, մյուս կողմից՝ սկսեց ճնշել հայերին՝ հետ քաշ-
վելու Իրանի սահմանամերձ շրջաններից:

Վարչական նոր դասավորում: Ռոբերտ Քոչարյանի՝ Հայաստանի
վարչապետի պաշտոնն ստանձնելուց հետո թվում էր, թե Ղարաբաղի
վարչակազմը պիտի թուլանա, և, ի վերջո, տեղի պիտի տա Հայաստանի իշխա-
նության պաշտոնական վարքագծին, այսինքն՝ ընդունի ԵԱՀԿ-ի այդ օրերի
պահանջը: 1997թ. սեպտեմբերին Արկադի Ղուկասյանն ընտրվեց նախագահ:
ԼՂՀ-ի նոր վարչակազմը պահպանեց իր ամուր դիրքը Ղարաբաղի հարցի
լուծման բանակցությունների ընթացքում և մերժեց ԵԱՀԿ-ի առաջարկած
փուլային լուծումը: 1998թ. փետրվարից, այսինքն՝ Տեր-Պետրոսյանի հրա-
ժարականից հետո Հայաստան-Արցախ իշխանությունները Ղարաբաղի հարցի
լուծման միատեսակ ուղղություն են որդեգրել:

Արկադի
Ղուկասյան

Ադրբեջանի նավթը՝ որպես որոշիչ ազդակ:
1995թ. ի վեր մեծ թափ ստացած ամերիկյան ու եվրոպական
նավթային ընկերությունների հետաքրքրությունը Կասպից ծովի
նավթահորերի նկատմամբ մարել է որոշ չափով: Նվազել է
աճապարանքը, որով նավթային ընկերությունները փորձում էին
Ղարաբաղի հարցը Ադրբեջանի օգտին լուծելով՝ օր առաջ
խաղաղեցնել շրջանը, որպեսզի կարողանան նավթահորերի
շահագործումն սկսել: Պատճառը նախ Հայաստան - Արցախ
իշխանությունների անդեռևս կեցվացքն է ու նաև Ռուսաստանի
հայտարարությունը, թե Ադրբեջանն իրավունք չունի առանց
Կասպից ծովը շրջապատող հանրապետությունների մասնակ-
ցության համաձայնագրեր կնքելու: Բացի այդ հիշյալ շրջանի
նավթահորերի շահագործումը մեծ ծախսերի հետ է կապված, և
նույնիսկ հավանական է, որ սպասված շահն ապահովելը
անկարելի լինի, մանավանդ՝ կարծվածի չափ առատ չէ նավթը:

Այս բոլորով հանդերձ՝ Թուրքիան և Ադրբե-
ջանը շարունակում են ադրբեջանական նավթի
օգտին քարոզչություններ կատարել,
խոստումներ տալ և քաղաքական ճնշումներ
կիրառել: Թուրքիան նույնիսկ սպառնացել է
ԱՄՆ-ի կառավարությանը Բոսֆորի և Դար-
դանելի նեղուցներից անցնող նավերի վրա
դրված տուրքերը բազմապատկել՝ ավելի
գրավիչ դարձնելու համար Ադրբեջանի նավ-
թը:

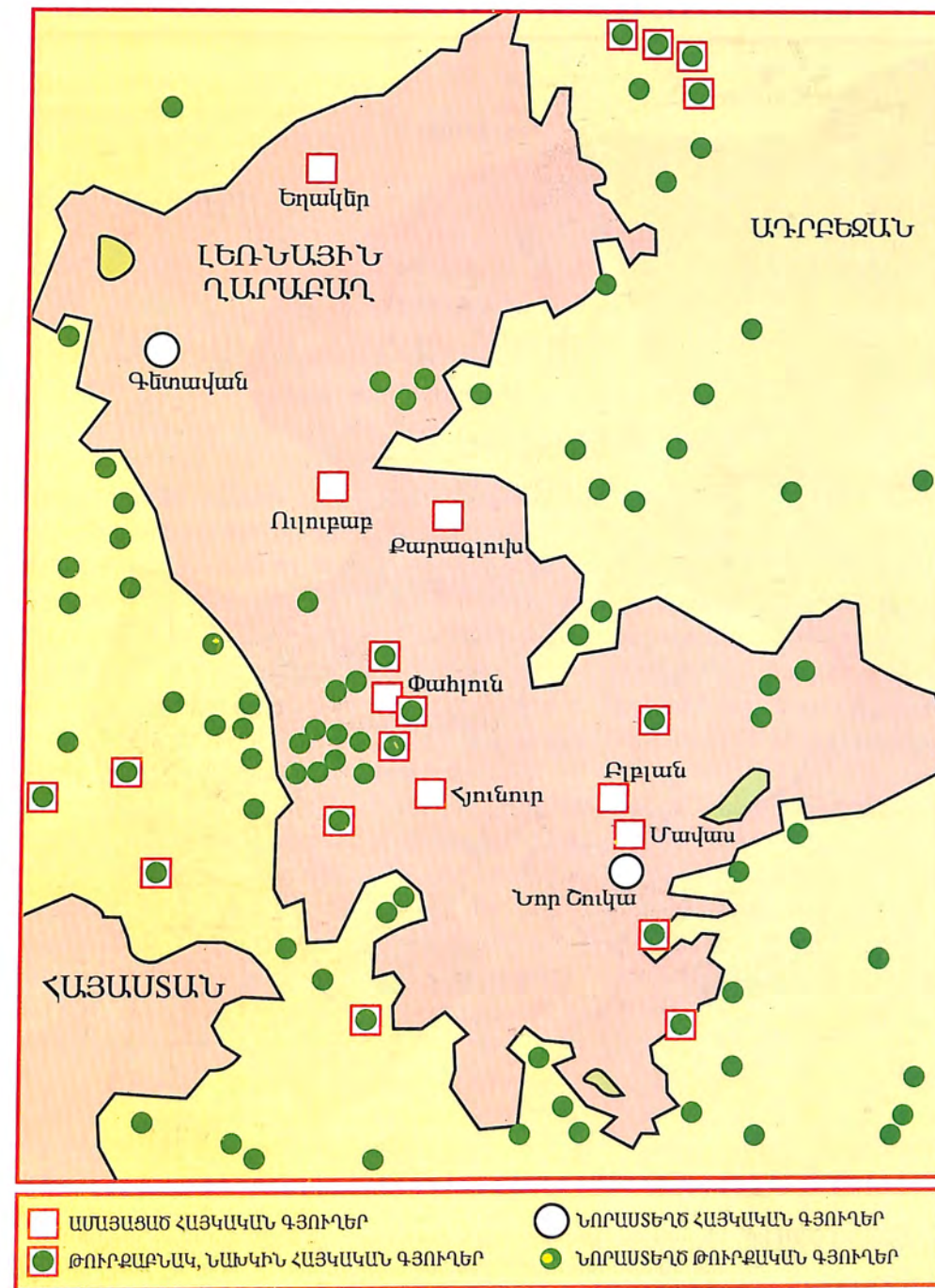
Այս իրողության լույսի տակ որո՞նք են
Ղարաբաղի հարցի լուծման ուղիները...

Զորահանդես Շուշիի
ազադագրման տարեդարձի
առթիվ

ՀԱՐՑԵՐ

1. Ինչո՞ւ արցախցին զինված պաշտպանության դիմեց:
2. ԵԱՀԽ-ի առաջարկած պայմանագիրն ի՞նչ էր առաջադրում և ի՞նչ բնույթ ուներ Արցախի հայության համար:
3. Ղարաբաղի ղեկավարությունն ինչո՞ւ էր դեմ ԵԱՀԽ-ի խաղաղարար զորքերի շրջանում տեղադրվելուն: Արդա՞ր էր մտահոգությունը:
4. Նորանկախ Հայաստանի դիրքորոշումն ի՞նչ նպաստ բերեց Արցախյան հարցին:
5. Ո՞րն էր Ադրբեջանի «Ազգային ծակաւոյի» նպատակը: Ի՞նչ տարբերություն ուներ պանթուրքական նպատակներից:
6. Ձեր կարծիքով, Թուրքիայի և Ռուսաստանի մրցակցությունը Կովկասում ի՞նչ դրական և ի՞նչ բացասական ազդեցություն ունի Արցախյան հարցի վրա:
7. 1998թ. փետրվարից հետո ի՞նչ ընթացք է ստացել ղարաբաղյան հիմնախնդիրը:
8. Ադրբեջանի նավթահորերի շահագործումը կարո՞ղ է ազդել Արցախյան հարցի լուծման վրա:

Քարտեզ թիվ 12. Խորհրդային ժամանակաշրջանում ԼՂԻՄ-ի սահմանների շուրջ և ԼՂԻՄ-ում բնակավայրերի ազգային պատկերի փոփոխությունները:

Քարտեզ թիվ 13. Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև գտնվող շրջաններ, որոնք պատմականորեն հայկական հողեր են եղել, բայց միացվել էին Ադրբեջանին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Հայաստանի անկախ պետականության ամրակայումը, հայրենի ժողովրդի վերելքը և բարօրությունը Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին թափված ջանքերի գրավականն ու նախապայմանն են: Իսկ արցախյան ազատագրական շարժումը՝ Հայկական հարցի լուծման պայքարի առանցքն է ու հետագա հաջողությունների բանալին: Հայաստանի պետականության ամրակայումը և Արցախի հարցի ազգամասոտ լուծումը պետք է դառնան Հայկական հարցի վերջնական լուծման հաստատուն հիմքերը և մեկնակետը, այսինքն՝ մեր գերագույն նպատակի՝ Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի իրագործման: Ահա էությունը հայոց պահանջատիրության:

Այս բնութագրումը, որ իրականության մեջ դասագրքի նպատակաուղղված բովանդակության ամփոփումն է, երեք փուլ է ենթադրում:

Հայաստանի պետականության ամրապնդման ու հարատևման, հայրենի ժողովրդի բարօրության ու բարգավաճման ապահովումը: Սա հնարավոր կլինի միայն այն ժամանակ, երբ լուծված կլինեն Հայաստանի հիմնահարցերը: Իսկ այդ հիմնահարցերը՝ Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության պատմությունը սերտաժամեն մի աշակերտ կարող է թվարկել դրանք: Փորձենք միասին.

* Ժողովրդավարության կատարյալ կիրարկում բոլոր բնագավառներում, մանավանդ՝ խոսքի, գործի ու խղճի ազատություն:

* Աշխատանքային վայրերի վերաբացում կամ նոր հնարավորությունների ստեղծում՝ հսկա չափերի հասնող գործազրկությունը վերացնելու համար:

* Տնտեսական և սոցիալական կյանքի բարելավում՝ արտագաղթի, մանավանդ Հայաստանի գիտական կադրերի արտահոսքի առաջն առնելու համար:

* Ժողովրդի համար մատչելի և բարելավված առողջապահական համակարգ:

* Կրթադաստիարակչական առողջ և արդիական համակարգի ստեղծում՝ նոր սերնդի ազգային ու քաղաքացիական լավագույն դաստիարակությունն ապահովելու համար:

* Մտավորական գործի արժեքավորում ու գնահատում թե՛ բարոյական և թե՛ տնտեսական իմաստով:

* Արտաքին ուրույն քաղաքականություն՝ ազգային գաղափարախոսության վրա հիմնված ու համայն հայության շահերը հետապնդող:

* Սփյուռքահայությանը ընտրանքի հնաբավություն տալով երկքաղաքացիության իրավունքի խնդրի ճշտում, հայ ժողովրդի այդ հատվածին հայրենիքի վերաշինության և բարգավաճման գործում մասնակից դարձնելու համար:

* Սահմանադրության բարեփոխում և նրա պատշաճեցումը ազգային շահերին ու ժողովրդավարական ակզբունքներին:

* Եվ վերջապես, իշխանությունների հանձնառությունը Հայ դատի պայքարը մինչև վերջ տանելու, տեր կանգնելու հայ ազգային պահանջատիրությանը:

Արցախյան հարցի բարենպաստ լուծում, որն իրականանալու է Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք միացյալ ջանքերով: Հարցի լուծումը միակողմանի ճանապարհ է: Հարցը ծնվեց Ղարաբաղ-Ադրբեջան շահերի բախումից, և նրա լուծումն էլ պիտի ծնվի երկու կողմերի փոխզիջումից: Ուրիշ խոսքով, Արցախի հարցը երկու երես ունի՝ հայկական և ադրբեջանական: Հայկական երեսը հիմնված է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա, որ սահմանված ու պաշտպանված է ՄԱԿ-ի կողմից և մարդկության բարօր կյանքի ապահովման հիմնական սկզբունքներից է բխում (այս բոլորը՝ դեռ հաշվի չառած Ղարաբաղի պատմականը, որ հայկական է): Հարցի մյուս երեսը, սակայն, Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքային ամբողջությանն է վերաբերում: Յուրաքանչյուր պետության իրավունքն է, դարձյալ ՄԱԿ-ի կողմից հաստատված, իր սահմաններն անխախտ պահել: Ուրեմն, որտե՞ղ է փոխզիջումը: Կարևոր ազդակ է պատմական իրողությունը. այդ հողը թե՛ պատմականորեն և թե՛ բնակչության կազմով հայկական է:

Ղարաբաղի հարցը Բաքվից, Երևանից ու Մոսկվայից բացի արծարծվում է նաև ԱՊՀ-ում, ՄԱԿ-ում, ԵԱՀԿ-ում, Վաշինգտոնում և այլ մայրաքաղաքներում: Այս պայմաններում, երբ Արցախի հիմնախնդրի լուծումը միջազգային դիվանագիտական մարմիններից է կախված, այլևս այսքան տարիների զինված պայքարը, հայ ժողովրդի լավագույն զավակների զոհաբերությունները և գերմարդկային սխրանքներով հայկական հողեր ազատագրելն անիմաստ կդառնան, եթե այդ մարմինների առաջադրած լուծումը ծանր զիջումներ պահանջի: Հայաստանի ներկայացուցչությունը, որ խոսում է հանուն Ղարաբաղի, պետք է որոշ և հաստատուն կեցվածք ունենա: Ղարաբաղի հիմնահարցի ազգօգուտ լուծումը պետք է վեր դասվի անձնական հաշիվներից և իշխանությունը պահելու համար՝ զիջման գնալու մոլուցքից, ինչպես տեղի էր ունենում տարիներ շարունակ:

Քաղաքական լուծում գտնելու ամենից կարևոր պայմանը Ղարաբաղը բանակցությունների մեջ որպես համահավասար կողմ ճանաչելն է: Իսկ ԼՂՀ-ի համար Ադրբեջանին համահավասար ուժ լինել նշանակում է ամրապնդվել

պետականորեն՝ սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական իմաստով և ռազմական հաջողություններով: Ահա սա է Ղարաբաղի բանակի առաջխաղացման և հայկական հողեր ազատագրելու իմաստը: Իսկ մյուս ոլորտներում Արցախը զորացնելու համար պիտի լուծվեն ԼՂՀ-ի ներքին հիմնահարցերը, որոնք քիչ թե շատ կրկնությունն են Հայաստանի Հանրապետության համար վերը թվարկված կետերի: Այդ հիմնահարցերը լուծելու համար, մանավանդ տնտեսական ներդրումների տեսակետից, կարևոր հանձնարություններ կարող է կատարել Սփյուռքը:

Ստեղծված կացության մեջ Սփյուռքի դերը միայն տնտեսական ներդրումների մեջ չէ, այլ նաև քաղաքական: Հայաստանի Հանրապետությունն ունի իր դիվանագիտական կառույցը, համաշխարհային կապերը, ճանաչված է մի քանի տասնյակ պետությունների կողմից, իսկ Արցախի անկախությունը ճանաչված չէ: Արցախի դատը պիտի պաշտպանեն թե՛ Հայաստանի կառավարությունը և թե՛ Սփյուռքի կազմակերպությունները: Արցախի դատը այսօր Հայ դատի լուծման պայքարի կիզակետն է: Արցախի ազատության մեջ է Հայաստանի անկախության գոյատևման գրավականը: Սփյուռքահայ ուժերը և մանավանդ Հայ դատի հանձնախմբերը զգում են այդ կարևորությունը ու շարունակում են պայքարը:

Հայոց ազգային պահանջատիրության վերջին փուլը հայահավաքն է և հողահավաքը: Քանիցս այս դասագրքի մեջ շեշտվել* է այն իրողությունը, թե որևէ ժողովուրդ ազգ դառնալու համար իր հողի վրա պիտի արմատավորվի: Սփյուռքահայությունը, թեկուզ որքան էլ կազմակերպված, որքան էլ նեցուկ լինի Հայկական հարցի պայքարին, չի կարող տևական գոյություն ունենալ: Հայկական տեղաշարժերի և աշխարհասփյուռ գաղութների պատմությունը դա է ապացուցում: Սփյուռքահայության գոյատևման գրավականը այսուհետ պետք է լինի իր հայրենիքի հետ նրա ֆիզիկական ու հոգևոր կապը: Բայց դա էլ կիսամիջոց է: Վերջնական լուծումը վերադարձն է հայրենի հողին՝ ամբողջական հայրենիքին: Դա հնարավոր է միայն թուրքի եղերական հանցագործության սրբագրությամբ: 1915-23թթ. գործված ոճիրն անպատիժ չպիտի մնա: Ցեղասպանության պատիժն անժամանցելի է. սա ընդունված է միջազգային օրենքներով: Թուրքիան պարտավոր է ընդունել իր հանցանքը և արդար հատուցում կատարել: Իսկ այդ հատուցումը, ինչպես այս դասագրքում շեշտված է արդեն, ենթադրում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչում, հողային և նյութական հատուցում: Հայոց ցեղասպանությունն այսօր մեր պահանջատիրության հիմքն է կազմում:

Այս ուղղությամբ հսկա աշխատանք կա անելու: Ծանապարիզ դյուրին չէ: Այսօր շատ պետություններ, որոնք շահ ունեն Թուրքիայից, նախընտրում են անտեսել այս պատմական ճշմարտությունը: Պետք է շարունակենք հարատև պայքարը ու մեր քաղաքական աշխատանքով ավելացնենք Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու Թուրքիային դատապարտող պետությունների թիվը: Երբ աշխարհն ընդունի պատմական ճշմարտությունը կամ երբ պատմական ճշմարտությունը գերակշռի դիվանագիտական հաշիվներին, Թուրքիան պարտավոր է տեղի տալ: Թուրքիան վերջ ի վերջո պիտի կորցնի իր գերակայությունը Միջին Արևելքում, պիտի կորցնի իր առանձնաշնորհյալ դիրքը ԱՄՆ-ի

մոտ: Թուրքիայում շարունակաբար տեղի ունեցող մարդու իրավունքների ոտնահարումը և քրդական հարցի նկատմամբ նրա բռնամիջոցները կարագացնեն ընթացքը: Այն ժամանակ ավելի դյուրին կլինի Թուրքիային բանակցության սեղանի մոտ բերել: Միայն պետք է պատրաստ լինել դիմագրավելու ամեն մի խոչընդոտ, դիմակայելու և օգտագործելու ներկայացող ամեն մի քաղաքական առիթ: Պետք է շարունակել պայքարը և միշտ ապագայի հեռանկարով առաջնորդվել: Սա է Հայկական հարցի պատմությունը որպես դասագիրք ներկայացնելու և որպես դասանյութ յուրացնելու գլխավոր նպատակը:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՄԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Պատկերացրե՛ք, թե տեղի են ունենում **ԼՂՀ-Ադրբեջան ուղղակի բանակցությունները**, և դուք երկու կողմերի պատվիրակներն եք: **Դասարանում երկու խմբերի բաժանվե՛ք՝ ներկայացնելու հայ և ադրբեջանական պատվիրակությունները:** Յուրաքանչյուր խումբ կպատրաստի վերջնական հաշտության վերաբերյալ իր պահանջներն ու պատկերացումը: Թեմաները կլինեն՝
ա. Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը-անկախ, Հայաստանին միացված, արտակարգ իրավասություններով օժտված ինքնավար մարզ Ադրբեջանում, Ադրբեջանի Հանրապետության մի շրջան.
բ. Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները.
գ. Հայերի կողմից ազատագրված տարածքների հարցը.
դ. Գաղթականների հարցը.
ե. Միջազգային խաղաղարար ուժերի մասնակցություն կամ մի այլ միջոց՝ արցախահայության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:
2. Պատկերացրե՛ք, թե ՄԱԿ-ի հովանավորության տակ կազմված բարձրագույն դատական ատյանը հանձն է առել քննելու Հայոց ցեղասպանության հարցը և հայերի պահանջը: **Չեզանից ամեն մեկը թող լինի հայ ժողովրդին ներկայացնող պաշտպան-փաստաբան, որը պիտի արտասանի իր առաջին ճառը և ներկայացնի իր փաստարկված ու տրամաբանված պահանջները:** Յուրաքանչյուրը այդ ճառը գրելով՝ ապացուցած կլինեք, թե որքանով եք յուրացրել Հայկական հարցի էությունը: Չեր գեկույցները դասարանում կարդացե՛ք և միմյանց հարցադրումներ կատարե՛ք:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՅՈՂ ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԸ

ԼԵՈ, Հայոց հարցի վավերագրերը

«Հայոց հարցը նույնքան հին է, որքան ինքը հայ ազգը: Քրիստոսից վեց դար առաջ էր, որ հայ ազգը դուրս եկավ խավարի անհայտությունից պատմության լուսավոր ասպարեզ և հենց այդ առաջին քայլերի հետ մա անհայտության մութից լույս է բերում իր ազգային գոյությունը պահպանելու մեծ հոգսը: Իսկ Հայոց հարցը, ինչպես գիտեք ամենքդ, հայ ժողովրդի ազգային գոյության հարցն է: Այսպիսով՝ Հայոց հարցի պատմությունը հայ ազգի պատմությունն է, սկզբից մինչև մեր օրերը»:

ԼԵՈ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատ. Ա

«Զեյթունը, ինչպես տեսանք (խոսքը 1862 թ. ապստամբության մասին է), առաջին անգամ եվրոպական մամուլի և դիվանագիտության մեջ ձևակերպում է մի նոր երևույթ օսմանյան Արևելքում-Հայոց հարցը»:

ԱԴՈՆՑ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, Հայկական հարցի լուծման շուրջ

Ադոնցը գտնում էր, որ Հայկական հարցի ծագումը պետք է փնտրել «Անցյալ դարերի խավարի մեջ»: Նա Հայկական հարցի լուծում էր համարում Արևմտյան Հայաստանի 7 վիլայեթների, հայկական Կիլիկիայի և Արևելյան Հայաստանի միավորումը մեկ միասնական պետության մեջ: Սևրի պայմանագրի իրագործումը մա համարում էր «Հայկական հարցի կիսալուծումը»:

«Հայկական լեռնաշխարհը որոշակի ամբողջություն է, որը ոչ մի հակաճառություն չի ընդունում: Համաձայն Լինչի պատկերավոր խոսքի, այն մի լեռնային տանիք է, որ իջնում է դեպի Սև ծովը հյուսիսում, դեպի Տիգրիսի երկու վտակի հովիտները հարավում և հատվում է Եփրատի ջրերով արևմուտքում:

Այս սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհը իրենից ներկայացնում է մի աշխարհագրական, պատմական ու տնտեսական, ինչպես նաև մի ընդհանուր էթնիկական ամբողջություն:

Այս լեռնաշխարհում հիմնված պետությունը չի կարող կայուն համարվել, եթե ամբողջապես չի զբաղեցնում այդ լեռնային տանիքը իր բնական թեքություններով»:

1920 թ. հոկտեմբերի 20-ին Սևրի պայմանագրից հետո Ադոնցը Հայկական հարցի լուծման և Հայաստանի տարածքի մասին գրել է. «Հայկական լեռնաշ-

խարհը, մեր կողմից պաշտպանվող սահմաններով, գրավում է շուրջ 200 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք, ներառյալ ոչ միայն թուրքական, այլև ռուսական հայաստանը»:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, բազմահատորյակ, հատոր 6

«Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով միջազգային դիվանագիտության խաղաղանկ էր մտնում Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների, իսկ հետագայում ինքնավարության կամ անկախության խնդիրը Հայկական հարց անունով: Դառնալով Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը, այն աշխարհի վերաբաժանմանը նախապատրաստվող գաղութատիրական երկրներին հնարավորություն էր ընձեռում ցանկացած ձևով միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին:

Սակայն իր ներքին բովանդակությամբ Հայկական հարցն արևմտահայության ու Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման հարցն էր»:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)՝ խնագրությամբ Մ. Ներսիսյանի

«Եթե Սան-Ստեֆանոյում Արևմտյան Հայաստանի հարցը քննարկվում էր երկու պետությունների՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, ապա Բեռլինում դարձավ եվրոպական վեց պետությունների՝ Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Չեռմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Իտալիայի, ինչպես և Թուրքիայի պաշտոնական բանակցությունների ու քաղաքական-դիվանագիտական հարաբերությունների առարկա, այն վերածվեց միջազգային հարցի: 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյում և Բեռլինում կայացած այդ դիվանագիտական հարաբերությունների և բանակցությունների ընթացքում էլ Արևմտյան Հայաստանի ու նրա հայ բնակչության վիճակի բարելավման խնդիրը անվանվեց և այնուհետև շարունակվեց կոչվել Հայկական հարց՝ Հայաստանի նոր պատմության կարևոր և ժողովրդի լայն խավերին հուզող խնդիրներից մեկը»:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, Հայկական հարցն ու իր լուծումը

«Հայկական հարցը շատ է հին: Իր ամբողջությամբ նրան մեզանում քչերն են ծանոթ ու տեղյակ: Նա իր սկզբնական շրջանում զուտ քաղաքական խնդիր էր և հետամուտ էր ձեռք բերելու հայի կորցրած քաղաքական անկախությունը:

Բայց ժամանակի ընթացքում ջախջախվեց ինքը՝ հայ ժողովուրդը, ջախջախվեցին նրա ուժերն ու հույսերը ու իջնելով, իջնելով պարսկական ու տաճկական բռնակալության տակ՝ պահանջը հասավ մինիմումի: Եվ էսօր նա հանդես է գալիս արդեն լոկ որպես քաղաքացիական ազատության խնդիր, որ իր պահանջը վերջիվերջո ձևակերպում է էսպես. կյանքի, գույքի, պատվի և կուլտուրական զարգացման ապահովություն... Հայկական հարցը վայրենի կոտորածների և կեղեքումների հարց է. հալածանքների ու զաղթականությունների հարց է. նա գերազանցորեն ֆիզիկական գոյության խնդիր է...

Այդ, ո՞րտեղ և ո՞ր օրից գոյություն ունի Հայկական հարցը իր ներկա բնավորությամբ:

Էն օրից, ինչ որ վտանգվել է հայ ժողովրդի կյանքը, գույքը, պատվն ու կուլտուրական զարգացումը»:

ՊԱՐՍԱՍՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, Հայ ժողովրդի պատմություն, բուհական դասագիրք, հատոր 3

«Հայկական հարցը առաջին անգամ իր արտահայտությունն է գտել 1878 թ. փետրվարի 19-ին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Սան-Ստեֆանոյում կնքված հաշտության պայմանագրում: Ուստի ճիշտ էն այն հեղինակները, որոնք Հայկական հարցի ծագումը կապում են հայ ժողովրդի ծագման կամ միջին դարերի հայ ազատագրական պայքարի հետ: Հայկական հարցը ծագել և միջազգային դիվանագիտության մեջ է մտել որպես օսմանյան Թուրքիայի լծի տակ գտնվող արևմտահայերին վերաբերող հարց: Ոչ Սան-Ստեֆանոյի և ոչ էլ Բեռլինի պայմանագրերում խոսք չկա Ռուսաստանի կամ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հայերի մասին»:

Նույն հեղինակը հետագայում հանդես գալով «Հայկական հարցի զարգացման պատմական ուղիները մինչև Բեռլինի կոնգրեսը» խորագրով հոդվածով, Հայկական հարցի ծագումը տանում է մինչև XVII–XVIII դարերը:

ԳԱԼՈՅԱՆ ԳԱԼՈՒՍ, Պատմության քառուղիներում

Թուրքիայի և Պարսկաստանի «ութանյա պատերազմը ավարտվեց 1555 թ. կնքված Ամասիայի պայմանագրով: Անդրկովկասը բաժանվեց: Արևմտյան մասն անցավ թուրքերին, իսկ Ադրբեջանը, Արևելյան Վրաստանը ու Արևելյան Հայաստանը մնացին Պարսկաստանի կազմում:

Այդ ժամանակվանից ի վեր հայոց ազատագրական պայքարի նպատակն է եղել ոչ միայն վերականգնել պետականությունը, այլև միավորել երկրի արևելյան ու արևմտյան հատվածները: Այդ օրերից իսկ Հայկական հարցը դարձավ արևմտյան խոշոր տերությունների դիվանագիտական մեքենայությունների առարկա»:

ԱՅԱՐՈՆՅԱՆ ԳԵՐՍԱՍ, Մեծ երազի ճամբուն վրայ

«Առանց մանրամասնության մեջ մտնելու, պետք է նշել թե «Հայկական հարցը» ծնունդ առավ այն օրը՝ երբ կորսունցուցինք մեր ազատությունը, մեր պետական անկախ կյանքը: Եվ այդ դժբախտությունը Հայաստանի հողամասի վրայ վերջին անգամ պատահեցավ 1236 թուականին՝ երբ մոնկոլ հորդաները ջնջեցին Ջաքարյան իշխանությունը և հաստատեցին իրենց կործանիչ տիրապետությունը: Մեկուկես դար ետք, 1375 թուականին նման դժբախտություն արձանագրվեցավ Կիլիկիոյ մեջ, երբ մեմլուքները գրավեցին Սիսը և ջնջեցին հայկական անկախ թագավորությունը:

Այդ շրջաններում էր, ուրեմն, որ ծագեցավ մեր հարցը-Հայ ազատ պետականության վերականգնումը հայոց հայրենիքի պատմական սահմաններում մեջ»:

ՏԱԱՆԱՊԵՏՅԱՆ ՀՐԱԶ, Հայկական հարցը

«Թեև «Հայկական հարց» արտահայտությունը ժժ դարու երկրորդ կեսին

միայն նուիրականացած է՝ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրով ամոր ստացած դիվանագիտական ճանաչումին բերումով, բայց իրականության մեջ, գեթ հայության համար, խնդիրը առկա էր այն օրենի վեր, որ Հայաստանը կը հյուծեր թուրանյան ժողովուրդներու լուծին տակ: Մեծ Հայաստանը ժԱ դարերու կեսերուն Բագրատունիներու անկումեն ասդին, եւ Կիլիկիոյ հայկական թագավորությունը՝ 1375-են սկսյալ, կրած էին ինչպես կըսե ժան-Փիեռ Ալեն, «թուրանական ցեղի բոլոր տեսակներուն դժնդակ փորձառությունը, - սելճուքներ, մոնկոլ հորդաներ, օսմանյան թուրքեր»:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ԶՈՆ, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 6

«Հայկական հարց, թուրքական լծից արևմտահայության ազատագրման, հայ ժողովրդի ինքնորոշման ու սեփական պետականություն ստեղծելու համար մղված պայքարի անվանումը դիվանագիտության պատմության մեջ: Ասպարեզ է իջել և Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս է դարձել 19-րդ դարի 70-ական թթ., 1877-1878-ի ռուս-թուրքական պատերազմից հետո»:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ԱՐՄԱՆ, «Հայկական հարցը» (Հայկական հարց հանրագիտարանից)

«Հայկական հարցը հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության պրոբլեմների համակարգ է, կապված իր պատմական տերիտորայում անկախ պետականության վերականգնման ձգտումների հետ՝ ազգային կոնսոլիդացիայով և այդ պատակների իրականացմանն ուղղված ազգային-ազատագրական պայքարով: Հայկական հարցի ծագումը կանխորոշված էր Հայաստանի ազգային պետականության կորուստով»:

Հայկական հարց հանրագիտարանի խմբագրականից.

«Արդի գիտությունը Հայկական հարցի տակ հասկանում է հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության հիմնահարցերի համակարգ, առնչված իր պատմական Հայրենիքի տարածքում պետականության վերականգնման և ազգային համախմբման ձգտումների հետ»:

ԼԵՆԴՐՈՒՇ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ, Հայկական հարցը (Երևան, 1995) գրքի ներածությունից

«Յուրաքանչյուր ժողովուրդ գոյատևելու և բնականոն կյանքով ապրելու համար պետք է ունենա իր ազատ և անկախ հայրենիքը:

Հայրենիքը ժողովրդի պատմական ապրելատարածքն է: Հայրենիքի գաղափարի ակունքները սկիզբ են առնում դարերի խորքից և ունեն պատմա-էթնիկական բնույթ:

Սակայն ամեն մի ապրելատարածք դեռ հայրենիք չէ: Հողը հայրենիք է դառնում դարերի ընթացքում, երբ այն պատվում է ժողովրդի պատմամշակութային, ազգագրական, ճարտարապետական հուշարձաններով, մախնիների գերեզմաններով, երբ այն սրբագործվում է թշնամիների դեմ մղած պատերազմներում տարած հաղթանակներով և հերոսների արյունով, երբ ձևավորվում են

ազգային բնավորության գծերը, ազգային նկարագիրը, ավանդույթները, բարքերը, տարազը, լեզվական առանձնահատկությունները, ազգային ինքնագիտակցությունը, երբ այդ հողը ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ է մտնում բանահյուսական-ազատագրական առասպելներով, էպոսով, երգերով, հեքիաթներով, երբ ժողովուրդը դառնում է հոգևոր ամբողջություն, երբ «հող» հասկացությունը վերածվում է «տուն» հասկացության, իսկ «տուն» հասկացությունն էլ՝ «երկիր» ու «հայրենիք» հասկացությունների և մտնում ցեղի արյան ու գենի մեջ՝ որպես նրա գոյատևման հիմնական պայման:

Հայրենիք կոչվող տարածքում յուրաքանչյուր ժողովուրդ անպայման պետք է ունենա ազատ, անկախ պետականություն, որովհետև միայն նա է ի վիճակի ապահովելու ժողովրդի գոյատևման և բազմակողմանի զարգացման հնարավորությունը: Ազատ հայրենիքն ու անկախ պետականությունը այն հզոր գործոններն են, որոնք ապահովում են ժողովուրդների բնականոն զարգացումը:

Այդ է պատճառը, որ պայքարը հայրենիքի ու անկախ պետականության համար վերածվում է գոյատևման, կենաց ու մահվան կռվի:

Այս պայքարի ճանապարհին ամեն մի ժողովուրդ մշակում է իր ազգային գաղափարախոսությունը, որի հիմքում հայրենիքի, անկախ պետականության և ժողովրդի գոյատևման ու ազատ զարգացման գաղափարներն են: Ազգային գաղափարախոսությունը ազգի ողնաշարն է, ազգի ոգին:

Հայ ժողովուրդը 1375 թվականին Կիլիկիայի թագավորության անկումով կորցրեց անկախ պետականությունը, որից հետո շուրջ 600 տարի մաքառեց հայրենիքը ազատագրելու և անկախ պետականությունը վերականգնելու համար:

Հայ ժողովրդի՝ հայրենիքի ազատագրության և անկախ պետականության վերականգնման համար մղած դարավոր պայքարը պատմության մեջ է մտել Հայկական հարց, Հայ դատ և Պահանջատիրություն անուններով:

Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարը առաջին հերթին պայքար է կորցրած Հայրենիքը ազատագրելու, անկախ պետականությունը վերականգնելու և հայ ժողովրդի գոյատևումն ապահովելու համար:

Կորցրած հայրենիքի ամեն մի մասի ազատագրման համար մղվող պայքարը Հայկական հարցի բաղկացուցիչ մասն է կազմում: Հայոց պատմության արդի փուլում Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրական պայքարը Հայկական հարցի պատմության ամենափառավոր էջերից է:

Սակայն Հայկական հարցը լոկ հայրենիքի ազատագրման պահանջ չէ, նա նաև ազգի գոյատևման, հայրենիքի գաղափար է, առանց որի ժողովուրդները դառնում են անհայրենիք, զրկվում պատմական հիշողությունից, վերածվում ազգային դեմք ու ոգի չունեցող ամբոխի և ցրվում աշխարհով մեկ՝ ղեկավարվելով «որտեղ հաց, այնտեղ կաց» կարգախոսով»:

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 3

ՔԱԺԻՆ Ա
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԾՐՋԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՀԻՄՔԸ ԿԱԶՄՈՂ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, ԱԶԳ-, ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, ԻԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ 5
2. «ԱԶԳ» ԵՎ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ԴԵՐԸ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 6
3. «ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՈՐՊԵՍ ԻՂԵԱԼ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿ 9

ԳԼՈՒԽ 2
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԾԱԳ-ՈՒՄՆ ՈՒ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՆՐԱ ԼՈՒԾՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԱՌՆՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ՀԵՏ 13
2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ 16
3. ԴԱՐԱՔԱՂԻ ՈՒ ՄՅՈՒՆԻՔԻ ԿԱՐՃԱՏԵՎ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՊԱՅՔԱՐԸ
ԾԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է 17

ԳԼՈՒԽ 3
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԵՐԻԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

1. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ Է
ՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ 22
2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ, ԿՈՎԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔ ԳՈՐԾԵԼՈՎ, ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ
ԿՅԱՆՔԻ ՏՆԾՐԻՆՈՂՆ Է ԴԱՌՆՈՒՄ 26

ՔԱԺԻՆ Բ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ 4
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԱՐՏԱՅՈԼԼՈՒՄԸ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ 30
2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՐ 33

ԳԼՈՒԽ 5
ՀԱՅ ՄԾԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԹՈՆՔԸ՝ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆԱԽԱՔԱՅԼ

1. ՀԱՅ ՄԾԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԱԾՆՆՈՒ ԱԶԳԱԿՆԵՐԸ 39
2. ՄԱՄՈՒԼ ԵՎ ԶԱՐԹՈՆՔԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 42
3. ՔԵՈՒԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՆԹԱՆ 45
4. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԸ ՆՄՈՐՎՈՂ ԾԱՐԺՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆ ՄԱՍՆԱԿԻՑ 48

ԳԼՈՒԽ 6
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ՝ ԻՔՐԵՎ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՓՈՒԼ

1. ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ 53
2. ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ 56
3. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ 60
4. ՖԻԴԱՅԻՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԻՄՆԱՅՈՒՆ 64

ԳԼՈՒԽ 7
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՀԱՄԻԴՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱԼԱԾՄԱՆ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 69
2. ԴԺԳՈՀՈՒԹՅԱՆ ԱԼԻՔԸ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 73
3. ԵՐԻՑՔՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԵՂԱԾՐՋՄԱՆ ՄԹՆՈԼՈՐՏՈՒՄ 77

ԳԼՈՒԽ 8
ՅԱՐԻԶՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԱԿԱՆՈՒՄ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՄԻ ՆՈՐ ԿՆՃԻՈ

1. ԱՆԴՐԿՈՎԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄԸ ՅԱՐԱԿԱՆ
ՐՈՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ 81
2. ՅԱՐԱԿԱՆ «ՔԱԺՄԱՆԻՐ, ՈՐ ՏԻՐԵՍ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 84

ՔԱԺԻՆ Գ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱԾԱՐՅԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 9
ԴԵՊԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԾԱՐԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՅՐՈՂ ՔՈՒՐԱՆԵՐԸ

1. ԹՈՒՐԹԻՄԱՆ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒՄ Է ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԻՐ «ՄԵԾ
ԵՐԱՋԻՆ» ՀԵՏԱՄՈՒՏ 90
2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒԺԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԾԱՐԱՐՀԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԿՈՎԱԿԱՆՅԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ 92

ԳԼՈՒԽ 10
ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. «ԶԵՂԱՍՊԱՄՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԶԵՂԱՍՊԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻԱԿՈՐՎԱԾ
ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ 97
2. ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՄՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՃԸ 101
3. ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 106
4. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐ 111

ԳԼՈՒԽ 11
ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՄՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

1. ԶԵՂԱՍՊԱՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՄԱՆԱՏՈՒՆԵՐԻ ԴԱՏԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ 120
2. ԶԵՂԱՍՊԱՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐԱՅՈՒՄ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄ 124

ԳԼՈՒԽ 12

ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԾԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է

1. ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 128
2. ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԾԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է. ԶՈՒԼՈՒՄ, ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 130

ԳԼՈՒԽ 13

1917Թ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

1. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՆԴՐԱԳԱՐՁԸ ՄՆԴՐԱԿՎԱՍՏՈՒՄ 134
2. ՄՆԴՐԱԿՎԱՍՏԻ ՄՆԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 139

ՔԱԺԻՆ Դ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 14

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ՝ ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 144
2. ԱՋԱՏ, ՄՆԿԱՆ ԵՎ ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԷՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԱԿՈՐՈՒՄԸ 147

ԳԼՈՒԽ 15

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

1. ՀՈՒՅՈՒՄԸ ՄԻԱՅՆ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՎՐԱ ԾԵՐ 153
2. ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՊԱՐՏՔԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ 158

ԳԼՈՒԽ 16

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՆՈՐ ՀԱՆԳՐՎԱՆ

1. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ... 163
2. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 168

ԳԼՈՒԽ 17

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԳԱՅՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ Ի ՍՊԱՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԾԱՀԵՐԻ

1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՄՏԵՂԾՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ 174
2. ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐ ԴՐՈՅՄԱՆ Է ԴՆՈՒՄ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ 178
3. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՆՐԱՐՈՐԴ ԱՇԽԱՏՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԸ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ ՆՈՐ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ 180

ԳԼՈՒԽ 18

ՀԵՏԱՏԱԼԻՆՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐՄԱՏԱՎՈՐՎՈՒՄ Է ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԴԵՊԻ ՀԵՏԱՏԱԼԻՆՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 184
2. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՅ ԴԱՏԸ 186
3. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՀԱՆՁԱՑԻՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ 188
4. ԱՐՏԱԳԱՐԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԵՎ «ՆԵՐՔԻՆ ՍՓՅՈՒՐԹԻ» ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՎՆԱՍՈՒՄ ԵՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻՆ 193

ԳԼՈՒԽ 19

ՀԱՅՐԵՆԻԹԻՑ ՀԵՌՈՒ ԳՈՅԱՏԵՎԵԼՈՒ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆՈՎ

1. ՍՓՅՈՒՐԹԸ՝ ԻՐ ՆՈՐ ԻՄԱՍՏՈՎ ԵՎ ՆՈՐ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՎ 196
2. ՍՓՅՈՒՐԹԸ ՓՈՐՁՈՒՄ Է ՀԱՅ ԴԱՏԸ ՀԵՏԱՊՆԴՈՂ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒԺ ԴԱՌՆԱԼ 199
3. ԵՂԵՌՆԻ ՀԻՄՆԱՄՅԱԿԻ ՈԳԵԿՈՉՈՒՄՆԵՐՈՎ ՍԿԻՋԸ ԱՌԱՎ ՍՓՅՈՒՐԹԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ 200

ԳԼՈՒԽ 20

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ, ՀԱՅ ԴԱՏԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԽԱՂԱՂ ՊԱՅՔԱՐԸ

1. ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻՑ ՄԻՆԾԵՎ ՄԱԿ 204
2. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՅԼ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ 207

ԳԼՈՒԽ 21

ՋԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐ ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

1. ԱՌԱՋԻՆ ԳՆԱԿԸ ԵՎ ՀՐԱՀՐՎԱԾ ԾԱՐԺՈՒՄԸ 213
2. ԱՇԽԱՐՀԸ ՊԻՏԻ ԻՄԱՆԱՐ, ՈՐ ՀԱՅԸ ԿԱՐՈՂ Է ՋՈՀՎԵԼ ՀԱՆՈՒՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ 215
3. ԻՆԾՊԵՍ ՄԵԿՆԱՔԱՆՎԵՅԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՀԱՐԵԿՉԱԿԱՆ ԱՐԱՐՔՆԵՐԸ 217

ԳԼՈՒԽ 22

ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

1. ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ՓՈԽԵՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԸՆԹԱՅՔԸ 221
2. ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԹԵ՛ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ 223
3. ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՄՐԱՊՆԴԵԼ ԵՆ ՆՐԱ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՐՔԸ 225
4. ՊԱՆԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԻՇԽՈՒՄ Է ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ... 227

ԳԼՈՒԽ 23

ՀԱՅՐԵՆԻԹ-ՍՓՅՈՒՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ ԾԱՐԺՈՒՄԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՄԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼ

1. ՍՓՅՈՒՐԹԸ՝ ԹԻԿՈՒՆՔ ՈՒ ԶՈՐԱԿԻՑ 233
2. ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԾԱՐԺՈՒՄԸ՝ ՄԻ ՆՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ 236
3. ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՀՐԱԺՄԱԿԱՆԻՆ ՀԱՆԳԵՅՆՈՂ ԱԶԳԱԿՆԵՐ 237

ԳԼՈՒԽ 24

ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԻՄ ՆԱՀԱՐՅԸ ՄԵԿՆԱԿԵՏՆ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԱՅՍ ՆՈՐ ՓՈՒԼԻ

1. ԱՐՔԵՋԱՆԻ ՀԱԿԱՀԱՅ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 243
2. ՌՈՒՍԿԱՆ ԵՎ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ 246

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ 251

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 255

Փիրումյան Ռուբինա

Հայկական հարցի պատմություն, 9-10 դասարան

Հանրակրթական դպրոցի

9-10 -րդ դասարանների դասագիրք

Հաստատված է Կրթության և գիտության նախարարության կողմից

Էդիթ Պրինտ հրատարակչություն

Երևան, Թումանյան 12/3

www.editprint.am

2002

Չափսը՝ 70x100 1/16, տպագրական 17,5 մմնով

Տպաքանակ՝ 24000

Տպագրված է «ՄՍ Պրինտ» ՍՊԸ

5741

20 13

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0098278

